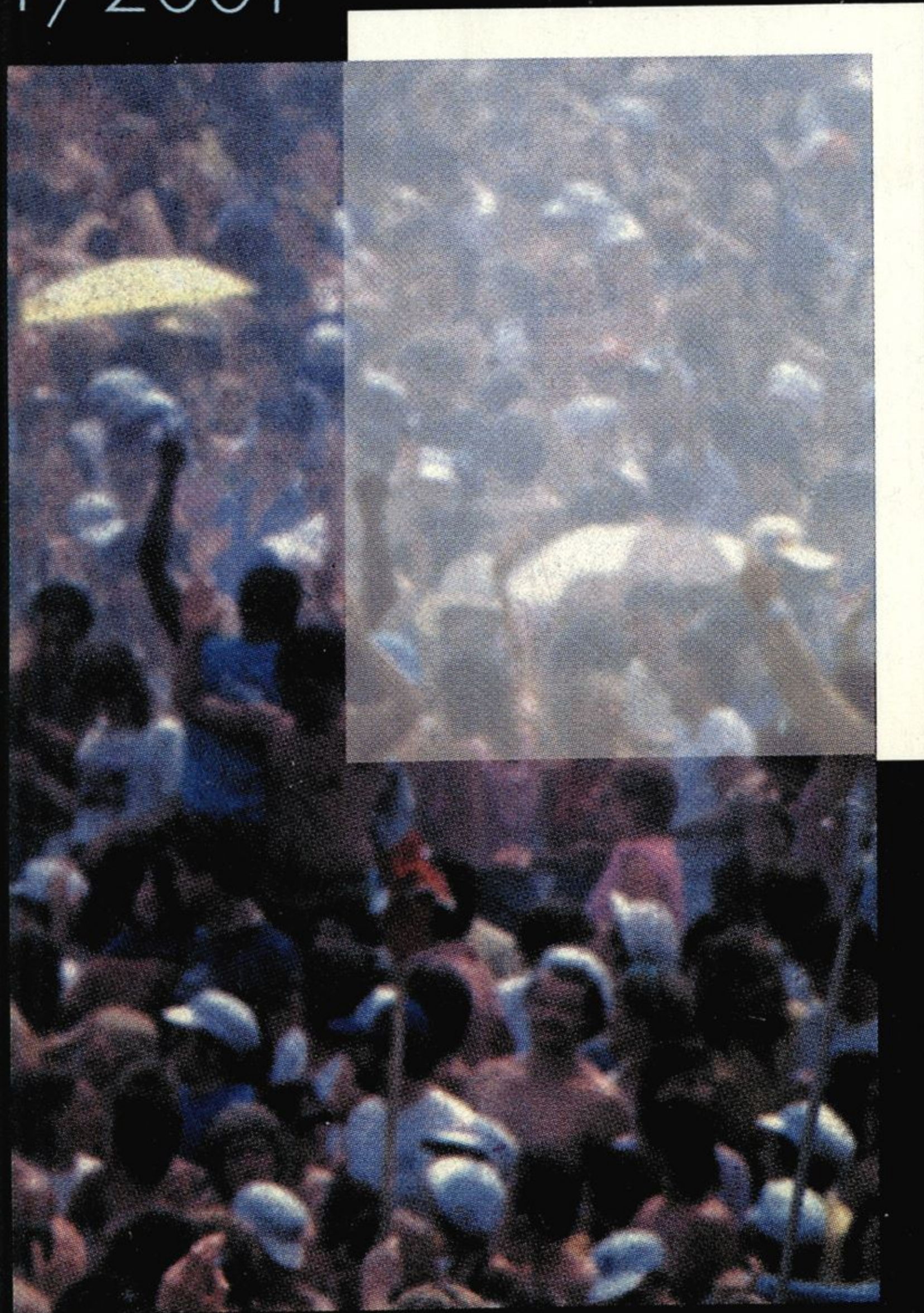

TEORIJA

IN PRAKSA

1/2001

D R U Ź B O S L O V N A R E V I J A

TEORIJA IN PRAKSA

Družboslovna revija

Let. XXXVIII št. 1
Januar / februar 2001,
UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN
IZDAJATELJ/Publisher
Fakulteta za družbene vede v
Ljubljani

GLAVNI UREDNIK/Editor
Igor Lukšič

SEKRETARKA/Secretary
Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC
/Designer
Ismar Mujezinović

IZVEDBA
Epromak

TISK
Tiskarna Jože Moškrič, d.d.

UREDNIKI/Associate Editors
Ivan Bernik, Anton Grizold,
Marko Lah, Igor Lukšič,
Breda Luthar, Zdenka Šadl

UREDNIŠKI SVET/Editorial
Advisory Board

Milan Balažic, Marjan Brezovšek,
Ljubica Jelušič, Maca Jogan, Stane
Južnič, Andrej Kirn, Vlado Miheljak,
Zdravko Mlinar (predsednik),
Marjan Svetličič, Niko Toš,
Mirjana Ule, France Vreg

MEDNARODNI UREDNIŠKI
SOSVET/International Advisory
Board

Luigi Graziano
(University of Torino, Italija),
Michael T. Greven
(University of Hamburg, Nemčija),
Stein Kuhnle
(University of Bergen, Norveška),
Arend Lijphart
(University of California, USA),
Philippe Manigart
(Bruxelles, Belgija)
Helmut Willke
(University of Bielefeld, Nemčija),
Peter Dahlgren
(University of Lund, Švedska),
Henry Teune
(University of Pennsylvania, USA)

Članki se referirajo v:

Political Science Abstracts, Sociological Abstracts, Cobiss, IBZ-International Bibliography of Periodical Literature, IBZ-DC-ROM, IBZ-International Bibliography of Books Reviews of Scholarly Literature, IBR-CD-ROM

Uredništvo/Editorial board

1000 LJUBLJANA, Kardeljeva pl. 5, tel. 01/5805-147, faks: 01/5805-108

E-pošta: teorija.praksa@uni-lj.si

Teorija in praksa je dostopna na internetu
http://www.uni-lj.si/~fd_tip/index.html

Naročnina za I. polletje 2001

za študente in dijake 3.000,00 SIT, za druge individualne naročnike 4.000,00 SIT,

za podjetja in ustanove 8.000,00 SIT, za tujino 9.000,00 SIT

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2.000,00 SIT

Revija izhaja ob podpori Ministrstva za znanost in tehnologijo in Ministrstva za kulturo Republike Slovenije.

500101724

TEORIJA IN PRAKSA

družboslovna revija

Letnik XXXVIII, št. 1, str. 1-176

Ljubljana, januar - februar 2001

VSEBINA

ČLANKI

France VREG: GLOBALIZACIJA IN ELEKTRONSKA DEMOKRACIJA	5-28
Slavko SPLICHAL: PUBLICITETA, MNOŽIČNI MEDIJI IN DELITEV OBLASTI	29-46
Mihael KLINE: (NE)INFORMATIVNOST OGLASNIH SPOROČIL	47-62
Valentina HLEBEC: META-ANALIZA ZANESLJIVOSTI ANKETNEGA MERJENJA SOCIALNE OPORE V POPOLNIH OMREŽJIH	63-76
Roman LAVTAR: ALI JE LJUBLJANA RES GLAVNO MESTO!?	77-86
Maruša PUŠNIK: ETNIČNOST IN PRIPOVEDI ŽIVLJENJSKIH ZGOD(B)OVIN	87-102

VARNOST

Adam PURG: VLOGA OBVEŠČEVALNIH IN VARNOSTNIH SLUŽB V POLITIČNIH SISTEMIH	103-118
Trajko TRAJKOVSKI: VOJNA, PRAVO IN MORALA V SODOBNIH MEDNARODNIH ODNOSIH	119-126
Iztok PREZELJ: GROŽNJE VARNOSTI, VARNOSTNA TVEGANJA IN IZZIVI V SODOBNI DRUŽB	127-141

PREDAVANJA

Bojko BUČAR: STROKA IN POLITIKA OB DESETI OBLETNICI SLOVENSKE ZUNANJE POLITIKE	142-151
---	---------

PRIKAZI, RECENZIJE

Marko Lah: TEMELJI EKONOMIJE (Nada Sfiligoj)	152-154
Knut Heidar in Ruud Koole (ur.): PARLIAMENTARY PARTY GROUPS IN EUROPEAN DEMOCRACIES: POLITICAL PARTIES BEHIND CLOSED DOORS (Alenka Krašovec)	154-157
Ann Oakley: GOSPODINJA (Alenka Švab)	157-161
Don Mitchell: CULTURAL GEOGRAPHY. A CRITICAL INTRODUCTION (Matjaž Uršič)	161-164

AUTHOR'S SYNOPSES

165-169

CONTENTS

ARTICLES

- France VREG: Globalisation and Electronic Democracy 5-28
- Slavko SPLICHAL: Publicity, Mass Media, and Division of Powers 29-46
- Mihael KLINE: Informative Value of Ads 47-62
- Valentina HLEBEC: Meta-analysis of Reliability of Network
Measurement Instruments for Measuring Social Support in
Complete Networks 63-76
- Roman LAVTAR: Is Ljubljana Really a Capital of the Republic of Slovenia? 77-86
- Maruša PUŠNIK: Ethnicity and Narration of Life (Hi)stories 87-102

SECURITY

- Adam PURG: The Role of Intelligence and Security Services in
Political Systems 103-118
- Trajko TRAJKOVSKI: War, Law and Morality in Modern
International Relations 119-126
- Iztok PREZELJ: Security Threats, Security Risks and Challenges
in Contemporary Society 127-141

LECTURES

- Bojko BUČAR: Profession and Politics at the 10th Anniversary
of Slovenian Foreign Policy 142-151

REVIEWS

- Marko Lah: The Basics of Economy (Nada Sfiligoj) 152-154
- Knut Heidar and Ruud Koole (eds.): Parliamentary Party Groups in
European Democracies: Political Parties Behind
Closed Doors (Alenka Krašovec) 154-157
- Ann Oakley: Housewife (Alenka Švab) 157-161
- Don Mitchell: Cultural Geography: a Critical Introduction (Matjaž Uršič) 161-164

AUTHOR'S SYNOPSES

165-169

*France VREG¹*IZVIRNI
ZNANSTVENI
ČLANEK**GLOBALIZACIJA IN ELEKTRONSKA
DEMOKRACIJA**

Politološko-sociološki vidiki razvoja informacijske družbe

Povzetek: V članku obravnavam nove informacijske in komunikacijske tehnologije, njihov vpliv na družbo ter procese globalizacije. Analiziram pozitivne in negativne posledice globalizacijskih procesov v svetu, dominacijo globalnega kapitala in globalnih političnih in ekonomskih elit, strukturne spremembe ter redistribucijo družbene moči. Ugotavljam, da telekomunikacijska povezanost vodi k ljudem, k človeku kot osebnosti. Človek postaja 'globalni človek': sprejema globalne informacije, vodi dialog s posamezniki v svetovni skupnosti, sprejema globalne poslovne odločitve. Problematiziram dilemo, ali interent ustvarja novo civilizacijo ali pa je le novo tehnično sredstvo, nov 'podaljšek čutil'. Posebej obravnavam internetski diskurz na različnih področjih: od politike, gospodarstva, medijev do kulture in umetnosti. Analiziram uporabo interneta na gospodarskem, političnem, marketinškem in izobraževalnem področju. Odpiram dilemo, ali nova tehnologija ustvarja enoten kulturni in izobraževalni prostor Evrope in ali lahko evropski narodi pristanejo na harmonizacijo in unifikacijo visokega šolstva in drugih kulturnih področij. Opozarjam, da mora 'globalni človek' ohraniti in braniti avtohtonost in samoregulacijo znanstvenih, visokošolskih, kulturnih in drugih institucij ter nacionalno samobitnost in identiteto.

Ključni pojmi: globalizacija, informacijska in komunikacijska tehnologija, informacijska družba, globalni kapital, globalne politične in ekonomske elite, kulture in civilizacije, virtualna stvarnost, internetski diskurz, evropski izobraževalni prostor.

Uvod

Prehod v novo tisočletje je v znamenju tektonskih družbenih premikov, političnih prelomov in tranzicij. V času družbenih pretresov spoznavamo, da je znanstveno-tehnološka revolucija v zadnjih desetletjih povzročila revolucionarne spremembe pri obvladovanju narave in družbe, da sodobna znanost in tehnologija rasteta eksponencialno in sta preskočili spoznanja in znanja celih generacij. Glavni razvoj-

¹ Dr. France Vreg, zaslužni profesor Univerze v Ljubljani.

ni dejavnik vse bolj postaja znanje in vse manj količina porabljenega dela. Vse družbe spoznavajo, da brez pospešene aktivnosti znanstvenega, izobrazbenega, informacijskega in tehnološkega kompleksa ni razvoja, ni izhoda iz ekonomskih in socialnih kriz človeštva.

Nova informacijska in komunikacijska tehnologija omogoča nastajanje svetovne družbe, globalno komuniciranje, globalne trge, pa globalizacijo kapitala in novo svetovno delitev dela. Globalizacija pomeni povečevanje medsebojne odvisnosti v svetovnem merilu, dominacijo velikih in močnih, pa tudi kulturno homogenizacijo. V obdobju informacijske družbe bodo sodobna informacijska sredstva uporabljena v državni upravi, parlamentu, političnih strankah, izobraževalnem sistemu, na delovnem mestu, v javnem, poslovnem in zasebnem življenju.

Poglejmo, kakšne procese je sprožila globalizacija ekonomskega in političnega razvoja?

Protislovja in pasti globalizacije

Prvič. Nastanek globalnega ekonomskega in političnega prostora so sprožili trije glavni dejavniki: nove informacijske in telekomunikacijske tehnologije, kompetitivnost in konkurenčnost ter liberalizacija in potrebe trga.

Nove tehnologije in elektronski mediji dajejo uporabnikom boljše možnosti za delo, omogočajo dostop do globalne mreže podatkov ter pošiljanje informacij in slik z vseh delov sveta. Uporabnik interneta lahko v najkrajšem času elektronsko najde najnovejše informacije. Več javne dokumentacije in vladnih poročil se mu pojavlja na zaslonu. Na internetskem omrežju lahko najde elektronske časopise in kompleksne analize. Politiki lahko elektronsko vodijo javne razprave. Novinarji lahko opravljajo intervjuje. Novinarji in medijske organizacije lahko s pomočjo interakcijske kapacitete kibernetskega prostora sprejemajo tudi vse vrste feedbacka od občinstva.

Uporaba sodobnih informacijskih tehnologij (interneta, elektronske pošte, mobilnega in drugih) v profesionalne, industrijske, trgovske, novinarske, propagandne, politične, politično marketinške in druge namene bo strukturno spremenila družbo.

Teoretiki so si edini, da je globalizacija večdimenzionalen in hkrati protisloven pojav. Proces transnacionalizacije se na globalni ravni hitro širi. Finančni trgi so že postali globalni. Toda, to ni isto kot vsestranska ekonomska globalizacija. Trgi blaga in storitev, še zlasti trgi dela, so še vedno daleč od tega, da bi bili globalni, pač pa so selektivno transnacionalni. (Meyer, 1999: 67).²

Ko govorimo o globalizaciji in njenih pozitivnih posledicah, se moramo vprašati, kakšne negativne ekonomske, politične in kulturne posledice bo imela za svet, zlasti za manj razvite države in manjše narode.

² Nikjer ne obstaja en sam svetovni tržni prostor, na katerem bi tekmovalе vse ekonomske enote med seboj. Veliki deli nacionalnih ekonomij, različno od države do države, niso vključeni v transnacionalne trge in veliki deli transnacionaliziranih trgov so bolj regionalizirani kot pa globalizirani. V Evropski uniji npr. poteka več kot 80% transnacionalne trgovine članic med njimi samimi (Meyer, 1999: 67).

Za vse ljudi na svetu bodo posledice globalizacije usodne: vodilni menedžerji informacijskih družb v ZDA ugotavljajo, da bo v novem stoletju za ohranjanje zagona svetovnega gospodarstva zadostovalo 20 odstotkov za delo sposobnega prebivalstva. "Petina vseh, ki bi iskali zaposlitev, naj bi bila dovolj za proizvodnjo vseh izdelkov in visoko vrednotenih storitev, ki si jih svetovna družba lahko privoščiti. Teh 20 odstotkov bo s tem aktivno sodelovalo v življenju, pridobivanju in trošenju - vseeno v kateri državi" (Martin in Schuman, 1997: 11).

Neslutene armade brezposlenih (spodnjih 80 odstotkov delovnih ljudi) si bo moralo iskati druge oblike preživetja. To so pasti nove civilizacije. Vznika enopepinska družba, v kateri bodo izključeni morali biti umirjeni z multimedijско in televizijsko zabavo (tittytainment).³

Politiki še naprej prisegajo na parlamentarno demokracijo, državljanom še naprej zagotavljajo, da velja njihov glas in iščejo ravnotežje med interesi vseh družbenih skupin, da bi zmagali na volitvah. Po volitvah pa odloča tako imenovana 'denarna glasovalna pravica', kot ji olepševalno pravijo ekonomisti. V globalni družbi vladajo zakoni 'turbokapitalizma'.

Simetrija v trikotniku država-ekonomija-civilna družba je popolnoma porušena na globalni ravni, kjer nastaja globalna država (javna oblast), ki jo oblikujejo politične elite in birokracije, in globalna ekonomija transnacionalnih korporacij (Splichal, 1997: 30).

Procesi globalizacije so okrepili nastanek in dominacijo globalnega kapitala in globalnih političnih in ekonomskih elit. Na konstituiranje informacijskega področja in konstrukcijo globalnega medijskega diskurza vplivajo lastniki medijev, ki so ponavadi tudi solastniki različnih industrijskih, naftnih ali transportnih korporacij in zasledujejo svoje kapitalske interese. Kapitalski, politični in državni upravljavci z mediji skušajo skupinske (ali lastne) interese prikazati kot obče in skupne. Manipulacija z javnostjo (in z državljanji) se pogosto zakriva z vseobčimi standardi, normami in vrednotami (pogosto tudi z načeli Združenih narodov o človekovih pravicah).

Korporacije in transnacionalke so nakopičile tolikšne kapacitete znanja in pameti, da družbena uporaba tega znanja vedno bolj dominira nad starimi oblikami organizacije - tudi nad tistimi, ki so tradicionalno bile odgovornost vlad. Člani korporacij imajo najvišji položaj v vladi ZDA. Korporacije zaposlujejo najbolj informirane lobiste v ameriškem kongresu. V nastajajoči informacijski družbi so se močne transnacionalke spremenile v 'družbene možgane', ki s svojim 'živčnim' omrežjem obvladujejo vse (socialne, politične, komunikacijske in kulturne) organe družbenega organizma. Krepi in razrašča se informacijski, zlasti internetski globalni kapital. To je dominacija, ki se ji lahko uspešno upremo le z intervencijo države.

Veča se tudi prepada med razvitimi deželami in nerazvitimi, med informacijsko bogatimi in informacijsko revnimi. Z novo informacijsko tehnologijo so pokriti samo segmenti zemeljske oble. Nova tehnologija je skoncentrirana v vzhodnih in zahodnih predelih ZDA, v velikih mestih, v Evropi pa v severnih državah in v Nemčiji,

³ Sestavljenka iz *entertainment*, zabava in *titts*, ameriško žargonsko besedo za ženske prsi, ki pa v tem pomenu ne predstavlja seksa, temveč mleko, ki teče iz prsi doječe matere, se pravi, medijev, ki z zabavo omamljajo frustrirano prebivalstvo sveta.

Angliji, Franciji. Samo 2,4 % svetovne populacije ima dostop do interneta, od tega 28 odstotkov na Finskem (ki je najbolj internetsko orientirana družba na svetu), 26,3 odstotke v ZDA in samo 6,9 odstotka v OECD deželah (brez ZDA). Veča se digitalni prepad med državami Vzhodne in Zahodne Evrope. V Aziji je opazna koncentracija na Japonskem. V drugih deželah so več ali manj samo otoki in otočki nove tehnologije.⁴

V posameznih deželah se povečuje 'informacijski prepad' med bogatimi in revnimi, med tistimi, ki znajo in imajo možnost uporabljati informacijsko tehnologijo, ter tistimi, ki tega ne znajo oziroma te možnosti nimajo. Večina uporabnikov je iz zgornjih slojev, zelo malo je uporabnikov med ženskami in starostniki, med ljudmi z nižjimi dohodki in nižjo izobrazbo. Povprečna starost uporabnikov v ZDA je 36 let, v Veliki Britaniji (UK) in na Kitajskem pod 30 let. V Rusiji je samo 15 % uporabnikov interneta starejših od 45 let (Castells, 2000: 376-377).

Zato je upravičeno opozarjanje, da moramo raziskovati družbene razsežnosti računalniško posredovanega komuniciranja in vmeščati posamezne družbene pojave, ki so povezani z razvojem komunikacijskih tehnologij in prepletenostjo virtualne reničnosti z vsakdanjimi življenjskimi praksami, v konkretne družbene situacije (Oblak, 2000: 1067).

Drugič. Sodobna informacijska tehnologija omogoča komunikacijsko in informacijsko dostopnost v širših prostorskih okvirih, na regionalni in lokalni ravni.⁵

Zdravko Mlinar ugotavlja, da globalizacija telekomunikacijske povezanosti na podlagi nove informacijsko-komunikacijske tehnologije pogojuje redistribucijo družbene moči znotraj nacionalnih držav. Tehnološke in ekonomske spremembe, pa tudi pravno-politične, odpirajo možnosti, da se tudi manjše teritorialne enote ter druge (pod)skupine in posamezniki pojavljajo v vlogi akterjev v 'transnacionalnem' povezovanju. Regije in občine se na podlagi sodobne informacijske tehnologije lažje organizirajo kot samoorganizirane politične, državoupravne, informacijske in kulturne enote (Mlinar, 2000: 113).

Globalno komuniciranje in druge oblike komunikacij ter vdiranje globalnih problemov v dnevno življenje državljanov spoduja rast občinske udeležbe v mednarodnem sodelovanju. V zadnjih dveh desetletjih je več kot 3000 lokalnih oblasti v industrializiranih deželah vzpostavilo medsebojno povezanost, pa tudi vezi z lokalnimi skupnostmi v Afriki, Aziji in Latinski Ameriki. Ta trend pomeni strukturno preobrazbo teritorialne organizacije družbe. Tu lahko prepoznavamo zametke usmeritve k 'globalni civilni družbi' (Mlinar, 2000: 114).

Nekatere evropske države (Italija, Francija) bolj teže k integraciji brez notranje diferenciacije in avtonomizacije ožjih delov, npr, regij, pokrajin. Druge pa teže k

⁴ Leta 1999 je internet povezoval 63 milijonov uporabnikov računalnikov, bilo je 950 milijonov telefonskih in drugih priključkov. ZDA in Kanada so imele nad 120 milijonov uporabnikov, Evropa nad 40 milijonov, Azija in pacifiška Azija skoraj 27 milijonov, Latinska Amerika 23,3 milijon, Afrika 1,14 milijona in Srednji Vzhod 0,88 milijona (Castells, 2000: 376-377).

⁵ Na simpoziju Informatologija na pragu 21. stoletja, ki je bil 8-9 decembra 2000 ob 30. obletnici revije Informatologija, so ugotovili, da demokratizacijo družbe vidijo v "razvoju nove družbene mreže 'državljanov interneta' ki jo sestavljajo interkulturalni, lokalni, nacionalni, regionalni in globalni komunikacijski procesi" (Plenkovič, 2000: 143).

uveljavljanju teritorialne raznovrstnosti in regijske avtonomnosti. Evropska unija pa že uveljavlja posebnosti posameznih enot in regij ter organizacijo evropskih regij.⁶

'Globalni človek' - fenomen informacijske družbe

Tretjič. Globalna telekomunikacijska povezanost vodi k ljudem, k človeku kot osebnosti. V človekovem življenju se nam razkrivajo biološke osnove človekove biti, afektivno-kognitivni motivi komuniciranja in delovanja, nagoni preživetja, dominacije in agresivnosti ter druge lastnosti.

Vse bistveno za življenje človeka se dogaja prav na tej ravni. S te perspektive opazuje dogajanja v 'visoki' politiki, v gospodarstvu, v sferi korporacij in multinacionalk. Zaskrbljeno sprejema odločitve o svoji usodi, ki jih sprejemajo na ravni lokalne, regionalne, državne in globalne skupnosti. Kot nemočen državljan bije boj za preživetje sebe in družine ter za svoje mesto v družbi.

Teorije o individualizmu človeka poudarjajo, da gre za svobodo, pravice in samostojno delovanje posameznika, samostojnost mišljenja in delovanja, za uveljavljanje individualnih, ne pa skupnih, kolektivnih interesov. V analizi globalne družbe pa analitiki uveljavljajo koncept individuacije, ki ga ne spremljajo le na individualni, temveč tudi na kolektivni ravni analize. Vsaka od teh ima svoje posebnosti, tako da se lahko med seboj skladata, razhajata ali si celo nasprotujeta. Teoretična in izkustvena podlaga 'enotnosti nasprotij' individuacije in globalizacije nakazuje temeljne smeri preobrazbe družbeno-prostorske organizacije. Nadaljnje uveljavljanje procesov individuacije in globalizacije nam nakazuje polarizacijo in hkrati prežemanje osamosvojenega in enkratnega posameznika ter fleksibilno povezane svetovne družbe. Čim bolj bosta posameznik in globalna družba izoblikovana kot samostojni entiteti, tem bolj neposredno se bosta prežemala med seboj (Mlinar, 1994: 209).

Leta 2010 bodo vsi mediji postali eno: v enem samem malem elektronskem aparatu bomo imeli radio, televizijo, poštni nabiralnik za pisma in časopise in morda še kaj drugega (Alkalaj, 1995: 48). Uveljavljeno bo izobraževanje in delo na daljavo. Državni uslužbenci in strokovnjaki bodo vse opravili kar doma. Ne bo več papirnate birokracije in papirnate družbe (paper society). Takojšen dostop do človeških in informacijskih potencialov v pisarni in dostop prek javnih in zasebnih transmisijskih omrežij do oddaljenih lokacij bo omogočil komuniciranje s komerkoli, kjerkoli in kadarkoli. Človek bo deloval in znanstveno ustvarjal doma pred svojim računalnikom in svoje stvaritve ponujal prek interneta vsem narodom sveta (Vreg, tabela 1).

Človek kot osebnost je vir komuniciranja, sporazumevanja s sogovorci in sprejemanja odločitev. Pred desetletji je komunikolog Marshall McLuhan futuristično govoril, da bo zaradi globalne medijske tehnologije svet postal globalna vas. Danes

⁶ Hrvatska Istra se je ob nasprotovanju državnega središča že vključila v organizacijo evropskih regij. Tudi v Sloveniji teže k politični organizaciji regij, ki bi namesto državnega sveta imele v slovenskem parlamentu svoj pokrajinski svet.

lahko človek iz svoje delovne sobe vodi globalni dialog z vsem svetom; njegova soba je postala globalna soba in on 'globalni človek'. S pomočjo informacijske tehnologije globalni človek vstopa v univerzum znanja in v njem biva.

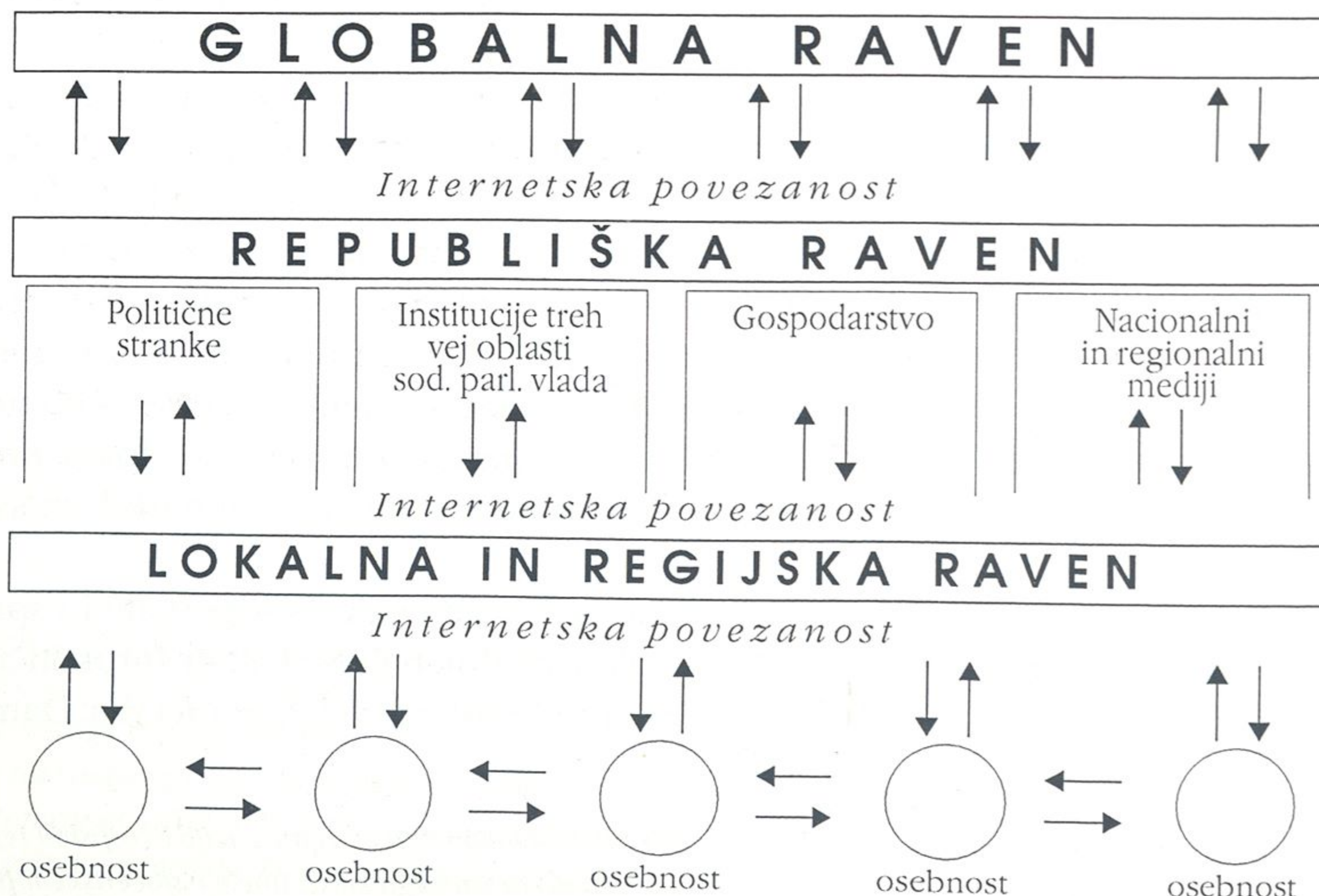
Internet: 'podaljšek čutil' ali nov medij?

Marshal McLuhan je v svoji znameniti knjigi Razumevanje medijev. Podaljški človeka (1964), ki je vzbudila ostre debate in nasprotovanja, razgrnil novo podobo medijev.

V prvem poglavju, ki ima naslov The Medium is the Message (občilo je sporočilo), je zapisal, da je medij 'podaljšek čutil'. Podaljški človekovih čutil po McLuhanu niso samo čutila in koža, temveč tudi obleka, čevlji, stanovanje, ura, elektrika, radio, televizija, telefon, avtomobil in osebni računalnik z internetom. Brez njih človek ne bi bil več celovit človek.

Toda McLuhan je besedo 'sporočilo' pojmoval globlje: sporočilo ima pomen, namen in smisel. Torej je televizija neka povsem drugačna sila kot same ideje, ki jih je slišati z ekrana. Televizijski medij odločilno oblikuje človekovo zavest. In če so mediji v svojem dolgem zgodovinskem razvoju oblikovali človeško družbo, jo bodo oblikovali še naprej. Družba je tehnološki organizem in kot taka del narave našega planeta (Grabnar, 1996: 34-42).

Tabela 1: Informacijska dostopnost in internetsko komuniciranje na osebni, lokalni, regionalni in globalni ravni

Tudi današnji internetski futuristi pravijo, da internet ni samo tehnično sredstvo, ni samo človekov 'podajšek čutil', temveč je nov medij. Vsa sporočila so 'ujeta' v en sam medij, kajti medij je postal vsestranski, tako diverzificiran, tako prilagodljiv, da bo absorbiral v isti multimedijski tekst vse človeško izkustvo, preteklost, sedanjost in prihodnost. Integracija elektronske komunikacije in vzpon interaktivnega medmrežja pomeni konec množičnega občinstva (Castells, 2000: 355).

Če zgodovinsko ovrednotimo internetski sistem, se moramo spomniti, da je človek ustvarjal različna fiziološka, fizična in tehnična sredstva komuniciranja in sporazumevanja: jezik, pisavo, pismo, tisk, sliko, radio in televizijo, telefon in mobilni telefon, elektronsko pošto in internet. Biokomuniciranje predpostavlja, da se sporočila prenašajo po čutilnih receptorjih. Receptorji (v nosu, v očeh, na jeziku, v ušesih, na koži in drugih čutilih) signale iz okolja spreminjajo v električne 'signale', ki potujejo k višjim živčnim sistemom in centrom. Govorimo o biokomunikaciji s kemičnimi, mehničnimi, akustičnimi in optičnimi signali. Jezik in govorica sta fiziološko sredstvo komuniciranja. Pisavo, tisk, radio, televizijo, internet in druga sredstva pa štejemo med tehnična sredstva komuniciranja; so tehnični podaljški naših čutil.

Jezik je nedvomno največja 'iznajdba' človeka. Evolucijska zgodovina ljudi je povezana z njihovim jezikovnim vedenjem. Že Rousseau je trdil, da se človek od živali razlikuje po govoru: narodi se med seboj razlikujejo po govoricah. Verjetno so potrebe narekovale prve kretnje in čustva so iztrgala prve glasove. Rousseau je v svojem Eseju o izvoru jezikov zapisal, da se ni začelo z razmišljanjem, temveč s čutenjem. Ne lakota ne žeja, marveč sovraštvo, usmiljenje in jeza so iz njih iztrgali prve glasove. Zato so bili prvotni jeziki najprej pojoči in čustveni, neartikulirani kriki, preden so postali metodični. Najprej se je morala razviti figurativna govorica, šele kasneje so iznašli pomene (Rousseau, 1765/1999: 15-17).

Izum pisave je bil epohalen vzpon človekovega duha. Ko je človek zarisal prve podobe in znake v skalnato steno, je menil, da ima to čarodejno "sporočilo" magično moč. To je bila nova magija, ki je povezovala ljudi. Izum pisave je spodbudil civilizacijski in kulturni razvoj bolj kot katerokoli drugo dejanje v zgodovini človeštva.⁷

Zapis jezika je ena najpomembnejših sestavin civilizacijskega stremjenja v razvoju človeštva. Zapisano sporočilo je sposobno premostiti časovno vrzel, premagati enkratnost govorenega sporočanja; zato je od nekdanje kulture in zgodovinske vrednote. Pisava je iz prakulture gradila civilizacijo, katere definicijska prvina je prizadevanje po stalnosti (pustiti za seboj pričevanje o obstoju) (Korošec, 1999: 332).⁸

⁷ *Sumerski klinopis in egiptovski hieroglifi sta najstarejši znani pisavi (najdeni primerki so iz leta 2.900 pr. n. š.). Pisave so bile zelo zapletene: nekatere, na primer kitajska, so vsebovale 50.000 do 80.000 znakov. Spet so minila tisočletja, da so izumili abecedo in zmanjšali število osnovnih znakov. Nastale so nove civilizacije in na daljnem vzhodu so kulture rojevale čudovita umetniška dela.*

⁸ *Jezikovno sporazumevanje poteka po dveh prenosnikih, govornem in pisnem. Razvojno je prvoten govorni prenosnik, pisni se je pojavil veliko pozneje: pisna oblika je postala zahtevna oblika sporazumevanja na višji stopnji človekovega razvoja (Korošec, 1998: 332).*

Pisno sporazumevanje je pomagalo razvijati gospodarstvo in trgovino, povezovalo je plemena in države. Bila je nova oblika komunikacije, ki je s komunikacijsko močjo seglo v daljna obzorja in na druge celine. Bilo je novo sredstvo sporazumevanja in koordiniranja človekove dejavnosti.

Minila so obdobja antične in rimske kulture. Začela se je širiti pismenost. Od 6. do 12. stoletja so večino evropskih knjig napisali v samostanih. Učenost antičnih kultur so ohranili samostanski pisarji, ki so poleg cerkvenih tekstov prepisovali tudi umetniška in filozofska dela grških in rimskih avtorjev. Nastajali so rokopisni predhodniki informativno-zabavnega periodičnega tiska, pa tudi rokopisni agitacijski bojni spisi in letaki. Z agitacijskimi spisi in letaki so širili politične nazore proti vladajoči cerkvenofeudalni gosposki. Tako je nastalo rokopisno politično komuniciranje.

Drug epohalen izum je bil iznajdba tiska v 15. stoletju. Pogoji za razmnoževanje pisane besede so nastali, ko je Gutenberg iznašel gibljive kovinske, lite črke. Gutenberg ni imel drugega namena kot razširjati latinsko Sveto pismo in druga nabožna besedila; tako je skušal pomagati menihom pri napornem in dolgotrajem prepisovanju cerkvenih besedil. Ni si mislil, da bo njegov izum imel silovite posledice za vso Evropo in ves svet. Nastala je "Gutenbergova galaksija" in svet so začeli preplavljati tiskani proizvodi časopisov, znanstvenih in umetniških del. Tiskarski stroji so omogočili razmnoževanje tisočev in milijonov dokumentov, slik, letakov, časopisov, revij in knjig.⁹

Nastalo je latinsko jezikovno tržišče, ki je oskrbovalo tistih nekaj univerz, cerkvenih organizacij, kraljevskih in plemiških dvorov, kjer so bili pismeni ljudje. Informacije in agitacijsko-propagandne letake so najprej tiskali na eni strani z enim samim sporočilom. Leta 1482 pa se je že pojavil najstarejši znan izvod tiskanega časopisa *Neue Zeitung*. Tiskani bojni spisi so bili nosilci politične propagande in agitacije. Tiskarji so pogosto simpatizirali s kmečkimi uporniki. Znani so primeri, da so kmetje - tlačani sami izdajali letake, v katerih so pojasnjevali svoje politične cilje. Pojavijo se prvi politični časniki. V Londonu je leta 1702 začel izhajati *The Daily Current*, prvi dnevnik na svetu. V evropskih državah se je politični tisk razvil kasneje, sredi osemnajstega stoletja.

Tretji korak na govornem in slikovnem področju je bil izum elektrike in elektronskih medijev, radia in televizije ter filma, kar je omogočilo govorno in slikovno globalno širjenje različnih sporočil, informacij, komentarjev in slik, političnih komunikacij in propagande, znanstvenih in kulturnih informacij, umetniških del, iger in baleta.

McLuhanovo svetovno vas (the global village) sta ustvarila predvsem radio in televizija ter telefon in seveda komunikacijski sateliti. Ves planet je postal komunikacijska celota, en sam organizem, kjer ni nobenih meja. Nastalo je množično komuniciranje in množično občinstvo. Omogočeno je bilo množično širjenje informacij, idej, politične propagande in oglasov. Razvoj množičnega komuniciranja po prvi svetovni vojni (Goebbelsova totalna propaganda, Stalinov državno partijski agitpropovski sistem), zlasti pa po drugi svetovni vojni (elektronska invazija) je

⁹ Gutenberg je tiskarsko delavnico osnoval leta 1448 v Mainzu, leta 1455 pa je kot prvi izdelek stiskal tako imenovano Gutenbergovo biblijo v latinščini.

propagandi dal neslutene politične razsežnosti. Propaganda se je spremenila v širjenje miselnih vzorcev s pomočjo množičnih medijev. Radio in televizija sta pokrivala celoten planet z istimi novicami in idejami. Človeštvo je bilo zajeto v en sam miselni proces, v katerem so se soočale in kontaminirale različne ideologije.

In spet je minilo stoletje, da je človek ustvaril in razvil novo, četrto tehnično sredstvo komuniciranja, internet, ki je omogočil elektronsko komuniciranje z vsem svetom. Če so prejšnja sredstva omogočala predvsem enosmerno komuniciranje, novo elektronsko tehnično sredstvo omogoča dvosmerno komuniciranje, parasocialno medosebno komuniciranje, dialog z uporabniki interneta širom sveta.

Klasično sredstvo dialoga, poštno pismo, se z elektronsko pošto spreminja v elektronsko pismo. Klasično pismenost nam internet vrača z elektronsko pismenostjo. Slike, objavljene v 'klasičnih' sredstvih (časopisi, knjige, televizija), se nam pojavljajo na elektronskih zaslonih (podobe, ikone, slikovni dogodki z vsega sveta, muzejske znamenitosti, umetniške slike in kipi, dokumentacije in arhivi, znanstvena odkritja, grafi itd.). Internet je omogočil nastanek čudovite globalne knjižnice sodobnega človeka s tisočeriimi univerzitetnimi in drugimi knjižnicami in gigantskimi računalniški spomini proizvodov človekovega duha.¹⁰

Ali internetsko sporazumevanje pomeni rojstvo nove kulture?

Internetski vizionar in futurist Manuel Castells je v najnovejši knjigi Vzpon medmrežne družbe zapisal:

"To je sistem, v katerem bo stvarnost sama (to je človekova materialno-simbolična eksistenca) popolnoma zajeta, potopljena v virtualne podobe, v svet ustvarjanja verovanja, v katerem pojavnost ne bo le na ekranu, s pomočjo katerega komunicira izkustvo, temveč bo postala izkustvo." (Castells 2000: 404).

Castells predvideva rojstvo nove kulture. Novo virtualno stvarnost pojmuje takole:

"Novi komunikacijski sistem bo radikalno transformiral prostor in čas, fundamentalne dimenzije človeškega življenja. Lokalne skupnosti se bodo ločile od svojih kulturnih, zgodovinskih, geografskih pomenov in se vključevale v funkcionalna omrežja; nastaja prostor tokov namesto prostora objektov. Čas je preoblikovan v nov komunikacijski sistem, kjer bodo preteklost, sedanost in prihodnost interakcijsko programirani v eno samo sporočilo. Prostor tokov in brezčasni čas so materialni temelji nove kulture..." (Castells, 2000: 406).

Opozoriti moramo, da je razmišljanje o nastanku nove internetske kulture v protislovju z zgodovinsko realnostjo kultur in civilizacij. V sedanjem in prihodnjem svetu lahko razpoznamo osem velikih kultur. Te so: zahodna, konfucijanska, japonska, islamska, hinduistična, slovansko-pravoslavna, latinskoameriška in afriška. Zahodna kultura ima dve glavni različici: evropsko in severnoameriško, islam pa arabsko, turško in malajsko. V Evropi se italijanska kultura razlikuje od nemške, francoska od angleške in tako naprej.

¹⁰ Digitalizacija televizijskega medija in širitev širokopasovnega interneta bosta v prihodnosti prispevala k zlitju teh dveh medijev. Tako se bo gledanje televizije postopoma preobrazilo v aktivno in interaktivno. Internet pa bo uporabljan kot povratni kanal za medosebno komuniciranje (klepet), glasovanje in pošiljanje vprašanj med kontaktnimi oddajami.

V interkulturnem komuniciranju se 'srečujejo' in soočajo kulture z različno zgodovinsko in kulturno tradicijo, z različnimi civilizacijskimi oblikami in stopnjami socioekonomske in tehnološke razvitosti, z različnostjo jezikov in pisav, religij in vrednostnih sistemov. Stoletja jih niso ločevale le jezik, zgodovina, vera, običaji, institucije in subjektivne predstave udeležencev, ločevale so jih tudi različni pogledi na odnose med posameznikom in skupino, med državljanom in državo, med starši in otroki, moškim in žensko, med človekom in bogom, različni pogledi na institucije svobode, enakosti in človekovih pravic.

Tudi danes jih ločujejo 'igranja' vlog v različnih kulturah, različne percepcije sveta, svetovni nazori, načini mišljenja in razkrivanja resnice (logično razmišljanje nasproti intuitivnemu razkrivanju in meditaciji). Značilna je tudi inkongruentnost v motivacijskih usmeritvah, ki lahko povzroča sovražne reakcije (različni sistemi nagrajevanja in gratifikacij, ki temelje v različnih vrednotah, verovanjih in stališčih). Vse te razlike še stopnjujeta etnocentrizem in stereotipizacija.

Znanstveniki so skušali reagiranje posameznih kultur povezati s pojmom konteksta kot družbenega pojava. Kulture z visoko kontekstualnostjo so najizrazitejše na Japonskem, v Koreji, na Kitajskem in Vietnamu, medtem ko v Nemčiji, Švici, ZDA in skandinavskih državah prevladujejo značilnosti nizke kontekstualnosti. Primerjali so kulturo ZDA s kulturo Japonske in ugotovili, da Američani največji pomen dajejo jasnosti izjave, Japonci pa bolj cenijo dvosmiselnost sporočila. Japonska kultura v komuniciranju bolj preiskuje tisto, kar je implicitno v sporočilu: sprejemalec mora dojeti tudi tisto, kar ni izrečeno. To je posledica homogenosti japonske družbe (v primerjavi s heterogenostjo, ki je značilna za ZDA).¹¹

Razsežnost individualnosti je najizrazitejša v ZDA, Avstraliji in Veliki Britaniji, medtem ko se h kolektivismu najbolj nagibajo v Gvatemali, Ekvadorju, Panami in Kolumbiji. Na neposredni individualizem so najbolj ponosni prebivalci ZDA. Nasprotno pa Arabci dajejo prednost komunikativnemu vedenju, ne pa konfliktu, vzajemnosti, nesebičnosti. Komuniciranje je usmerjeno k drugemu, k ustrežljivosti, k ugajanju, k pomirljivim stališčem.

Azijske kulture vrednot zahodne kulture ne sprejemajo kot nekaj občečloveškega, pač pa kot nekaj, kar nima avtohtonih korenin v njihovih kulturah. Pogosto zavzemajo obrambno držo do teh 'tujih' pojmovanj življenja in sveta, do vplivov in mikov zahoda, zlasti do zahodnega pojmovanja človekovih pravic in maksime o ločitvi cerkve od države, ker menijo, da so ogrožene njihove lastne prastare vrednote. Ob poskusih 'uvoza' zahodnih vrednot se v teh deželah (Kitajska, Burma, Severna Koreja in druge) budita izolacionizem in vračanje k vrednotam lastne kulture.

Značilnost sodobnih kohezijskih procesov v družbah je vznikanje identifikacijske in solidarnostne zavesti, oživljanje etničnosti in zavesti o sebi kot narodu. Em-

¹¹ Primerjava nemške kulture s francosko je pokazala, da Nemci pri poslovnem komuniciranju žele 'dejstva, dejstva in samo dejstva', bodisi dobra bodisi slaba, pri tem pa vključujejo verodostojne projekcije prihodnosti, ki so prikazane na grafikonih. Francozi bolj cenijo rafiniranost in taktičnost kot iskrenost in dejstva. Francoz spretno obide sestavine razpravljanja, tako da mora sogovornik intuitivno odkriti latentna sporočila. Francozi v skladu s svojo kulturo občutijo potrebo po poglobljenem spoznavanju sogovornika, da bi lahko predvideli, kako se bo oseba vedla v raznih situacijah.

pirične raziskave in politična stvarnost v Evropi kažejo, da etničnost v evropskih državah sodi k osrednjemu strukturalno-funkcionalnemu in sociopolitičnemu dejavniku.

V evropskih državah je vse več etnično motiviranih socialnopolitičnih in ekonomskih procesov. Etničnost je izrabljana za legitimacijske procese v notranjepolitičnih kohezijskih procesih političnih strank. S pridom jo izkoriščajo nacionalne in nacionalistične stranke in strančice, ki znajo rafinirano manipulirati s čustvi narodne pripadnosti. Politične stranke z etničnostjo povečujejo svoje možnosti za uresničenje političnih ciljev.

Ta kulturna diverzifikacija in etnične identifikacije nam kažejo, da v prihodnosti ni mogoče pričakovati umirjanja etničnih napetosti. Elektronsko komuniciranje bo vsekakor zblíževalo ljudi vseh kontinentov, ne bo pa moglo izbrisati kultur različnih narodov in njihovih civilizacij.

Evropske države v načelu priznavajo bogastvo multikulturalizma, v stvarnosti pa krepijo nacionalni položaj države. To se kaže tudi na področju časopisov. Samo neke evropske države imajo poleg nacionalnih dnevnikov tudi globalne. Med njimi je švicarski liberalni *Neue Zürcher Zeitung* (NZZ). Mednarodno izdajo tiskajo v Nemčiji za bralce v Nemčiji, Avstriji in vzhodni Evropi. Ta globalni časopis ima veliko mednarodno mrežo dopisnikov in prinaša objektivne informacije iz vsega sveta. Vsebina je nevtralna in bolj kritična od nemških. NZZ poroča kritično tudi o politiki Evropske Unije, zato so njegove informacije objektivne, panevropsko usmerjene.

Konservativni *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ) pa je tolmač nemške politike. FAZ tolmači razvoj Nemčije, renški kapitalizem in nemško nacionalno politiko.

Londonski *Financial Times*, ki razmišlja zelo britansko, ima svojo globalno, nemško izdajo in je bolj kritično usmerjena kot drugi nemški časopisi. Francoski *Le Monde* imajo za globalni časopis, čeprav je zelo francoski.

Tudi v času evropske integracije in gospodarske globalizacije evropske države ostajajo na pozicijah nacionalne usmerjenosti; isto pozicijo ima tudi njihov tisk. Edini evropski dnevni časopis *The European* pokojnega Roberta Maxwella je prenehal izhajati kmalu po spektakularnem začetku. Evropa ima mnogo jezikov, zato ni realno pričakovati, da se bo časopisni trg internacionaliziral.

'Globalni človek' in internetski diskurz

Internet ponuja nove možnosti za medosebno komuniciranje in globalno interaktivnost. Je kraj srečevanja ljudi vseh slojev in poklicev. Ker ta 'prostor srečevanja ljudi' ustvarja internet, so to virtualni prostori, ki v stvarnosti ne obstajajo. V njih se zbirajo virtualne skupnosti, ki imajo skupni jezikovni kod, ki je najpogosteje angleški.

Internetski diskurz je podoben diskurzu na intersubjektivni ravni, vendar ne obstaja kot resnična socialna medosebna interakcija, marveč le kot parasocialna virtualna interakcija.

Tudi internet zajema mnogotera področja, ki jih obravnava diskurzivno: to so medijska področja informativne in mnenjske dejavnosti ter vsa področja, ki izhajajo iz človekovih dejavnosti (od politike, ekonomije, znanosti, izobraževanja do športa in zabave). Zato se na internetu prav tako kot v množičnih medijih pojavljajo različni diskurzi.

Aristotelova klasifikacija diskurzov temelji na področjih človekove dejavnosti. Oblikoval je tri velika področja javnega komuniciranja: retorično, logično in poetsko ter njihove diskurze; retorično področje obsega politični, administrativni in pravni diskurz, logično področje znanstveni in izobraževalni diskurz, poetsko področje pa poetski diskurz.

Politični diskurz, zlasti tisti, ki ga uporablja skupina na oblasti, je v vrednostni hierarhiji pogosto visoko umeščen. Politični diskurz je diferenciran, ker se na področju politike pojavljajo različne interesne skupine; zato so jezikovne razlike med njihovimi izjavami večje (stranka na oblasti proti sindikatom). Tudi diskurzi politične levice in desnice se razlikujejo. Diskurzi strank se razlikujejo tudi po načinu argumentacije in metodah prepričevanja. Politični diskurz pogosto izgublja zvezo s stvarnostjo, ker govorniki z evforično retoriko in ideološko argumentacijo oblikujejo popolnoma drugo podobo stvarnosti. Po navadi je poln politične in strokovne argumentacije. Internet državniki in politiki že redno uporabljajo za politični diskurz.

Državnoadministrativni internetski diskurz je podaljšek političnega diskurza in se uporablja za operativno normiranje in izvajanje sprejetih političnih odločitev. Administrativne vloge niso le profesionalne, ampak tudi trajne; stranke se na oblasti menjajo, administracija ostane. Administrativni diskurz v veliki meri poteka v pisni obliki in uporablja že uveljavljane vsebinske in jezikovne šablone oziroma pripravljene obrazce. Moderne administracije proizvajajo ogromne količine dokumentov in drugih sporočil, ki imajo funkcijo vdrževanja državnega aparata in države. Zato imajo izredno perlokucijsko moč, ki je v skladu z njihovo ilokucijsko močjo (ustreza učinku, ki ga je želel sporočevalec doseči). Te ne dosejajo z močjo prepričevanja, pač pa zaradi tega, ker državljanji morajo izpolniti zahteve državne administracije. Internet bo počasi odpravil papirnato administracijo.

Pravni internetski diskurz uporablja jezik pravne argumentacije. Pravni diskurz vsebuje visoko specializirane idiome, kar zahteva specializirano pravno izobraževanje. Mnogi ga pojmujejo kot profesionalni žargon. Z njim državljan postane objekt pravne argumentacije in diskurzivnega izrazoslovja. Pravna sporočila imajo veliko ilokucijsko moč in visoko stopnjo ujemanja s perlokucijskim učinkom (Vreg, tabela 2).

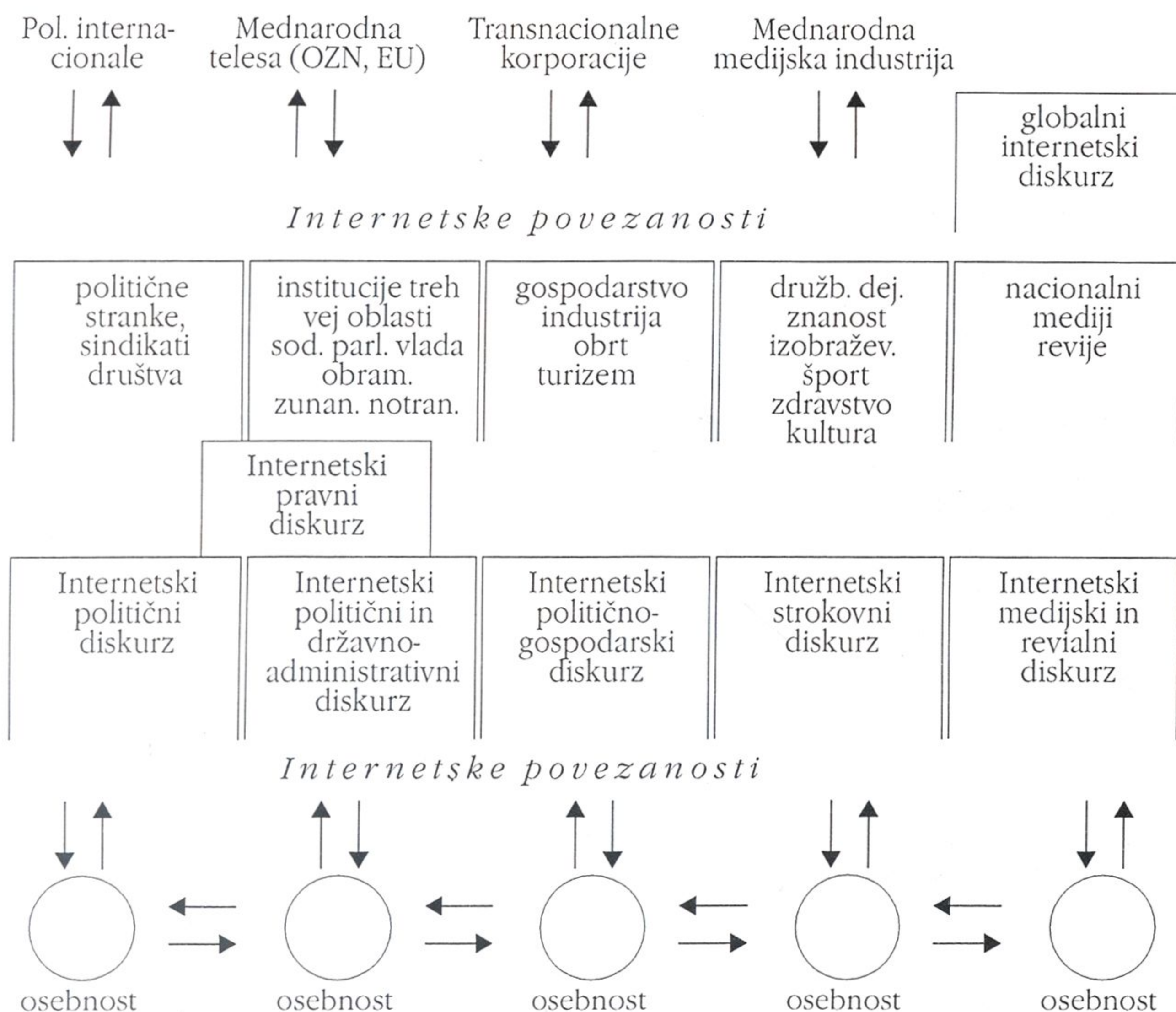
Jezik in komuniciranje tistih, ki profesionalno delujejo v politični sferi (v političnih strankah, v parlamentu, v državni upravi, v sodstvu), sta povsem drugačna kot jezik in komuniciranje preprostega ljudstva. Politike in 'demos' ne ločuje le jezik, marveč tudi vedenjski obrazci, socialni status, pričakovanja in interesi, pogosto tudi vrednote in življenjski cilji. Ločuje jih izobrazba; politiki so politologi, pravniki, ekonomisti, sociologi, novinarji, celo zdravniki ali pa imajo vsaj srednjo izobrazbo. Visok dohodek in druge državne bonitete jih uvrščajo v višje socialne razrede. Imajo poseben stil življenja in voditeljske ambicije.

Politični diskurz profesionalnih politikov se razlikuje od političnega komuniciranja, ki se dogaja na intersubjektivni ravni in prevladuje v obči javnosti. Jezik političnega komuniciranja je jezik preproste, 'neučene' množice, ki razmišlja drugače kot politiki in ima lastne interese, ne pa interesov partikularne, strankarske politike.

V zgodovini retorike poznamo govore, ki so odločilno vplivali na razvoj političnega sistema. Veliki govori so kot velike bitke, kot odločilne politične akcije. Takšen je bil znameniti govor 'sanje' Martina Luthra Kinga o prihodnosti Amerike. Govornik mora biti osebnost, mora imeti vsaj pridih karizme voditelja.¹²

TABELA 2: *Internetska povezanost strank, države, parlamenta in državljana.*

MODEL INTERNETSKIH DISKURZOV

¹² Na televiziji je zlasti pomemben imidž govornika. Imeti mora umirjen, samozavesten nastop, prijazen nasmeh, sprejemljive kretnje in privlačno mimiko. Voditelj najmočnejše države na svetu Bill Clinton, ki je človek velike energije, karizme, osvajajoče sproščenosti in prijaznega nasmeha, govori z jezikom afektivnega diskurza. Ima veliko mero temperamenta in šarma Johna Kennedyja ter vizionarstvo Martina L. Kinga.

Nekateri govorniki poskušajo pritegniti z afektivnim diskurzom, kar jim uspeva, če se publika strinja z njihovo tezo. V načelu mora govor izražati patos in ritem. Z ritmičnim, jasnim in močnim glasom, z izbiranjem udarnih izrazov, z navezovanjem na patetična mesta in stereotipe, z enostavnimi in sugestivnimi primeri, ki se zde logični, lahko govornik učinkuje na množico.¹³

Zaradi razvoja medijske in informacijske tehnologije, svetovno komuniciranje vse bolj obvladujejo satelitska, kabelska in digitalna TV, kar ustvarja nov medijski diskurz, različen od klasičnega.

Novi politiki osvajajo tudi internet in elektronsko pošto. Tudi tu se identificirajo z jezikom internetskih množic.

Poetski diskurz. V poetski diskurz uvrščamo vse oblike uporabe jezika v umetnosti, predvsem v literaturi, v verzu in prozi. Sem spadajo tudi izjave, ki se izražajo v tistih umetnostih, v katerih se - kot na primer v gledališču ali filmu - poleg jezika pojavljajo tudi drugi znakovni sistemi. V poetski diskurz sodijo književne oblike: roman, novela, črtica, satira, humoreska, groteska, pa potopisi, spomini, kronike, biografije ali avtobiografije, pa poljudno znanstvena literatura. Spomnimo se oblike romana v pismih (Richardsonova Pamela, Goethejev Werter). Vse te oblike se danes pojavljajo v elektronski pošti in internetu.

Na internetu zasledimo tudi književno-publicistično prozo kot so feljton, reportaža, pa tudi nekatere oblike intervjuja ali razgovora, eseje in literarna pisma.

V teh oblikah je prepoznavna umetniška osebnost. Že feljton (Janko Kersnik in njegova Muhasta pisma) izrazito odseva osebnost. "Pravi feljton je neizbežno povezan z osebnostjo pisca samega, saj odraža njegove ideje, meditacije, čustvene vrinke, njegovo kulturno obzorje, njegovo dikcijo" (Vreg, 1961: 86). Isto lahko rečemo za vsa literarna dela, ki so bila klasično objavljena v tisku. Internet omogoča njihovo reprodukcijo, vendar ne more nadomestiti čara knjižne, revialne ali časopisne izdaje.

Moralni diskurz. Habermas je v koncepcijo političnega diskurza vnesel vidik moralnega vrednotenja političnih dejanj v smislu Kantovega pojmovanja politike. Že v Metafiziki pravi se Kant sklicuje na moralne kriterije političnih dejanj. Pred javnostjo, pravi Kant, se morajo politična dejanja izkazati kot zakonita, temelječa na zakonih, ki jih javno mnenje priznava kot splošne in razumne. Politična dejanja se lahko skladajo s pravom in moralo le toliko, kolikor so njihove maksime sposobne publicitete. Publiciteta je za Kanta tisto načelo, ki edino lahko zagotovi skladnost politike z moralo. Opredelitev norm in preizkušanje njihove veljavnosti sta mogoči zgolj v moralnem diskurzu. Kot pravične veljajo samo tiste normativne postavke, ki so se pokazale kot nepristranske v moralni argumentaciji.

Internetski diskurz moramo proučevati s pozicij etike in morale. Na internetu - ponavadi anonimno - napadajo politike, politične stranke, državne institucije, var-

¹³ Posebno mesto v družbeni strukturi ima religiozni diskurz. Ker cerkveni voditelji slovesne govore pogosto spremene v politični dialog z državo, ga lahko štejemo kot obliko političnega diskurza. Nekatere stranke (demokrščanske in ljudske) ga vnašajo v svoj politični diskurz, da bi pridobil ilokucijsko moč. Govorci religioznega diskurza črpajo svojo ilokucijsko moč iz institucije cerkve kot svetovne 'velesile' in iz predpostavke, da obstaja nadnaraven pošiljatelj sporočil. To religioznemu diskurzu pridajajo mistično naravo in je temelj njegove ilokucijske moči.

nost in obrambne sisteme, nacionalne in etnične manjšine (zlasti Žide), podjetja in njihove proizvode. Tudi v Sloveniji so znani primeri anonimk, napadov na predsednika vlade. Na internetu se nekaznovano pojavljajo fašistične in nacistične skupine in širijo svojo propagando.

Uporaba interneta na gospodarskem, političnem in izobraževalnem področju

Uporaba sodobnih informacijskih tehnologij strukturno spreminja družbo. Kakšne so spremembe na posameznih področjih?

Na področju gospodarstva. Državniki se zavedajo, da brez informacijske tehnologije ni nove ekonomije. Informacijska infrastruktura je ključni dejavnik sprememb v gospodarstvu. Država, ki to zanemarja, si omejuje dostop do novega znanja, kar pomeni, da onemogoča prehod v informacijsko družbo. Zamujala bo vstop v evropske projekte, ki so kanali za dostop do vrhunskih tehnologij in storitev.

Če bo država zgubila stik s tem razvojem, bo produkcijska zmožnost v gospodarstvu bistveno manjša. Nekateri menedžerji mislijo, da je razvoj v tem, da preprosto odpuščajo na stotine delavcev, ker imajo delavce samo kot reprodukcijski material. Ne lotevajo pa se modernizacije s sodobno informacijsko tehnologijo in svetovnimi dosežki znanja. Ne navezujejo sodelovanja z znanostjo in izobraževalnimi kapacitetami univerz.

Na področju politike in države. Sodobne komunikacijske poti omogočajo nove interakcijske odnose med vlado, državno upravo, političnimi strankami, lokalnimi skupnostmi in državljani. Brez uporabe sodobnih informacijskih sredstev si ni več mogoče zamišljati strokovne podpore za relevantno in odgovorno odločanje. Politiku se vedno več javne dokumentacije in vladnih poročil pojavlja na zaslonu. Na internetskem omrežju lahko najde elektronske časopise in kompleksne analize.

Proces odločanja je tako odmaknjen od človeka, da ga dejansko lahko spremljajo samo z množičnimi mediji. Ti s prikazovanjem dogajanj v parlamentu, vladi in političnih organizacijah vzbujajo predstavo, da državljan tudi "soodloča". Dejansko samo opazuje politične razprave na malih zaslonih, posluša na radiu in jih prebira v časopisih (mamilna disfunkcija množičnih medijev).

Raziskovalci ugotavljajo, da obstaja zveza med političnim zadovoljstvom s političnim sistemom in politično razdaljo. Politična razdalja je praznina, ki jo ima volivec v zvezi z vrsto bistvenih vsebin (blaginja, okolje in kultura, zakon in red) ter politiko vlade. Politična razdalja je merilo zadovoljstva z vladno politiko. Raziskave politične razdalje in zadovoljstva s sistemom v osmih državah Zahodne Evrope v letih 1979 do 1983 so pokazale, da je le majhen odstotek ljudi zadovoljen z načinom, kako deluje demokracija v njihovi državi. Največ državljanov je občutilo, da je precejšnja razdalja med njimi in vlado (tako so se izrekli zlasti državljani Nemčije, Danske, Nizozemske in Velike Britanije).

Novejše raziskave so razkrile, da se v zahodnih demokracijah dogajajo nekatere prodorne spremembe. Državljanji so postali bolj izobraženi, bolj vključeni v politiko

in aktivnejši. Hkrati so postali bolj individualistični, bolj sebični in bolj povezani s posebnimi interesi svojih najbližjih skupin kot pa z različnimi oblikami vladanja kot celote. Ljudje so člani številnih zvez, večinoma nepolitičnih, ki pa ljudi pritegnejo na političen način, če je to potrebno. Tradicionalne stranke in interesne skupine - še posebej cerkve in sindikati - se precej uspešno borijo, da bi ohranili svojo vlogo, vendar se soočajo z mogočnim izzivom novih oblik novih socialnih gibanj (Kasse in Newton, 1995/1999: 215).

Participativne teorije temeljijo na predpostavki, da je človek celovita osebnost, ki svoje dejavnosti ne omejuje samo na osebni interes, marveč želi sodelovati pri odločanju o zadevah javnega interesa. Participacija ljudi mora biti permanentna in multiformna.

Sodobne participatorne teorije politično odločanje širijo na soodločanje o družbenoekonomskih zadevah (industrijska demokracija, soodločanje v podjetjih) in govore o družbenoekonomski participaciji. Le redki teoretiki jo pojmujejo kot sistem soupravljanja v procesu dela in v lokalnih skupnostih (na zborih delavcev ali občanov), kot sistem soudeležbe pri odločanju v političnih organizacijah ali kot sistem samoregulacije v družbenih organizacijah (v zdravstvu, znanosti, izobraževanju itd.).

Nove informacijske tehnologije (internet, elektronska pošta ter druge) bodo omogočale nove oblike participacije državljanov. Ustvarile bodo sodobne komunikacijske poti med vlado, državno upravo, političnimi strankami, poslanci, lokalnimi skupnostmi in volilci. Omogočile bodo, da bo parlament vzpostavil poti, ki nudijo javni vpogled in nadzor nad njegovim delovanjem ter vse bolj aktivno vključevanje volilcev v njegovo zakonodajno delovanje.

Parlament, elektronska demokracija in odločanje

Parlament ima v političnem procesu pomembno vlogo kot posrednik komuniciranja med vlado in javnostjo. Predstavniški dom in parlamentarni postopki imajo v sodobni politični državi nalogo organiziranja dvosmernega komuniciranja. Parlament - kot tradicionalna institucija 'ljudske volje' - bi moral najpopolneje izražati ljudsko voljo in javno mnenje. Dejansko pa je čedalje bolj pod pritiskom vladajočih sil, političnih strank in interesnih skupin. Te sile imajo odločujoč vpliv na sprejemanje političnih odločitev in zakonodajnih aktov. Parlament vse bolj postaja kraj, kjer se srečujejo strankini mandatarji, da bi registrirali že vnaprej iznajdene odločitve političnih strank. Politika tako postane 'zasebna stvar' poklicnih politikov, ki jo formulirajo s pomočjo raznih političnih in juridičnih tehokratov in izvedencev. Tako se čedalje bolj kaže pasivna pozicija javnega mnenja (Vreg, 2000: 84-85).

Zakonodajna funkcija ne more izraziti bogastva interesov in potreb prebivalstva, civilne družbe in institucionalne zgradbe, če ni zasnovana na mreži sodobnih komunikacijskih povezav med parlamentom in njegovo strokovno službo, pravno in drugimi strokami, vlado in upravnimi resorji, lokalnimi skupnostmi in volilci. Komuniciranje z volilci, političnimi strankami, lobisti domačih in tujih podjetij ter

raznimi skupinami za pritisk se lahko sprememni v manipuliranje s parlamentom in parlamentarci, če njihovo delovanje ni komunikacijsko in informacijsko podprto (Ribičič, 2000: 231).

Poslanec ne more biti strokovno usposobljen za razpravljanje in odločanje, če nima možnosti seznaniti se z resničnim stanjem stvari iz samostojnih in neodvisnih strokovnih virov. Parlamentarno odločanje je vsebinsko in proceduralno tako zapleteno, da je nujna strokovna podpora, ki jo nudi uporaba sodobnih informacijskih sredstev. Parlament mora biti tudi komunikacijsko povezan s parlamenti drugih evropskih držav, še zlasti članic Evropske zveze ter z Evropskim parlamentom, Svetom Evrope, Konferenco za varnost in sodelovanje v Evropi in OZN (Ribičič, 2000: 231).

Nove tehnologije spreminjajo tudi notranjo dinamiko parlamentarnega dogajanja. Poslanec, vsakodnevno povezan z vsemi drugimi poslanci in svetovnimi spletnimi stranmi, vnaša novo dinamiko v delovanje poslanske skupine in med njimi. Pričakovati je več nadstrankarskega povezovanja ter manj ostre ločnice med vladnimi in opozicijskimi poslanci, manj ostrih spopadov in diskvalifikacij ter več sodelovanja.

Razvoj informacijskih sredstev nam nudi futurološka razmišljanja o elektronski demokraciji in virtualnih poslanskih pomočnikih. Koncept elektronske demokracije je postal predmet številnih študij. Zajema komuniciranje s politiki in institucijami, razpravljanje v forumih, dostop do podatkov, tehnike glasovanja, javna računalniška omrežja v lokalnih skupnostih. Parlamentom omogoča posvetovalne referendume z uporabo elektronskih sredstev, ki bodo v najkrajšem času dale povratne informacije o stališčih volilcev. Vsak volilec bo lahko prek tv-ekrana ali prek mobitela z malo večjim zaslonom aktivno spremljal odločanje v parlamentu in vplival na to.

Mnogi presojujejo možnosti političnega delovanja v luči plebiscitarne elektronske demokracije; nekateri pa pričakujejo uresničevanje ciljev participativne demokracije. Menijo, da je treba opredeliti, kaj je demokracija in kakšno demokracijo si predstavljamo v prihodnje (Barber, 1997: 222). Med možnimi vizijami je tudi koncept digitalne demokracije, ki se nanaša na širok niz tehnoloških aplikacij, vključujoč televizijske "ljudske parlamente", elektronski dostop do razpravljajevskih forumov in javnih informacijskih kioskov (Hague in Loader, 1999: 3). Digitalna demokracija je hibridni demokratični model, ki vsebuje elemente tako participativnih kot tudi predstavniških oblik demokracije (Hague in Loader, 1999: 7). Problematizacijo o digitalni demokraciji lahko razdelimo na tiste, ki poudarjajo spremembe na ravni države, in na tiste, ki pozornost namenjajo spremembam v osrčju civilne družbe (Oblak, 2000: 124).

Elektronska demokracija bo prinesla možnosti neposrednega vpliva na politiko. V Veliki Britaniji je že šest sedmin vseh volilnih enot vključenih v internet (parlamentarne spletne strani). Na Danskem so jeseni 2000 prvič preizkusili nekajurni dialog med stotisoči uporabniki interneta in poslanci, s čimer je parlamentarni dialog prerastel v pogovor med poslanci in civilno družbo. Na Škotskem je Mednarodni teledemokratski center univerze Napier v Edinburghu skupaj z Britanskim Telekomom razvil e-demokracijo s tremi sredstvi: e-svetovalce, e-volilec in e-prošnje.

E-svetovalec uporablja škotska vlada, da svetuje mladim ljudem. E-volilec uporabljajo lokalne oblasti, da izvolijo mlade ljudi v Mladinski svet. E-prošnje pa rabijo škotskemu parlamentu, da lahko državljani naslavlajo prošnje elektronsko. Omo-goča pa tudi pošiljanje prošenj britanskemu premieru na Downing St. 10.

V Sloveniji je parlament v primerjavi z drugimi parlamenti nadpovprečno razvil uporabo sodobnih komunikacijskih in informacijskih tehnologij. Elektronsko glasovanje ima domovinsko pravico že desetletja, v zadnjih mandatnih obdobjih pa imajo poslanci na voljo nove komunikacijske možnosti. Vsak poslanec je lahko celotno gradivo, pomembno za odločanje, uporabljal prek internetne mreže, kjer je na razpolago tudi bogat arhiv vseh razprav v državnem zboru in delovnih telesih, pregled člankov, raznih informacij in drugega gradiva. V novem parlamentu bo notranja mreža (sistem Lotus Notes) poslancem omogočala, da bi delali praktično brez papirjev, čeprav bo treba vsak predlog predložiti tudi v papirni obliki. Svoje računalnike bodo lahko priključili v dvorani.

Virtualni poslanec je zamisel komunikacijskega robota s funkcijami sodobne informacijske tehnologije. Virtualni pomočnik bi bil pritrjen zraven sedeža poslanca, nad mizo pa bi bila tridimenzionalna projekcijska podoba njegovega gospodarja. Ta virtualni poslanec bi ga tudi nadomeščal, kadar bi bil odsoten; torej bi tudi nastopal namesto njega (teleparlamentarizem). Virtualni pomočnik bi se tudi prilagajal, se učil posebnosti poslanca, pa ne samo postulatov njegove strankarske pripadnosti in območja, od koder prihaja, ampak tudi poslančevih značajskih lastnosti. Pravi poslanec bi bil s svojim virtualnim pomočnikom povezan preko čipa, ki bi mu ga vgradili (pod kožo) na desni roki.

V Sloveniji parlamentarni futuristi (dr. Ciril Ribičič) predvidevajo uporabo Sistema parlamentarne informacijske tehnologije (SPIT) na podlagi odločitev Evropske komisije. Ta naj bi izbrala Slovenijo za preizkus, ki naj bi v treh letih privedel do realizacije projekta kibernetkega evroposlanca (KEP). S konstituiranjem novega parlamenta leta 2004 naj bi začela obvezna uporaba virtualnih poslancev, ki bi bili vgrajeni ob poslanske sedeže.

Internetska mednarodna propaganda

Mednarodna propaganda je proces, ki vključuje zveze med številnimi kompleksnimi in raznolikimi dejavniki. Izhodišče proučevanja je mednarodna politična situacija, v kateri je najpomembnejši dejavnik povezava med nacionalno politiko in komunikacijsko politiko. Politično komuniciranje se dogaja v kontekstu kulture določene države.

Nacionalno politiko izvajata država in njen predsednik v okviru zunanje politike. Zunanja politika je delovanje države v globalni sferi. Če v globalni sferi upoštevamo moč velesil oziroma dominantne velesile (ZDA), lahko zapišemo, da zunanja politika temelji na zamisli stalnega poskusa vplivanja ali nadziranja drugih držav, da doseže, da ravnajo tako, kakor je za njihovo državo koristno. Obstaja pa veliko vrst ciljev in veliko vrst vplivanja (Russett in Starr, 1992/1996: 279).

Vodilni politiki so vsakodnevno odvisni od informacij, ki jih posredujejo globalno komuniciranje, mednarodna propaganda, internet in različne obveščevalne službe. Na podlagi teh informacij - če so točne in relevantne - skušajo zaznati in prepoznati probleme v svetu.

V globalni sferi se vsak dan pretaka na milijone informacij. Več kot 190 držav v globalnem sistemu vsak dan pošilja na tisoče političnih informacij, na stotine zunanjepolitičnih, diplomatskih in vojaških informacij, če odmislimo gigantske mreže obveščevalnih sistemov z njihovimi informacijami.

Država je prisiljena izbirno zaznati prave informacije in jih dati vodilnim politikom, ki so preplavljeni z informacijami. Na 'filtriranje' informacij vplivajo politika države, njen družbeni sistem, ideologija in vrednote. Zaradi infomacijske obilnosti so politiki preobremenjeni in jih situacija sili, da se osredotočijo na neke informacije, druge pa zanemarijo. Tako pogosto sprejemajo napačne zunanjepolitične odločitve.

V sedanjem času so se razširile internetske novice, zlasti pa govornice. Govornice so sestavni del propagandnega delovanja. Govornice so posebna vrsta informacij, ki se prenašajo od osebe do osebe ustno ali s pismi, v novejšem času pa tudi prek elektronske pošte. Govornica je nepotrjena trditev o nekem dogodku in ne temelji na dejstvih; zato so tendenciozne, nepreverjene oziroma popačene informacije. Širijo se z neverjetno hitrostjo; njihov izvor je težko ali nemogoče ugotoviti.

Govornice nastanejo, kadar so ogroženi vitalni interesi ljudi: zdravje, ekonomska in socialna varnost, osebna svoboda, način življenja in podobno. Posebna spodbuda za nastanek govornic so predsodki glede na nacionalnost, raso, vero, delo, glede priseljencev in ljudi z drugimi kulturami. Med političnimi (menjave vlad) in ekonomskimi krizami (nezaposlenost, ukinjanje podjetij, pomanjkanje nekaterih izdelkov) ter splošne nestabilnosti se ljudje počutijo negotovi; začnejo dvomiti o sposobnosti državnih in političnih voditeljev, da znajo obvladovati položaj. Občutek negotovosti zagrne ljudi zlasti ob boleznih ali smrti državnega voditelja. Takrat celo državo poplavijo razna ugibanja in govornice.

Govornice se zlasti razširjajo ob naravnih nesrečah (potresi, poplave, rušenje je-zov), ob epidemijah nalezljivih boleznih, ob prometnih, železniških, letalskih in drugih nesrečah, ko ni mogoče dati takojšnjih informacij o dogajanjih.¹⁴

Internetske govornice zlasti proizvajajo in širijo domači in tuji akterji podtalne propagande. Podtalna propaganda vnaša dvome o prihodnosti političnega sistema, nezaupanje v vladajočo stranko, spodbuja socialne in politične konflikte, razglša iluzije za resnico ter razširja različne destruktivne doktrine, ki se nanašajo na ekonomijo, industrijski in tehnološki razvoj, energetske in jedrske potenciale, ekologijo in vojaško oborožitev.

¹⁴ Objekt govornic je lahko vsak posameznik, vendar se najbolj osredotočajo na javne delavce, od lokalnih funkcionarjev do najvišjih osebnosti (politiki, gospodarstveniki, kulturniki, filmske zvezde, novinarji). V človekovi osebnosti je namreč nagonna želja po vednosti, kaj se dogaja v osebni življenju zakoncev (med možem in ženo, v spalnici), prijateljev in sosedov, zlasti pa javnih osebnosti. V politiki govornice širijo namensko, da kompromitirajo nekega politika in njegovo stranko, državnike, ministre, gospodarstvenike in druge.

S kombinacijo subverzivne propagande in drugih strateških sredstev zastraševanja širijo demoralizacijo, defetizem, fatalizem, razdor med narodi, nezaupanje v možnosti obrambe itd. Zlasti politična emigracija izrablja vse oblike neposredne in podtalne propagande, da širi neresnice o vladajoči stranki in državnem sistemu.

Politični marketing in internetska volilna propaganda

Politični marketing ukinja 'utopijo' o avtonomni javnosti. Javnost ima za relativno samostojen socialni prostor, kjer se srečujejo politične stranke, gibanja itd., oziroma za trg idej, kjer vladajo tržni zakoni, moč in agresivnost prevladujočih sil. Na tem prizorišču se spopadajo velike marketinške agencije (ne pa politiki), civilna družba in državljani pa ostajajo v 'političnem mraku obrobja'. Strategiji političnega marketinga so zavrgli postulat o vladavini ljudstva in participativni demokraciji.

Marketinška koncepcija političnega procesa postavi v ospredje javne pozornosti kandidata, stranko in njen program pa potisne v ozadje. Mnogo lažje in varneje je modelirati javno podobo stila vodenja predsednika vlade ali drugega politika. To težnjo krepi tudi nov stil poročanja v novinarstvu, zlasti televizijsko prikazovanje usmeritve stranke s podobo vodilnega politika.

Tej koncepciji ugovarjajo drugi teoretiki, ki trdijo, da stranka zmaga na volitvah predvsem zaradi politike, ki jo vodi in jo pozna javnost, ne pa zaradi podobe (imidža) kandidata. To utemeljujejo takole: prvič, ljudje morajo imeti na razpolago veliko količino informacij, da bodo lahko dobro seznanjeni z določenim problemom in relevantnim političnim programom, kar bo omogočilo visoko stopnjo oblikovanja stališča o njem. Drugič, v javnem mnenju mora prevladati nagnjenje za eno od političnih alternativ v zvezi s problemom. Tretjič, stranke se morajo glede na dani problem razlikovati tako, da bo samo ena stranka zastopala preferirano rešitev. Ljudje morajo preferirano rešitev povezovati s političnim programom samo ene stranke. Če bodo izpolnjeni vsi trije pogoji, bodo politični program in politika, ki rešuje ta problem, odločujoči za izid volitev (Cushman in Ponhalluric, 1984: 202).

V praksi se vse bolj umikajo volilne kampanje, ki so usmerjene na politični program, in se začenjajo uveljavljati tiste, ki temelje na podobi (imidžu) kandidata. Politično je rentabilneje in učinkoviteje, da se poudarek s političnih programov premakne na prikazovanje sposobnosti voditelja stranke za vodenje politike in reševanje problemov kot tudi na obče vrednote stranke.

Mediji, ki izvajajo volilne kampanje, podeljujejo status kandidatom, programom strank, organizacijam in socialnim gibanjem, vendar posvečajo pozornost samo nekaterim kandidatom in strankam. Mediji pomagajo vzpostaviti kontekst volilne kampanje: porazdelitev volilnih blokov, promocijo kandidatov, javno podobo kandidatov, porazdelitev glasov - še preden se volitve izvajajo. Mediji so glavna vez med kandidati in pretežno večino javnosti. Če pravimo 'vez', to ne pomeni, da so mediji nevtralni. Odnosi med mediji in kandidati so ambivalentna mešanica konfliktov in kooperacije, podpore in destrukcije.¹⁵

Internet so prvič uporabili v predsedniški kampanji v ZDA 1992. leta. Bill Clinton in Al Gore sta med volilno kampanjo na internetu objavljala celotna besedila svojih govorov, oglasov, stališč do posameznih problemov in tudi biografske podatke. Vendar tedaj internet še ni bil prav dosti uporabljan, zato tudi ni imel kakšnega večjega učinka ne na novinarje ne na javnost. Že na začetku volilne kampanje 1996. leta je postalo očitno, da je internet postal njen sestavni del. Politične stranke so postavile spletne strani na nacionalni, državni in lokalni ravni. Demokratska in republikanska stranka sta na svojih imeli grafe, govore, tiskovna sporočila in druge strankarske informacije. Kar 521 kandidatov za kongres je imelo svojo spletno stran. Kandidati - kongresniki pa so uporabljali kar svoje uradne spletne strani. Volilne strani so oblikovale tudi interesne skupine.¹⁶

Od interneta lahko pričakujemo premik k bolj poglobljenemu dialogu glede posameznih problemov ali politik. Volilci bi z vstopom revnejših kandidatov dobili na izbiro širšo paleto posameznikov, strank in ideologij. Vendar še ni bilo večje interaktivnosti med kandidatom in volilci. Revnejši kandidati so še naprej bili v podrejenem položaju, ker so morali postaviti svoje volilne strani, predvsem pa zato ker je bil obseg zanimanja za njihove spletne strani manjši. Revnejši namreč niso mogli razviti velike marketinške propagande, ki terja ogromno denarja. Tudi mediji so pokrivali bolj znane kandidate. Čeprav internet na volitvah 1996, leta ni izpolnil pričakovanj, pa je imel veliko večjo vlogo na volitvah v ZDA leta 2000. Ob volitvah leta 2000 v Sloveniji se je tudi v Sloveniji pokazalo, da se za internetsko komuniciranje zanimajo predvsem mlajše generacije in izobraženci, se pravi, specifične ciljne skupine.

Enoten evropski izobraževalni prostor?

Na področju znanosti in izobraževanja. Informacijska in komunikacijska tehnologija ustvarja globalni izobrazbeni prostor. Skupni evropski prostor visokega izobraževanja in informacijsko omrežje sta ključ povezovanja in konvergence. Svoboden pretok kapitala, blaga in delovne sile, po menju tvorcev Evropske zveze, lahko uspevajo le ob mednarodno konkurenčnem in evropsko harmoniziranem izobraževanju. Univerze so del tržnega gospodarstva, ki tržijo usluge, novo znanje, patente, postopke in tehnologije. Nastal naj bi skupen in enoten izobraževalni prostor Evrope.

¹⁵ Novinarji in uredniki si žele novic, ki jih opredelijo kot konflikt, kontroverzo, dvoumnost, škandal. Preizkušajo kandidatovo šibkost, zmotnost, prikrite tajnosti. Kandidatom skušajo vsiliti medijske definicije tega, kaj je pomembno. Politični komunikolog David Paletz opozarja, da so meje takim trendom množičnih medijev. Novinarji nacionalnih medijev so zavezani, da obširno poročajo o govorih glavnih kandidatov; to pa morajo početi s toliko nepristranosti, kolikor je zmorejo. Ne morejo nekažnovano poročati o govoricah, namigovanjih ali nepotrjenih vesteh. To so načela objektivnega novinarstva (Paletz, 1981: 33).

¹⁶ Komuniciranje z internetskimi uporabniki je bila produktivna naložba, celo bolj kot mučno nabiranje glasov od vrat do vrat. Internet ima pred drugimi sredstvi komuniciranja to prednost, da lahko volilcem posreduje izvirna, nespremenjena sporočila, medtem ko jih drugi mediji lahko po svoje oblikujejo, skrajšajo ali komentirajo. Uporabniki internetnih političnih strani so politično bolj motivirani, bogatejši in izobraženi, torej posebna ciljna skupina potencialnih volilcev.

Ob tem se odpira usodna dilema: ali lahko številni evropski narodi pristanejo na harmonizacijo in unifikacijo visokega šolstva? Evropa kot tradicionalen prostor sožitja različnih kultur danes vzpostavlja geografske, ekonomske, politične, kulturne in informacijske integracijske vezi. Upravičeno smo zaskrbljeni in se sprašujemo: ali bomo epigonsko sledili zahodnim modelom ekonomije, glorificirali zahodne stile življenja, slovensko kulturo in jezik pa ‚svetovljansko‘ potiskali na obrobje? Ali pa bomo samorastniško vztrajali pri krepitvi identitete slovenske kulture in naroda?

Tudi na evropski rektorski konferenci oktobra 2000 v Krakovu (26.-27. oktober) so odprli to dilemo. Ugotovili so, da je evropski prostor zgodovinsko in kulturno pogojen. Zato visoko šolstvo ne more sprejeti uniformnega in harmoničnega „evropskega modela“, ohranjati mora dinamični večplastni vzgojni sistem za potrebe lokalnih, regionalnih in globalnih skupnosti, delovnih trgov in pričakovani ljudi. Prostor visokega izobraževanja je neogibno diverzificiran, zato se pojavljajo različni vzorci povezovanja v omrežje. Velika večina univerz temelji na lokalnih, regionalnih in nacionalnih vzorcih. Svoje nacionalne vzorce pa skuša adaptirati za mednarodne in/ali evropske razsežnosti izobraževanja.

Znanje in ustvarjalnost sta najpomembnejši strateški surovini. Brez njih ni razvojne prednosti Slovenije v svetu. Vodilni slovenski politiki in vlada ugotavljajo, da so znanje, kultura in izobraževanje najvažnejše vrednote in orodja uveljavljanja v globalni svetovni skupnosti. Za cilj si postavljajo splošno računalniško pismenost in dostopnost do interneta. Do leta 2004 naj bi v šolah usposobili najmanj 30.000 računalniških mest, prek katerih bo mogoč visoko zmogljiv in stalen dostop do medmrežij. Omogočili naj bi elektronsko poslovanje državljanov z državo in z javnimi ustanovami, kar pomeni, da bomo v državni upravi morali usposobiti na stotine uradnikov za ta strokovna merila.

V družbeni praksi so številne zavore, ki onemogočajo produktivno vključevanje znanja in informacijske tehnologije v vsa področja družbenega dela in upravljanja ter zavirajo absorbcijo visoko specializiranih kadrov v gospodarstvo, v družbene dejavnosti, v sistem upravljanja in politične procese. Med bistvene zavore sodi pragmatistična zavest in slaba strokovna usposobljenost sedanjega sloja upravljaljskih in strokovnih kadrov v gospodarstvu, v upravi, administraciji, zlasti v občinskih upravnih, političnih in izvršilnih organih.

Zaključek

Zastavlja se vprašanje, ali globalizacija vodi k homogenizaciji sveta, h komunikacijskemu, informacijskemu in ideološkemu ‚univerzumu‘, k izginjanju nacionalnih, regionalnih in lokalnih identitet? Mnogi tudi mislijo, da bo informatizacija družbe sama po sebi prispevala k razvoju novih oblik neposredne demokracije v gospodarstvu in družbi. Žal se ne sprašujejo, kakšne retrogradne učinke bi imela na sistem parlamentarne demokracije, če bi bila velikanska moč v lasti novodobne korporacijske in politične elite? Vprašanje je, ali lahko človek nadzoruje pozitivne in negativne smeri globalizacije?

Globalizacijo obvladuje in usmerja človek, ki lahko krepí pozitivne trende: z državnopravnimi intervencijami kroti kapitalsko izvenparlamentarno oblast, razvija teritorialno raznovrstnost, lokalno in regijsko avtonomnost, samoregulacijo znanstvenih, visokošolskih, zdravstvenih, kulturnih, medijskih in drugih institucij, avtonomnost in samobitnost človeka. Ohranja lahko nacionalno samobitnost in identiteto.

“Globalni človek” sprejema informacijsko tehnologijo kot tehnično sredstvo, kot “podaljšek čutil”, ki mu omogoča komuniciranje s svetom.

Avtonomnost in pokončnost nam omogočata, da vidimo vizijo prihodnosti, pot v informacijsko družbo novega tisočletja. Univerza ima znanje in vednost za strukturno in informacijsko preobrazbo družbe. Univerza je odgovorna, da izšola ljudske potenciale, ki bodo lahko uresničevali informacijsko prihodnost.

LITERATURA

- Alkalaj, Mišo (1995): Gigabajti za megadolarje. O tehnološki prihodnosti Slovenije, ki je črna, a zato zelo zabavna. Mladina št. 34. 22. avgusta 1995.
- Barber, Benjamin (1997): The New Telecommunications Technology: Endless Frontier or the End of Democracy. Constellations 4,2, 208-226.
- Castells, Manuel (2000): The Rise of the Network Society. Oxford; Malden: Blackwell.
- Cushman, Donald, P. in Ponnhallurick, John, M. 1984. Information and Image in Electoral Campaigns. V: Informatologia Yugoslavica, 3-4. Zagreb: Hrvatsko komunikološko društvo.
- Grabnar, Boris (1996): Zagrinjalo prihodnosti: uvod v futurologijo Slovenije. Ljubljana: Pravljino gledališče.
- Hague, Barry in Brian D. Loader (ur.) (1999): Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age. London: Routledge.
- Lange, Yasha in Palmer, Andrew (1995/1996): Mediji in volitve. Zbornik, Ljubljana: FDV.
- Lukšič, Igor (ur.) (2000): Nova socialdemokracija - opredelitve in kontroverze tretje poti. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Kaase, Max in Newton, Kenneth (1995/1999): Zaupanje v vlado. Ljubljana. Liberalna akademija in Znanstvena knjižnica FDV.
- Martin, Hans-Peter in Schumann Harold (1997): Pasti civilizacije. Ljubljana: Co Libri.
- Meyer, Thomas (2000): Tretja pot na razpotju. V: Lukšič (ur.) Nova socialdemokracija - opredelitve in kontroverze tretje poti.
- Mlinar, Zdravko (1994): Individuacija in globalizacija v prostoru. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Mlinar, Zdravko (2000): Globalizacija komuniciranja in teritorialne identitete. V: S. Splichal (ur.) Vregov zbornik, 111-121. Ljubljana: Evropski inštitut za komuniciranje in kulturo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
- Newman, Bruce, I. in Sheth, Jagdish, N. (1987): A Theory of Political Choice Behavior. New York: Praeger Publishers.
- Paletz, L., David in Robert, M., Entman (1981): Media. Power. Politics. New York: The Free Press.
- Plenković, Mario (2000): Informatologia na pragu 21. stoljeća. V: Informatologia. 1669 - 1999. 3-4. 143-144. Zagreb: Hrvatsko komunikološko društvo.
- Oblak, Tanja (2000): Elektronska demokracija in nova prizorišča političnega delovanja, 121-133. V: S. Splichal (ur.) Vregov zbornik, 111-121. Ljubljana: Evropski inštitut za komuniciranje in kulturo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani

- Oblak, Tanja (2000): Mitske podobe o 'Življenju na mreži'. Teorija in praksa, 1052-1069. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Ribičič, Ciril (2000): Podoba parlamentarnega desetletja. Ljubljana: Samozaložba.
- Rousseau, Jean-Jacques. 1765/1999. Esej o izvoru jezikov. Ljubljana: Krtina.
- Russett, Bruce in Starr, Harvey (1992/1996): Svetovna politika. Izbira možnosti. Ljubljana: FDV.
- Splichal, Slavko (1997): Javno mnenje. Teoretski razvoj in spori v 20. stoletju. Knjižna zbirka Javnost. Ljubljana: FDV.
- Vreg, France (1961): Feljton in feljtonistične oblike. V: Zpiski s seminarja Društva novinarjev Slovenije. 68-87. Ljubljana: Društvo novinarjev Slovenije.
- Vreg, France (2000): Politično komuniciranje in prepričevanje. Komunikacijska strategija, diskurzi, prepričevalni modeli, propaganda, politični marketing, volilna kampanja. Ljubljana: Knjižna zbirka JAVNOST. FDV.

PUBLICITETA, MNOŽIČNI MEDIJI IN DELITEV OBLASTI

Povzetek: Članek obravnava duhovno zgodovino pojma "publiciteta", ki jo je Kant izvorno opredelil kot transcendentno formulo javne pravičnosti in kot načelo javne rabe uma, ki pa je bila kasneje pretežno podrejena pojmu "svobode tiska". Ideja tiska kot četrtega stanu ali veje oblasti je bila veljaven pojem in legitimna oblika institucionalizacije načela publicitete v času, ko so se časopisi porajali iz novega meščanskega stanu ali razreda: imeli so od dotodanjih treh klasičnih vej oblasti različno legitimizacijsko osnovo in so se razvijali kot kritičen impulz proti starim oblastnim stanovom. Toda diskriminacija v prid oblastno-nadzorstvene vloge tiska, ki izvira iz potrebe po "nadzorovanju iz nezaupanja", ki ga je utemeljeval Bentham, povsem abstrahira svobodo tiska od Kantove zahteve po javni rabi uma. V demokratičnih družbah, v katerih ljudstvo - in ne različni stanovi - legitimirajo vse veje oblasti, bi morala biti nadzorstvena razsežnost publicitete, ki je sedaj utelešena v korporacijski svobodi tiska, nadomeščena z delovanjem za izenačenje zasebnih državljanov v javni rabi uma.

Ključni pojmi: načelo publicitete, javna raba uma, svoboda tiska, svoboda izražanja, pravica do komuniciranja, oblast, legitimnost, družbeni nadzor

Normativna načela in funkcije medijev

Normativna načela so bistvena sestavina družboslovnih teorij, ki so pogosto samo tiho predpostavljena, ne pa eksplicitno zapisana. Tak je tudi primer družbenih funkcij množičnih medijev, ki so v središču komunikoloških teorij od samih raziskovalnih začetkov. Idejo o "univerzalnih funkcijah" komuniciranja in medijev najdemo v mnogih zgodnjih teorijah medijev. V znameniti razpravi iz leta 1948 je Harold D. Lasswell zapisal, da v družbi obstajajo tri univerzalne funkcije komuniciranja - nadzorovanje okolja, povezovanje delov družbe in prenos kulturne dediščine - ki imajo analogije v vsaki "življenjski entiteti". V drugi znani razpravi iz iste knjige sta Paul F. Lazarsfeld in Robert K. Merton razlikovala med "družbenimi funkcijami" (podeljevanje statusa, uveljavljanje družbenih norm) in

¹ Dr. Slavko Splichal, redni profesor na Fakulteti za družbene vede.

uspavalno "disfunkcijo" (1948/1971: 560). Obe vrsti funkcij sta štela za univerzalne, ker "jih je mogoče pripisati množičnim medijem zaradi njihovega 'golega obstoja'" in torej niso odvisne od "različnih sistemov lastnine in nadzora". Peterson, Jensen and Rivers (1965) so bili med prvimi, ki so spoznali, da funkcije medijev niso del "naravne eksistence", ampak izhajajo iz določenih "teoretskih predpostavk". Opredelili so šest družbenih funkcij tiska v okviru "libertarne teorije" - razsvetljevanje javnosti, storitve za politični sistem, varovanje civilnih svoboščin, ustvarjanje dobička, storitve za gospodarski sistem in zagotavljanje razvedrila. Nasprotno pa teorija "družbene odgovornosti" pripisuje množičnim medijem funkcije kot obveznosti, ki izvirajo iz njihove ustavno zagotovljene svobode. Tako sicer sprejema "tradicionalne" funkcije, ki jih določa libertarna teorija, vendar jih hierarhično razvršča: storitve za gospodarski sistem, zagotavljanje razvedrila in ustvarjanje dobička morajo biti podrejeni višjim ciljem in nalogam - razsvetljevanju javnosti in spodbujanju demokratičnih procesov.

Ta primer jasno kaže, da funkcije niso niti naravno dane niti niso univerzalne, pač pa od zunaj pripisane nekemu procesu ali akterju ter zato relativne glede na opazovalca. Ideja funkcije zadeva odnos med elementom (delom) in celoto; predpostavlja obstoj sistema, ki je sam spet vedno do neke mere subjektivno določen z vidika namenov, ciljev in vrednot. Ker je funkcija vedno zunanja v odnosu do naravnih procesov (oz. sploh do procesov, ki so neodvisni od opazovalca), ima normativno razsežnost: ne vključuje samo vzroka delovanja, ampak tudi cilj (Searle, 1995). Relativna relevantnost specifičnih funkcij postane očitna z vpeljavo pojma "latentne" ali "nenamerne" funkcije kot nasprotja "manifestne" ali "namerne" funkcije (Merton, 1949/1993: 330), ter "disfunkcij" kot nasprotja "funkcij" (Lazarsfeld and Merton, 1948/1971). V obeh primerih je temeljno načelo razlikovanja normativna zaželenost in volja za doseganje posledic, ki izvirajo iz komunikacijskih procesov. Volja in želja se spreminjata v času in med kulturami na individualni in družbeni ravni - ne da bi posebej omenjali njuno povezanost s političnimi idejami in normami.

Ideja disfunkcij razkriva, da je normativna razsežnost temeljna za pojem funkcije: med funkcijo in disfunkcijo lahko razlikujemo samo, če je jasno določen cilj (opazovalca). Ekonomske funkcije medijev so tako nekateri teoretiki "prefunkcionirali" v disfunkcije, ker so menili, da niso skladne s splošnimi cilji, ki naj bi jih imeli medijski sistemi v demokratičnih družbah. To najbolj plastično ponazarja Pulitzerjeva obramba svobode tiska leta 1904, ko je zapisal, da "komercializem, ki je ustrezen za podjetniško službo, postane degradacija in nevarnost, ko vdre v uredništva. Dovolite založniku, da bo obravnaval tisk izključno kot komercialno podjetje, pa je konec moralne moči tiska" (v Peterson et al., 1965: 111). Kljub Pulitzerjevim opozorilom, ki jih je kasneje posebej poudarjal John Dewey, si je "komercialna funkcija" v praksi podredila vse druge "funkcije" tiska. Habermasova kritika zatona javnosti je pol stoletja kasneje (1965/1980) ponovno postavila v ospredje normativni ideal publicitete kot cilj, ki naj bi ga dosegli mediji, hkrati pa opozorila na pomen Kantovega načela publicitete kot slepe pege v teoretskih obravnavah funkcij medijev v demokraciji.

Z idejo (dis)funkcije se komuniciranje umešča v svet človeških norm in načel, skladno s katerimi naj bi sistemi "funkcionirali". Načela so "najstvo" vsakega člo-

veškega delovanja, od komuniciranja do vladanja. Temeljno za zgodovinski premik od libertarne k družbenoodgovornostni teoriji tiska je zamenjava (ali vsaj revizija) vodilnih načel in ciljev delovanja medijev. Ideja avtonomije v odnosu do "zunanjih" (netržnih) posegov kot temelja svobode tiska, ki ustvarja moč medijev skladno z načeli blagovne proizvodnje, se je soočila z idejo odgovornosti. V najsplošnejšem pomenu odgovornost zadeva človekovo upoštevanje posledic lastnega delovanja, ki naj bi bila skladna z vodilnimi načeli² v družbi. Medtem ko je pomembnost vodilnih načel povsem razvidna v ideji odgovornosti, pa je povsem prikrita v libertarnem razumevanju medijske svobode, kar navidez zagotavlja univerzalno veljavnost njenih idej oz. normativnih zahtev. Paradoks je v tem, da sta obe teoriji nastali ob isti središčni ideji ali idealu - ideji (ideal) publicitete.

Toda v zgodovinskem razvoju je načelo publicitete dobilo dva - na prvi pogled nezdružljiva - pomena: eden se nanaša na posameznikovo svobodo (ali pravico) oblikovanja, izražanja in objavljanja mnenj, drugi pa označuje družbeno potrebo po preprečevanju ali omejevanju zlorabe moči. V prvem primeru je načelo funkcionalno, če spodbuja posameznike k udeležbi v racionalni javni razpravi; v drugem primeru je njegov cilj izpostaviti eksternemu nadzoru tista delovanja, ki (lahko) imajo pomembne posledice za posameznike in skupine, ki v njih neposredno ne sodelujejo (gl. tabelo 1).

Nadzorovalni pomen vključuje dve neizključni razsežnosti "načela publicitete", kot sta se razvili v stoletjih (gl. tabelo 1). "Horizontalna" razsežnost nadzovanja postavlja zvezo med korporativnimi akterji, tj. med mediji ter njihovimi informacijskimi in finančnimi viri ter drugimi akterji moči. "Vertikalna" razsežnost nadzora pa predstavlja odnos med mediji in uporabniki (občinstvi). Družbene funkcije množičnih medijev so običajno opredeljene z vidika obeh nadzorovalnih razsežnosti, tako da imajo mediji ambivalentno moč: oblastno ali prisiljevalno ter emancipacijsko ali osvobojevalno. Bila bi zmota, ko bi le eno obliko nadzora, nadzora nad mediji, šteli za prisilo, medtem ko bi nadzor v rokah medijev obravnavali kot svobodo (tiska). Kot nasploh v politični filozofiji je v obravnavi odgovornosti in demokratizacije medijev ključno vprašanje, kako z ustrezno regulacijo ustvariti dinamično ravnotežje med svobodo in prisilo.

Tabela 1: Razsežnosti publicitete in družbenega nadzora v teorijah množičnih medijev

Razsežnost	Družbeni nadzor		Javna raba uma
	iz medijev	nad mediji	
horizontalna	"pes čuvaj"	javna regulacija	pravica do
vertikalna	propaganda	cenzura	komuniciranja

² V najsplošnejšem razumevanju odgovornosti medijev so tri ključne kategorije subjektov, ki jih morajo mediji upoštevati in jim biti odgovorni: viri informacij, subjekti medijskega diskurza in občinstva (javnosti).

Obe družbenonadzorni razsežnosti v upojmovanjih načela publicitete, ki izhajajo iz središčne vloge množičnih medijev, zapostavljajo kantovski pomen publicitete kot univerzalno veljavne norme. Zgodnje razprave o svobodi tiska so poudarjale idejo publicitete kot "podaljška" posameznikove svobode mišljenja in izražanja. Z ustavnim zagotovilom svobode tiska v parlamentarnih demokracijah pa so se razprave o svobodi tiska v veliki meri začele zvajati na prizadevanje medijev za dosego svobode kot neodvisnosti od oblasti, zanemarjale pa so pomen publicitete kot temelja demokratičnega delovanja državljanov. Tak neutemeljen zdrs od univerzalnega načela publicitete in državljanske svobode izražanja in objavljanja mnenj v pravico medijev do dostopa do informacij in svobodnega tiskanja predstavlja nevarnost preoblikovanja medijev v samostojno moč oz. "vejo oblasti" in postavlja na kocko nalogo medijev, da služijo javnosti.

Tisk kot "četrta veja oblasti"

V vsej zgodovini se komunikacijska sredstva niso samo uporabljala, ampak tudi zlorabljala, kot poudarja Williams (1976: 10) - za politično nadzorovanje (npr. v propagandi) ali za komercialni dobiček (npr. v reklamih). Zgodnje institucionalne regulacije množičnega komuniciranja so omejevale avtonomijo posameznikov v oblikovanju in izražanju mnenj v svobodnem razpravljanju na tiste zadeve, ki niso bile kritične v odnosu do oblastnih elit. Od vsega začetka je institucionalizacija komunikacijskih procesov povzročala raznovrstne oblike popačenega komuniciranja, ki so nastajale zaradi poskusov zasebnih in oblastnih skupin, da bi strukturirale in omejevale javno komuniciranje zaradi uveljavljanja lastnih interesov. Intenzivnost institucionalne regulacije je dosegla vrh z nastankom množičnih medijev, najprej v obliki stroge omejitve svobode izražanja in publiciranja (tajnost in cenzura), kasneje pa z ustavnimi in zakonskimi zagotovili svobode tiska.

V izrazih "četrta stan", "četrta oblast" in "pes čuvaj" (angl. Fourth Estate, Fourth Power in Watchdog) - ki pogosto nastopajo kot metafore za "množične medije" in sugerirajo, da so družbene funkcije medijev povezane z izvajanjem oblasti in nadzora v družbi - se kaže splošna pomembnost odnosa med (politično) močjo in mediji.

Izraz, ki je od vseh videti najtesneje povezan z Montesquieujevo doktrino, da svoboda ni možna, če niso področja oblasti strogo ločena, je "četrta veja oblasti", ki naj bi jo predstavljali mediji. Pojem četrte veje oblasti pridružuje medije zakonodajni, izvršilni in sodni veji oblasti. S teoretskega stališča to pomeni delno zmanjšanje paradoksa ideje ločevanja oblasti, ki jo nekateri avtorji štejejo za nedružljivo s sodobnimi načeli demokracije (Bertole, 1995: 34). V Združenem kraljestvu osemnajstega stoletja, ki ga je Montesquieu izbral za model svoje doktrine delitve oblasti, so imele različne veje oblasti različne temelje politične in socialne legitimnosti: legitimnost zakonodaje je bila utemeljena na volji ljudstva, izvršilna oblast je temeljila na legitimnosti dinastije, sodstvo pa je bilo povezano s tradicijo plemstva, utelešeno v lordski zbornici. Ker je bilo z "delitvijo oblasti" doseženo ravnotežje utemeljeno na konfliktnih interesih treh različnih stanov in se je tisk kot nedržavno kapitalistično podjetje in "organ javnega mnenja" glede na legi-

timizacijski temelj razlikoval od prvih treh, je dejansko predstavljal pomembno in učinkovito obliko nadzora nad tremi predmeščanskimi vejami oblasti. Toda to kasneje ni več veljalo za republikanske vlade, npr. v Franciji ali Združenih državah, ker so imele vse veje oblasti isti vir svoje legitimnosti - ljudstvo. V sistemu "ravnotežja" treh vej oblasti je tisk ostal edina "veja oblasti", ki ni bila odgovorna ljudstvu.

Ideja različnih temeljev legitimnosti oblasti se jasno izraža v pojmu "četrti stan", ki je sprva označeval tisk kot del celotnega zakonodajnega procesa. Edmund Burke, najpomembnejši Montesquieujev interpret v Angliji, je obravnaval tisk kot četrti stan poleg treh političnih stanov (kralja, lordov in spodnjega doma). Medtem ko se pojem delitve oblasti nanaša na institucionalno raven, se trojica stanov nanaša na sociološko raven obravnave. Ideja "četrtve veje oblasti" zadeva - morda bolj po naključju kot namenoma - novo gonilno silo, ki se je radikalno razlikovala od vseh prejšnjih vej oblasti - moč (oblast) kapitala. Nasprotno pa ideja četrtega stanu meri na dejstvo, da časopisje izvira iz novega - "srednjega", pretežno meščanskega - razreda. V primerjavi s pojmom četrtega stanu in veje oblasti je pojmovanje tiska kot "psa čuvaja" najbolj posplošena idealizacija (možne) funkcije tiska v družbi - njegovega delovanja v imenu javnosti z nalogo, usmerjati pozornost javnosti na politične, gospodarske in administrativne zlorabe moči oz. oblasti.

Pojmi četrti stan, četrta veja oblasti in pes čuvaj sicer niso identični, imajo pa skupni vsaj dve pomembni značilnosti: (1) Vsi trije dajejo prednost pojmu svobode tiska kot korporacijske pravice pred posameznikovo svobodo publiciranja, kot je bila na primer deklarirana z revolucionarno francosko Declaration des droits de l'homme et du citoyen leta 1789.³ Tudi če mediji niso obravnavani kot del elite, obstaja jasna razmejitev med mediji in javnostjo ali splošno populacijo. (2) Vsi trije pojmi se nanašajo na svobodo medijev od nadzorovanja in njihovo moč nadzorovanja drugih vej oblasti, ne menijo pa se za vprašanje, kdo nadzoruje nadzornike. Dejansko jim tako pripada več svobode, kot jo načelo svobode izražanja daje posamezniku. Nobeden izmed teh treh pojmov se ne nanaša na odgovornost tiska, kar najbrž izvira iz tihe predpostavke, da "motiv za ta dobrodejna dejanja [medijev] leži bodisi v civilni kreposti novinarjev bodisi v komercialni vrednosti takega novinarstva" (Sparks, 1995: 52).

Očiten znak enostranosti in zastarelosti pojmovanja tiska kot četrtega stanu oz. veje oblasti je v tem, da je s tem tisk postavljen v primerljiv položaj samo z (do neke mere kompetitivnimi) oblikami ali vejami državne (politične) oblasti.⁴ Toda množično komuniciranje vključuje širša področja konkurenčnih interesov in sil. Poleg interesov treh vej oblasti lahko v delovanju množičnih medijev identificiramo vsaj

³ 11. člen Deklaracije pravi: "La libre communication des pensées et des opinions est une des droits les plus précieux de l'homme: tout citoyen peut donc parler, écrire, imprimer librement..." - v nasprotju z leta 1776 sprejetim Virginia's Bill of Rights, ki varuje "svobodo tiska", ne pa pravico državljanov do tiskanja: "Freedom of the press is one of the great bulwarks of liberty, and can never be restrained but by despotic governments." (Poudarki dodani.)

⁴ Drugačno razumevanje se je začelo kazati v gospodarskih časopisih. Leta 1894 ustanovljeni ameriški časopis *The Fourth Estate* ("A Newspaper for the Makers of Newspapers and Investors in Advertising") je na primer imel v nadnaslovu naslednji Carlylov citat: "Edmund Burke said there were Three Estates in Parliament, but in the Reporters' Gallery yonder there sat a Fourth estate more important far than they all." Glej Hardt, 1996.

še pet drugih interesnih razredov: (1) interes lastnikov medijev, da jih uporabljajo kot sredstvo samoizražanja in maksimiranja dobička; (2) splošen interes kapitala po oglaševanju blaga v vse širšem obsegu; (3) povpraševanje občinstev po uporabah medijev; interes prejemnikov za sprejemanje informacij in mnenj; (4) interes različnih skupin civilne družbe po dostopu do medijev za objavljanje mnenj; (5) splošen (etični) interes za ohranjanje pravic vseh državljanov ter za delovanje medijev kot javnih služb. Vsaj prvi dve skupini "nedržavnih vej oblasti" sta tudi sposobni učinkovito udejaniti svoje interese, in sta v preteklosti to tudi storili.

Vprašanja delitve oblasti med sferama ekonomije in države, pa tudi znotraj same ekonomije, za svobodo izražanja in publiciranja niso nič manj relevantna kot delitev "klasičnih" vej oblasti. Komercialne omejitve državljanske svobode izražanja in publiciranja mnenj niso nič manj pomembne kot politične omejitve. Običajno se poskuša dokazovati, da "svoboden trg idej" ali medijski trg kljub svoji nepopolnosti lahko zadovoljuje najbolj raznovrstne interese občinstev, skoraj nikdar pa se ne opozarja, da ideja svobodnega trga temelji na vrsti napačnih oz. nerealnih predpostavk (gl. Splichal, 1999: 291-292). Zgodnje obravnave svobode izražanja in svobode tiska se bodisi niso ukvarjale z ekonomskimi pogoji svobodnega tiska bodisi so ekonomsko vmešavanje štejele za funkcionalno enakovredno političnemu. V času razsvetljenstva načeli publicitete in javne rabe uma nista bili podrejeni, pač pa nezdržljivi in celo nasprotni sferi ekonomije in njeni temeljni pravici do zasebne lastnine, kar je Marxa pripeljalo do zaključka, da je "prva svoboda tiska v tem, da ni podjetje" (1842/1969: 92).

Z vse hitrejšim razvojem in zblizevanjem medijev pod vplivom novih tehnologij ter s pojavom kritičnega razumevanja odnosa med mediji in družbo se je pojem četrtega stanu oz. veje oblasti znašel v resnih težavah, saj ne vključuje socialnih in političnih posledic moči in odgovornosti. Središčno vprašanje sodobnih razprav o funkcijah medijev, ki problematizira ideje četrtega stanu, je vprašanje (odsotnosti) odgovornosti - funkcij medijev v odnosu do javnosti, katere interesom naj bi mediji idealno služili in delovali kot njen "organ", odnosa med mediji in drugimi vejami oblasti/moči ter odnosov moči znotraj medijev samih. Model tiska kot četrtega stanu/veje oblasti "osvobaja" moč medijev od odgovornosti in zvaja občinstva na pasivne uporabnike. Tisk ni le postal samostojen, od državljanov neodvisen udeleženelec v političnih procesih, ampak je bil deležen večje svobode in manj odgovornosti kot posamezni državljan. V nasprotju s pravico vedeti, ki pripada javnosti in državljanom, "pravice tiska" do dostopa do informacij - ki naj bi bila utemeljena prav na splošni pravici vedeti (Gauthier, 1999: 197) - ne dopolnjujejo oz. omejujejo zakonske obveze: tisk ima samo moralno zavezo odgovornosti javnosti, in zato je dejansko v privilegiranem položaju. Zakonska odgovornost tiska je omejena na način razširjanja informacij (in predvsem mnenj), ki seveda zadeva tudi državljanke. Toda v nasprotju z mediji je v vseh demokratičnih sistemih posameznikova odgovornost vedeti vsaj delno zakonsko sankcionirana. Državljanje so na primer dolžni biti obveščeni o vseh zakonskih zadevah, ki zadevajo njihove osebne civilne dolžnosti. Zakonska odgovornost vedeti zadeva tudi zbiranje informacij, ki jih posamezniki potrebujejo za izpolnjevanje svojih poklicnih dolžnosti.

Svoboda tiska kot nasprotje svobode (javnega) mnenja

Če gre Edmundu Burku zasluga za prvo opredelitev tiska kot četrtega stanu, lahko ideje njegovega dvajset let mlajšega sodobnika Jeremyja Benthama o publiciteti štejeemo za razumsko utemeljitev pojma. Bentham je štel publiciteto za "najustreznejši zakon za zagotavljanje javnega zaupanja" in nujen pogoj "za usposobitev tribunala javnosti za oblikovanje razsvetljene sodbe". Načelo publicitete naj bi bilo temelj "sistema nezaupanja", na katerem naj bi bile zasnovane politične institucije (1791/1994: 590). Publiciteta naj bi prisilila člane parlamenta k opravljanju njihovih dolžnosti, zagotavljala naj bi zaupanje ljudi, omogočala parlamentu in vladarjem spoznati želje vladanih, omogočala elektorjem delovati na podlagi znanja ter končno naj bi tudi zabavala ljudi, kar samo po sebi povečuje njihovo srečo (str. 581-586). Benthamov najpomembnejši argument zoper nasprotnike publicitete je bil, da "javnost presoja in bo vedno presojala", zato lahko publiciteta samo pomaga tistim, ki sodijo napak, oblikovati "pravilnejše sodbe" na temelju zanesljivih informacij.

Bentham ni povezoval oblikovanja razsvetljenih sodb z racionalno javno razpravo. Njegove ideje o publiciteti kot sredstvu nadzora zakonodajalcev iz nezaupanja bolj spominjajo na tehnologijo discipliniranja, ki jo je pred tem razčlenil v Panoptikonu. V Benthamovem razumevanju publicitete sta namreč poudarjeni razsežnosti obče vidnosti in dostopnosti, ki naj bi omogočali oblikovati učinkovit nadzor nad elitami oblasti. Zamislil si je učinkovit sistem nadzora parlamenta s štirimi metodami, ki bi zagotavljale, da bi bila vsa dejanja parlamenta javna: verodostojna objava vseh dogajanj v parlamentu; pisanje zapisnika za vse govore, vprašanja in odgovore; dopuščanje "neverodostojnih" objav (npr. neuradnih časopisov); dostop tujcev (ne pa tudi žensk) do zasedanj parlamenta.

Vendar je bilo Benthamovo utemeljevanje nujnosti publicitete v ostrem nasprotju z njegovimi sodobniki in kasnejšimi normativno-teoretskimi obravnavami publicitete. Bilo mu je samoumevno, da publiciteta služi utilitarnim ciljem in da lahko interakcija med parlamentom in javnostjo, ki jo posredujejo časopisi, poveča zadovoljstvo na obeh straneh. Načelo publicitete je omejeno na objavo parlamentarnih razprav in ločeno od posameznikovih pravic in svoboščin. Ideja, naj bi publiciteta zagotavljala nadzor nad delovanjem parlamenta s pomočjo "četrtega stanu" (celo "neverodostojnih") časopisov, pomeni redukcijo odnosov moči na subjekte, ki so neposredno vključeni v zakonodajni proces, zanemarja pa druge akterje moči v družbi, predvsem pa ljudstvo.

Toda tudi upojmovanja svobode tiska, ki so v 19. in 20. stoletju sledila Benthamovemu pojmu publicitete, so s teoretskega stališča povsem neskladna s pristno demokratično idejo o posameznikovi svobodi publiciranja. Ta pristop je namreč od vsega začetka poudarjal "moč" posameznikovega uma ter nujnost njegove uporabe v javnem razpravljanju, kar lahko končno privede do oblikovanja javnega mnenja. Iz takih izhodišč je bil tisk normativno razumljen kot sredstvo izražanja javne ali obče volje, ne pa katerekoli partikularne interesne skupine ali stanu.

Toda kot lahko razberemo iz Rousseaujevih, Kantovih, Marxovih in Millovih idej, morata svoboda in moralna nujnost publiciranja pripadati posameznikom ali pa sta obe - svoboda in morala - resno ogroženi. Javna razprava kot "materialno

telo" načela publicitete ni - in tudi zgodovinsko ni bila - omejena na tisk in množične medije; univerze, združenja, celo kavarne so bile vedno prostori "javne uporabe uma". Seveda pa so množični mediji najpomembnejše sredstvo udejanitve pravice državljanov do svobodnega mišljenja in publiciranja, saj so daleč najbolj inkluzivno sredstvo (glede na število udeležencev in področij obravnave) izražanja javnega mnenja in vplivanja nanj, zato pa tudi zahtevajo posebno (zakonsko) regulacijo.

Razprave zoper avtokratsko cenzuro in v podporo svobodi tiska v 18. in 19. stoletju so izhajale iz predpostavljene nujnosti posameznikove svobode mišljenja in zavračale absolutno avtoriteto oblasti v "javnem mnenju" brez avtoritete argumentov. V času, ko suverenost oblasti še ni bila utemeljevana s soglasjem ljudstva, je bila svoboda tiska jamstvo, da država in družba ne bi nelegitimno uporabljali svoje moči nad posameznikom. Svoboden tisk ni bil samemu sebi namen, pač pa sredstvo udejanitve individualne svobode izražanja in objavljanja mnenj. Seveda pa je razumljivo, da so si mnogi predstavljali svobodo tiska v podobi, ki so jo že oz. so jo bolje poznali, tj. v obliki oblasti ali stanu, podobni tistim, ki so že obstajale - če uporabimo analogijo z Marxovo pojasnitvijo, zakaj je bila v Nemčiji svoboda tiska razumljena samo kot posebna oblika lastniške svobode. Toda oblastna/stanovska metafora - če jo vzamemo dobesedno - zamegljuje bistvo ideje svobodnega izražanja in publiciranja.

Za Rousseauja "četrta oblast" ni bil tisk, pač pa (javno) mnenje, ki - skupaj z moralo in običaji - predstavlja "sile, ki so našim političnim mislecem povsem neznanne, od katerih pa je odvisno vse drugo" (1762/1960: 124). Kategorijam političnih, državljanskih in kazenskih zakonov je Rousseau dodal četrto kategorijo, ki jo je štel bolj za zagotovilo izvajanja ostalih zakonov kot pa posebno vrsto zakonov - "šege, običaje in predvsem [javna] mnenja" (poudarki dodani), pri katerih vsakdo sodeluje. Bil je prepričan, da se občna volja lahko izrazi samo, če vsak državljan uporablja svoj um in če ni posebnih interesnih skupin v družbi, ki bi se ukvarjale le s svojimi lastnimi interesi (če pa že so, je nujno treba zagotoviti, da jih je čim več, in preprečiti neenakost med njimi). V takih idealnih razmerah bi bila javna razprava skoraj odveč: občna volja je namreč bolj "soglasje src" kot pa argumentov, razgrnjenih v javni razpravi, publiciteta pa je omejena na razpravljanje o javnih zadevah v javnih skupščinah. Noben poseben organ ni potreben za oblikovanje občne volje, vlada pa naj bi bila zgolj upravni odbor.

To je bila seveda ekstremna idealizacija in poenostavitev. Odtlej ideali demokracije in vladavine zakonov niso bili več "omejeni" samo na splošno idejo javnega mnenja, ampak usmerjeni tudi na njegove specifične "organe" - predvsem na časopise. Vodilo Rousseaujevega razmišljanja je bilo, kako doseči zakonito in zanesljivo oblast, s katero bi bila zagotovljena harmonija zakonitosti in pravičnosti. Žal je Rousseau razmišljanje v Družbeni pogodbi omejeval na politične zakone in se torej ni ukvarjal z vprašanjem, kako javno mnenje lahko prispeva ali naj prispeva k "dobri javni oblasti", preprečuje zlorabo oblasti in omejuje nevarnost, da se oblast "izrodi". Kljub temu pa lahko iz njegovega razmišljanja izpeljemo zaključek, da nobena posebna vrsta oblasti ne more pripadati tisku v imenu javnega mnenja ali državljanov.

Časopisi so bili najobičajnejše sredstvo izražanja javnega mnenja v zgodnjem obdobju njegovega sodobnega razvoja. Od vsega začetka niso bili namenjeni le

temu, da bi dopolnjevali zasebno izmenjavo novic prek pisem, ampak predvsem razširjanju novic in mnenj, ki so bile posebej in neposredno namenjene javnosti. Paradoksalno pa so časopisi izgubili značaj resničnega organa javnega mnenja, še preden so se razširili po celotnem nacionalnem prostoru - kar je bil pogoj za izoblikovanje javnega mnenja kot nacionalnega pojava (Splichal, 1999) - ker so postali organi političnih strank in "velika kapitalistična podjetja, katerih neposredni in glavni cilj je ustvarjati dobiček", in so se tudi novinarji morali podrediti temu cilju (Tönnies, 1922: 179-180).

Te spremembe v tisku bistveno zadevajo naravo publicitete, ki je počelo njegovega nastanka. Za vsako normativno razpravo o svobodi tiska je temeljnega pomena Kantovo "načelo publicitete", ki naj prek javnega prava posreduje med politiko in moralo. Kant je dokazoval, da je treba ta "naravni mehanizem" uporabljati za ustvarjanje zakonske maksime, ki jo bodo vsi ljudje sprejemali in se ji podrejali. Kant je postavil "transcendentalno formulo javnega prava: 'Vsa dejanja, ki se nanašajo na pravico drugih ljudi in se njih maksima ne sklada s publiciteto, so nepravična.' Tega načela ni jemati samo etično ... , ampak tudi juridično" (Kant, 1795/1965: 145). Brez možnosti publicitete, brez načela javnosti delovanja ne more biti nobene pravičnosti. Če je mogoče neki cilj doseči samo s pomočjo publicitete in pred očmi javnosti, to pomeni, da ni nezaupanja v politične maksime, iz katerih tak cilj izhaja, oz. da so skladne s cilji in pravicami vseh. Vsaka regulacija odnosov v (politični) skupnosti je nasprotna javnemu interesu in svoboščinam državljanov, če o zadevah skupnega interesa državljanji ne morejo javno in racionalno razpravljati. Samo publiciteta torej lahko zagotovi harmonijo med politiko in moralo, saj zagotavlja pravni red, obenem pa ima razsvetljsko vlogo. S tem publiciteta pomirja politiko in moralo v okviru republikanskega sistema vladanja, ki temelji na predstavništvu ljudstva.⁵

Za Kanta razsvetljenstvo kot osvobajanje človeka iz nedoraslosti zahteva od posameznika, da misli z lastno glavo (Kant, 1784/1965: 1). Samo svoboda javne uporabe uma, ko ga kdo "kot učenjak", torej racionalno, uporablja pred publiko, spodbuja razsvetljenost, ki je tudi omejenost zasebne uporabe uma ne more ovrati. Javna raba uma je predvsem zadeva učenjakov, ki imajo hkrati nalogo voditi in razsvetljevati ljudstvo. Z vidika človeštva kot celote pa osvobajanje pomeni objektivno težnjo po napredovanju k popolnoma pravični ureditvi. S publiciteto obdarjena razsvetljeno mnenje in preudarnost učenjakov sta za Kanta najzanesljivejši vir napredka.

Da bi se zasebni državljanji izenačili v javni rabi uma, mora načelo publicitete temeljiti na abstrakciji od vsakršne odvisnosti oz. partikularnosti z vidika posameznikovih institucionalnih in osebnih interesov. Na normativni ravni lahko abstrahiranje od družbenih vlog v javnem razpravljanju upravičuje kritiko javno izraženih mnenj z argumentom, da ne izpolnjujejo pogoja nepristranskosti. Toda na empirični ravni se mora taka kritična ugotovitev soočiti z dejstvom, da je mnenje v nasprotju z vedenjem subjektivno in objektivno nezadostno, kot je dokazoval Kant.

⁵ *Republikanska oblika vladanja - v nasprotju z despotsko - izhaja (1) iz načela svobode vseh članov družbe, (2) odvisnosti vseh (kot podložnikov) od skupne zakonodaje in (3) iz enakosti med njimi kot državljanji in zato velja za merilo presojanja pravilnosti in pravičnosti vsake zakonodaje (Kant, 1795/1965: 111-12).*

Obstoj različnih mnenj o neki zadevi implicira objektivno negotovost in subjektivno nezanesljivost ter izraža odvisnost mnenj od empiričnih neenakosti in idiosinkratičnih značilnosti, kot so razlike v znanju, vrednotah, družbenem položaju in interesih tistih, ki imajo (in izražajo) mnenja. Zato tudi so sociologi (npr. Tönnies) idejo publicitete kot abstrakcije ostro zavračali, saj niso videli nobene možnosti, da bi posamezniki, ki se vključujejo v razpravljanje o praktičnih problemih, ki jih je treba razrešiti, "odložili" svoje partikularne osebne, skupinske ali razredne interese.⁶

Rousseau in Kant nista neposredno obravnavala časopisov kot sredstva za izražanje mnenj posameznikov, zato pa se je tega vprašanja toliko bolj neposredno lotil Karl Marx, zlasti ko je delal kot urednik časopisa Rheinische Zeitung. Po Marxovem prepričanju lahko dejanska svoboda tiska obstaja le, če so preseženi partikularni interesi stanov za zgolj določeno vrsto svobode. V Rheinische Zeitung je polemiziral s predstavniki treh stanov v renskem deželnem zboru - vladarskega, plemenskega in meščanskega - in jim očital ozkosrčno omejenost, ki "v enem primeru tisku nasprotuje, v drugem pa ga brani". Dejansko pa je vedno, "kadar je določena svoboda postavljena pod vprašaj, pod vprašaj postavljena svoboda nasploh" (1842/1974: 76; poudarki dodani). Ker je tisk "samo" udejanitev obče človeške svobode, ne more biti nikogaršnji privilegij. Po Marxovi analizi so splošni negativni nastrojenosti zbora nasprotovali samo predstavniki komisije in "četrtga stanu" - kmetov.⁷ Predstavniki kmetov je na primer poudarjal, da "se mora človeški duh svobodno razvijati skladno s svojimi notranjimi zakoni in mu mora biti dovoljeno sporočati svoja dognanja, sicer bo čist, oživljajoč studenec postal kužno močvirje."

Marx je vztrajal na nujnosti priznanja posameznikove pravice pisati in publicirati, saj je v tisku videl skupno sredstvo posameznikov za komuniciranje svoje duhovne eksistence in sodelovanje v kolektivnem (duhovnem) življenju, kar je odločilen dejavnik človekove identitete: Kar ne morem biti za druge, nisem zase in ne morem biti zase. ... Tako kot se vsakdo uči brati in pisati, mora vsakdo imeti pravico pisati in brati" (str. 73).⁸ Le s to pravico so posamezniki lahko enaki. Seveda le, če je obča pravica: svoboda pisanja in kasneje tiskanja sta vedno obstajali, toda ne kot obči, pač pa kot posebni pravici, kot privilegija. Marxovo videnje svobode tiska opozarja, da je sodelovanje v javnem komuniciranju odločujoče za odnose med posamezniki v skupini, skupnosti in družbi. Ni omejeno na politično participacijo v smislu sprožanja posameznikovih pobud in njegovega sodelovanja v procesih odločanja, npr. na javno izražanje mnenja in glasovanja na volitvah. Čeprav je politična razsežnost participacije najbolj vidna in se o njej največ razpravlja, par-

⁶ Empirično usmerjeno raziskovanje (množičnega) komuniciranja je nasprotno poudarjalo potrebo po koorientaciji in empatiji, ki edini lahko zagotovita učinkovito komuniciranje in doseganje konsenza. Gl. Splichal, 1999: 41-45. Ta postulat je postal skoraj samoumeven v obdobju globalizacije, ko so potrebne nove oblike sodelovanja, da bi razrešili probleme onkraj nacionalnih ekonomij, politik in kultur.

⁷ V Prusiji so izvolili leta 1823 osem deželnih zborov, v katerih so bile zastopane vladarske družine, plemstvo ter mestne in vaške skupnosti. Volilni sistem je zagotavljal plemstvu v zborih večino, toda pristojnosti zborov so bile omejene na lokalne zadeve in izražanje želja vladarju.

⁸ Podobno idejo najdemo kasneje pri Tarde, ko pravi: "Vsaka sijajna kombinacija idej mora najprej zasijati v mišljenju posameznika, preden lahko razsvetli mišljenje naroda; verjetnost pa, da bo nastala v posameznikovem mišljenju, je odvisna od pogostosti duhovnih izmenjav med mišljenji posameznikov" (Tarde, 1903/1969: 180).

ticipacija dejansko sega globlje v človeško eksistenco in onkraj politike. S participacijo posameznik iz zasebnosti vstopa v javnost.

Marx je zagovarjal zakonsko regulacijo svobode tiska. Zlasti se mu je zdel smiseln zgodovinski pogled govornika v deželni zbor, ki je dejal, da "kadar neizbežen napredek časa povzroči razvoj novega, pomembnega interesa in spodbudi novo potrebo, za katero ni ustreznega predpisa v obstoječih zakonih, so potrebni novi zakoni, da bi regulirali novo stanje v družbi (str. 75; poudarki dodani). V nasprotju s cenzurnimi uredbami je zakon o tisku dejansko priznanje svobode tiska, ki mora predvsem zagotavljati, da nobena skupina državljanov nima več pravic od drugih. Pravi smisel zakona o tisku ni represija proti svobodi tiska (kot pri cenzuri) oz. preprečevanje kaznivih dejanj z vzbujanjem strahu pred kaznijo. Nasprotno, "zakoni so pozitivne, jasne, univerzalne norme, s katerimi svoboda dosega neosebno, teoretsko eksistenco, ki je neodvisna od posameznikove svojevoljnosti." Odsotnost zakona o tisku pa kaže na "izključitev svobode tiska iz sfere zakonske svobode, kajti pravno priznana svoboda obstaja v državi kot zakon" (str. 58).

Poldrugo desetletje po Marxovi polemiki je John Stuart Mill objavil morda najtemeljitejšo obrambo ideje svobode tiska kot sredstva, dejanskega medija svobodnega javnega razpravljanja. Podobno kot Rousseau in Kant se je Mill zavzemal za udejanitev splošnega izobraževanja državljanov - zanj naj bi skrbela država - kot temeljnega pogoja za svobodo oblikovanja in izražanja mnenj, kar je edina pot za dosego "duhovne blaginje človeštva (od katere so odvisne vse druge blaginje)" (1859, pogl. 2, #40). V znameniti razpravi O svobodi so Milla posebej zanimali narava in meje oblasti, ki jo je mogoče zakonito izvajati nad državljanji, ter iskanje resnice z javnim razpravljanjem. Poudarjal je nujnost družbene podpore nekonformizmu: "če bi bilo vse človeštvo razen enega istega mnenja in bi imela samo ena oseba nasprotno mnenje, človeštvo ne bi bilo nič bolj upravičeno utišati to osebo, kot bi bila ona, če bi imela to moč, upravičena utišati človeštvo" (pogl. 2, #1). Podobno Marxovemu dokazovanju nesmiselnosti idej o "človeški nepopolnosti in nezrelosti" kot zgolj navideznemu argumentu za potrebnost cenzure, je Mill dokazoval nujnost zakonsko zagotovljene posameznikove svobode izražanja in objavljanja mnenj, ker ta edina zagotavlja možnost iskanja resnice. "Vsako mnenje, v katerem je del resnice, ki ga obče mnenje zanemarja, je treba imeti za dragoceno, ne glede na obseg zmote in zmede, ki je z njim lahko primešana resnici" (pogl. 2, #34).

Slika 1: Dve razsežnosti načela publicitete in zgodovinske oblike udejanitve v "javnosti/h"

Republika učenih - meščanska javnost (Tönnies, Habermas)	Znanje "The Public" (Dewey)
Lippmanovi "gluhi gledalci v zadnji vrsti"	Vključenost* zdrav razum

*Vključenost se nanaša na število akterjev in področij udeležbe

Za Milla ni svoboda tiska tista, ki predstavlja bistveni del "sfere človekove svobode", pač pa individualna pravica izražanja in publiciranja mnenj. Čeprav ta pravica ni del "notranjega področja zavesti", ki ga tvorijo svoboda vesti, svoboda mišljenja in čutenja ter svoboda mnenja in čustvovanja, ker vedno zadeva druge ljudi, ni nič manj pomembna od svobode mišljenja in je od nje neločljiva.

Te velike ideje osemnajstega in devetnajstega stoletja dokazujejo, da so razsvetljenska upojmovanja svobode tiska izhajala iz človekove individualne pravice do svobodnega mišljenja, pisanja in objavljanja mnenj. Svoboda tiska je specifična zgodovinska oblika in razširitev individualne svobode mišljenja in izražanja; ni končna stopnja njenega razvoja in je samo ena izmed različnih možnih - in različnih zgodovinskih - operacionalizacij načela publicitete kot najvišjega normativnega pojma (gl. sliko 1). Operacionalizacija načela publicitete, ki bistveno dopolnjuje idejo svobode tiska, je pravica do komuniciranja.

Tisk kot organ javnega mnenja

Kakorkoli "negativne" (ker zanemarjajo "pozitivne" svoboščine⁹) in pasivne (omejene na "pravico sprejemanja") so bile dosedanje oblike zakonske regulacije, so nedvomno napravile konec libertarni tradiciji tiska in oživile vprašanja o odnosu med mediji in drugimi akterji moči v sferah države, gospodarstva, kulture in javnosti. Pravi smisel regulacije medijev je (1) preprečevanje ali vsaj omejevanje in nadzorovanje vseh (trans)akcij za hrbtom javnosti. (2) Idealno naj bi regulacija težila k temu, da bi vsi državljani imeli enak dostop do vpliva na različne vrste javnega komuniciranja, zlasti do množičnih medijev; tako da torej noben državljan ne bi imel več institucionalno zagotovljenega vpliva nad javnimi (ali skupnimi) zadevami kot kdorkoli drug. (3) Posameznikom naj bi zagotavljala edinstvenost in izvirnost kot temelj njihove enakosti (enakosti v različnosti), saj ljudje nismo enaki v smislu, da je vsak med nami nadomestek za kogarkoli drugega, pač pa z "učinkovitim spoštovanjem vsega, kar je v vsakomur posebno in enkratno, ne glede na fizične in psihološke neenakosti" (Dewey, 1927/1991: 150-151).

Enakosti posameznikov v različnostih ni mogoče doseči zgolj z razširitvijo nadzorstvene paradigme na odnose med mediji in občinstvi - tako da bi občinstva lahko "nadzorovala" medije, ne le prejemale njihova sporočila (gl. tabelo 1). Rešitev je v reorganizaciji javne sfere skladno z načelom sodelovanja kot "koooperativnega rezultata komuniciranja in vzajemnega vplivanja" (Cooley, 1909/1993: 121). Ideja delitve dela je lahko ustreznejše izhodišče zagotavljanja specializacije in avtonomnega delovanja posameznih akterjev moči ter njihove soodvisnosti kot pa načelo delitve oblasti, ki lahko zagotavlja samo učinkovit vzajemen nadzor. Ideja delitve oblasti temelji na vzajemnem nezaupanju, ideja delitve dela pa predpostavlja vzajemno zaupanje in sodelovanje.

⁹ "Negativna svoboda" se nanaša na odsotnost ovir, ki lahko omejujejo zadovoljevanje individualnih interesov in potreb; posamezniki jih lahko razvijajo, izbirajo in zadovoljujejo brez kakršnegakoli zunanjega vmešavanja ali posredovanja. Nasprotno pa "pozitivna svoboda" temelji na spodbujanju - prek institucionalnih mehanizmov - kolektivno določenih (in zato "javnih") interesov in potreb; posameznikom, ki takih potreb ne morejo zadovoljiti sami, z "vmešavanjem" pomaga država.

Temeljni problem regulacije medijev je, kako doseči ravnovesje med vsemi različnimi akterji, ki so oz. naj bi bili vključeni v množično komuniciranje v družbi. Družba kot celota naj bi nadzorovala medije, ne pa katerikoli posamični del družbe. Moč ekonomskih in političnih akterjev mora biti omejena, da bi obvarovali in povečali avtonomijo medijev in preprečili koalicije med mediji, državo in kapitalom, ki gredo na škodo javnosti. Regulacija naj bi tudi spodbujala povečevanje posameznikovega znanja in odpirala vrata v sfero javnosti skupinam, ki nimajo dostopa do parlamentarnih institucij. Povečevanje skupne moči posameznikov z razvijanjem "komunikativne moči" naj bi široko odprlo možnosti učinkovitega družbenega komuniciranja in javne rabe človekovega uma.¹⁰

Povečevanje človekove komunikativne moči naj bi spodbujalo razvoj bolj demokratičnega institucionalnega okvira, v katerem postaja javna raba uma "središčna v obetih demokratičnih reform" (Bohman, 1999: 177). V normativnoteoretski perspektivi to ne pomeni le zahteve po "radikalni demokratizaciji" medijev, ampak tudi demokratizacije političnih in ekonomskih sistemov, ki tvorijo družbeni kontekst medijev. Krüger (1991: 26-28) je razvil model regulacije, ki javno uporabo medijev povezuje z razvojem politične in ekonomske konkurence: (1) Javna uporaba medijev naj bi omogočila simetrično menjavo med nasprotnimi perspektivami udeležencev in opazovalcev. V nasprotnem primeru bodo potencialno javni mediji degenerirali v ekonomska podjetja ali propagandne oddelke države in političnih strank. (2) Institucionalni avtonomizaciji politične konkurence bi bilo treba postaviti nasproti: (a) priznanje javnih medijev kot četrte, "mehke" ali simbolično-argumentativne moči, s čimer bi preprečili njihovo podreditev trem klasičnim oblikam (zakonodajni, izvršilni in sodni) oblasti; (b) trajno "federalizacijo" vseh štirih vej oblasti, kar bi omejilo njihove centralistične pritiske; (c) znižanje praga participacije državljanov v demokratični politični konkurenci. (3) Ekonomska konkurenca bi morala biti družbeno in kulturno regulirana (a) s politično delitvijo oblasti, (b) z omejevanjem stroškov birokratizacije, ki jih povzroča politična delitev oblasti, in (c) z razširitvijo običajnih modelov soodločanja, na primer z vključevanjem predstavnikov javnosti.

Zahteva po "mehki" simbolno-argumentativni moči postavlja v ospredje problem strokovne usposobljenosti. Dewey z razlogom poudarja, da nobena javna razprava ne more biti povsem racionalna in utemeljena izključno na dokazih, saj vedno vključuje subjektivna mnenja, ocene in vrednotenja, ki so - čeprav so oblikovana na temelju znanja - vedno podvržena interesom, naključju in napakam. Ne glede na to pa je, kot je dokazoval Dewey, prvi pogoj pozitivne svobode razvoj spoznanja in znanosti, ki naj postane dostopen vsakomur na njemu najustreznejši način. Javnost je lahko demokratično organizirana samo, če so izpolnjeni trije bistveni pogoji: javno izobraževanje, svoboda družboslovnega raziskovanja in publiciranje njegovih rezultatov ter popolna publiciteta za vse zadeve, ki zadevajo javnost (1927/1991: 169). Prvi korak k zagotavljanju znanja je sistematično družboslovno raziskovanje, ki mu mora slediti razširjanje rezultatov prek

¹⁰ *Andrén opredeljuje komunikacijsko moč kot moč, ki temelji 1. na zavestno razvitih lastnih mnenjih in stališčih, 2. vedenju, kako ta mnenja in stališča ustrezno izraziti, 3. dostopu do medijev, prek katerih jih je mogoče izraziti, 4. doseganju širšega ali ožjega občinstva in 5. dejanskem vplivanju na mnenja, stališča in vedenje drugih državljanov (1993: 61).*

množičnih medijev, da bi spodbudili javni dialog in razširili njegov okvir. Vendar ideja, naj postanejo mediji razširjevalci rezultatov družboslovnega raziskovanja, ne rešuje problemov pristranskosti, pomanjkanja znanja in izključevanja; dejansko jih samo "dviga" na drugo raven - ekspertno.¹¹ Kot poudarja Bohman (1999: 191), ostajata ključni vprašanji demokratične "delitve dela" med strokovnjaki in laiki, (1) kako doseči legitimnost in kredibilnost strokovnjakov ter (2) kako zagotoviti dostop javnosti do forumov, ki opredeljujejo javne potrebe, na katere naj bi bilo usmerjeno "javno védenje". Z vidika regulacije pa ni nikakršne bistvene razlike, ali so ti "forumi" zunaj medijev ali pa v njih.

Vprašanje regulacije medijev je prišlo v središče teoretskih in praktično-političnih razprav zaradi njihovih vse večjih (ne)posrednih in dolgoročnih posledic za posameznike in družbe. Splošna ideja regulacije ima korenine v Deweyjevem pojmovanju javnosti, ki temelji na potrebi po regulaciji oddaljenih in dolgoročnih posledic človeških transakcij. Množični mediji niso edino področje javnega življenja, ki zahteva regulacijo v procesih demokratičnega razvoja. Dvajseto stoletje je stoletje širjenja človekovih pravic in javnega prava ter posledično oblikovanja zakonske regulative in teles, ki upravljajo in nadzorujejo tako raznovrstne javne zadeve, kot so varnost pri delu, zdravstveno varstvo, varstvo okolja, izobraževanje, odnosi med spoloma in medetnični odnosi, javne storitve, standardi kakovosti, transport, komunikacije in - ne nazadnje - množično komuniciranje.

Tako kot vsako dejavnost, ki je povezana z vplivom, je mogoče tudi delovanje množičnih medijev nadzorovati interno ali eksterno. Prizadevanja za demokratično regulacijo se pogosto srečujejo z eksternimi viri neenakosti ali vplivanja (npr. neenakost dohodka, premoženja). Univerzalno določanje enakih pravic lahko zagotavlja enak dostop do vpliva samo pod pogojem, da ne obstajajo eksterni viri neenakosti, kar gotovo ni zelo realistična predpostavka. Nedvomno bi danes obsodili za nedemokratično zahtevo, naj bo število posameznikovih glasov na volitvah odvisno od njegovega obdavčenega dohodka ali kakršnekoli druge eksterno določene neenakosti, saj bi to povzročilo, da državljani ne bi imeli enakega vpliva na volitvah. Toda tak razmislek ne velja, ko gre za neenako možnost vplivanja pri številnih drugih javnih dejavnostih. Državljeni so na primer izjemno neenaki glede dostopa do medijev, možnosti objave mnenja ali sodelovanja v javnem razpravljanju. To so značilni primeri eksternih virov neenakosti, kjer odprava zakonskih omejitev in internih diskriminacij (npr. cenzure) še ne pomeni "pozitivnega pogoja" duhovne svobode.

Da bi zagotovil na znanje oprte odločitve o javnih zadevah, bi moral demokratični sistem državljanom pomagati razvijati in izražati njihove sposobnosti, jih varovati pred samovoljno uporabo prisile, vključevati v določanje pogojev združevanja ter širiti ekonomske priložnosti za maksimiranje dostopnosti resursov (Held, 1989: 270) - kar je uresničljivo samo s pomočjo odprtega informacijskega in komunikacijskega sistema. V tej luči je pojem svobode tiska nedvomno nezadosten kot etični in zakonski imperativ. Sfero javnosti je treba (re)regulirati na način, ki bo spodbujal posameznike in skupine k organiziranju in izražanju mnenj.

¹¹ Treba se je le spomniti ostrih sporov v razpravah o pozitivni in kritični znanosti ali o javnomnenjskih glasovanjih, pa je očitno, da tudi v (družboslovni) znanosti ni popolne "objektivnosti" in "nepristranskosti".

Ker nobene bistvene spremembe na področju medijev in kulture ne morejo biti povsem endogene, so za to potrebne metode in sredstva za nadzorovanje družbenih, ne pa individualnih okoliščin in pogojev. V tem je bistveno vprašanje vsakega prizadevanja za regulacijo medijev v sodobnih kompleksnih družbah na način, s katerim bi bilo mogoče preseči neenak vpliv državljanov v procesih oblikovanja in izražanja mnenj.

Ideja take reinstitucionalizacije družbe v zgodovini ni neznana. Značilen je primer uzakonjanja človekovih pravic: najprej političnih pravic v meščanskih revolucijah, nato socialnih in ekonomskih pravic v prvi polovici dvajsetega stoletja, ki naj bi jim zdaj sledile komunikacijske in kulturne pravice, zlasti tiste, ki so povezane z mediji. Širitev človekovih pravic je temeljila na univerzalizaciji političnih norm in vrednot, zaradi česar so se postopno zmanjševale eksterno določene neenakosti državljanov in se je torej povečevala njihova dejanska enakost. Boj za svobodo mišljenja in tiskanja ter druge državljanske pravice je bil na primer "v bistvu izraz boja novomeščanskega, nacionalnomeščanskega razreda, ki je zasedal položaj 'javnosti' - in pogosto tudi 'ljudstva' ali 'nacije' - za oblast, tj. najprej za udeležbo na oblasti starih razredov in monarhije, ki jih omejuje, in kasneje vse bolj za samostojno oblast" (Tönnies, 1922: 128). S konsolidacijo oblasti so ideje meščanskega razreda postale univerzalna dobrina politične javnosti, saj vladajoči razred ni mogel odrekati podrejenim razredom pravic, ki si jih je priboril zase. Ta protislovni zgodovinski proces se izraža v nasprotujočih upojmovanjih publicitete kot gonilne sile, ki spodbuja razvoj javnosti in javnega mnenja, zlasti z vidika znanja in vključenosti državljanov v te procese (gl. sliko 1).

Proces univerzalizacije se sedaj sooča z novo oviro - globalizacijo, ki problematizira tradicionalne evropske ideje o publiciteti. Na splošno prizadevanja za (re)regulacijo medijev na temelju načela publicitete - v nacionalnih ali mednarodnih okvirih - doslej niso bila zelo učinkovita. Nekatera samoregulacijska prizadevanja so imela celo nasprotne učinke, tako kot npr. nedavni primeri evropskega in svetovnega združenja tiskovnih svetov. Evropsko združenje AIPCE bolj spominja na japonski sistem "tiskovnih klubov" (gl. Hayashi, 1998) z ekskluzivnim vzdušjem in osebnimi (zasebnimi) odnosi med predstavniki medijske industrije in politične oblasti in zapiranjem razprav pred javnostjo; kaj šele, da bi javnosti omogočili aktivno sodelovati v razpravah. Mrežna stran AIPCE je na primer dostopna samo pooblaščenim osebam, tako da je združenje vse prej kot glasnik načela publicitete. Združenje WAPC, svetovni "dvojnik" AIPCE, ki je bilo ustanovljeno leta 1992, je letošnjo pomlad (2000) zašlo v hudo krizo, ko je iz združenja izstopila vrsta nacionalnih tiskovnih svetov v znak protesta zoper prizadevanja združenja, da bi sprejeli "mednarodni kodeks novinarske etike", ki bi abstrahiralo nacionalne posebnosti, in ustvarili "svetovni tiskovni svet".

Primeri kažeta, da uspeh novih regulacijskih idej ni odvisen predvsem od novih tehnoloških možnosti, povečevanja komunikativne moči in realnosti teoretskih predpostavk, pač pa predvsem od razmerij moči med ključnimi družbenimi akterji. Tudi možnost povečevanja komunikativne moči je odvisna predvsem od zmanjševanja eksternih (predvsem ekonomskih) neenakosti v izobraževanju, znanju, potrebah in običajih posameznikov. Vzorčna rešitev problema neenakega dostopa bi lahko bila institucionalizacija "poštenega trga idej" (Brighouse, 1995).

Za razliko od na začetku omenjenega enostavnega "modela" trga idej, naj bi regulacijski sistem dodeljeval enako količino časa in/ali prostora vsakemu predstavljenemu mnenju ali vsaki politični opciji, ne pa vsakemu posamezniku ali mnenjskemu akterju. Seveda je to idealizacija; v praksi bi se prostor ali čas še vedno dodeljeval (političnim) skupinam ali strankam, ki bi de facto organizirale dodeljevanje prostora/časa vsaki obravnavanja vredni zadevi. Z drugimi besedami, če bi veliko število posameznikov ali strank imelo enako mnenje (celo "vse človeštvo razen enega", kot bi rekel Mill), bi jim bila dodeljena ena sama enota prostora/časa v medijih.

Ideja ni nova. Dejansko je to operacionalizacija Cooleyjeve ideje javnega mnenja kot procesa reprezentacije v smislu, da "prevladujoči občutek [feeling] skupine išče razločno in učinkovito izrazitev prek posameznikov, ki so posebej usposobljeni za to, da ga izrazijo" (Cooley, 1909/1993: 124). Usposobljenost ne pomeni posebne pravice, ki temelji na eksternih omejitvah, kot to velja za primer množičnih medijev v modelu "četrttega stanu". Hayes je že leta 1926 oblikoval praktične predloge, kako naj bi ameriška vlada zakonsko regulirala izdajanje časopisov, da bi spodbudila razvoj izobraženega javnega mnenja: vsak časopis naj bi bil dolžan dati na voljo štirim najuspešnejšim strankam na zadnjih volitvah enako količino prostora za predstavitev svojih idej (gl. Wilson, 1962: 81). Podobne ideje srečamo tudi pri Tönniesu (1922). Večina evropskih držav na podobne načine regulira (javne) radijske in televizijske programe v času volilnih kampanj. Isto temeljno idejo najdemo tudi v etičnem načelu "poštenega in uravnoveženega" poročanja. Obstaja pa bistvena neskladnost med vsestranskim pomenom etičnega načela publicitete in njegovo zakonsko operacionalizacijo, ki naj bi zagotavljala njegovo praktično udejanitev v obliki državljanske pravice, a jo dejansko (še) ne.

Zaključek

Predstavljene zgodovinske spremembe v razumevanju načela publicitete kažejo, da je svoboda tiska "profanirala" načelo publicitete. Medtem ko načelo publicitete označuje univerzalno vero v svobodo in neodvisnost človekove narave in razuma, pojem "svoboda tiska" poudarja neodvisnost in svobodo privilegirane družbenega "stanu" - tako v pomenu Marxovega "mestnega stanu" (tj. meščanskega razreda) kot v pomenu tiska kot "četrttega stanu". Boj za svobodo mišljenja, svobodo tiska ter druge državljanske pravice in svoboščine je bil v temelju izraz nastajanja novega, nacionalnega meščanskega razreda, ki se je identificiral z "družbo", "ljudstvom" in "nacijo", ter njegovega boja za oblast. Dokler se je tisk razvijal kot kritični impulz zoper stare vladajoče stanove, je ideja četrttega stanu točno poudarjala dejstvo, da so časopisi prihajali iz novega, pretežno meščanskega razreda (stanu) in torej imeli drugačen legitimizacijski temelj, tako da so dejansko pomenili pomembno obliko nadzora tradicionalnih vej državne oblasti. Meščanska revolucija pa je odpravila razliko v virih politične in družbene legitimnosti, saj je poslej isti vir - ljudstvo - legitimiral vse veje državne oblasti. V takih okoliščinah je tisk ohranjal svoj specifični vir legitimnosti - kot organ javnosti in kapitalistično podjetje, ločeno od države, toda avtonomnost tiska kot posebnega

“stanu”, ki temelji na moči kapitala, je učinkovito abstrahirala svobodo tiska od splošnega načela publicitete in še zlasti od posameznikove pozitivne svobode izražanja in objavljanja mnenj.

Načelo publicitete je bilo izvorno zasnovano kot kritičen impulz proti nepravilnosti, ki je temeljila na tajnosti delovanja države, in kot razsvetljenska sila, ki je razpirala področje človekove svobode, ko je izenačevala državljanke v javni rabi uma. Ideja svobode tiska je ohranila prvo (nadzorovalno) razsežnost načela publicitete, potlačila pa je razsežnost javne rabe uma. Ideje medijev kot javnih služb in v manjši meri model družbene odgovornosti tiska so poskušali okrepiti drugo razsežnost načela publicitete, toda brez pomembnega uspeha. Družbene spremembe, ki jih prinaša zblíževanje informacijske in komunikacijske tehnologije, ter ekonomska, politična in kulturna globalizacija, zahtevajo drugačno socio-kulturno regulacijo, ki bo udejanila univerzalno načelo publicitete. Potrebne so reforme v politični, ekonomski in družbeni regulaciji, ki bodo državljanom omogočile dostop do sfere javnosti. Temelji takih reform so lahko le generična človeška pravica do komuniciranja, delitev dela in načelo sodelovanja - v nasprotju z načelom ekonomske in politične konkurence, delitve oblasti in svobodo tiska.

LITERATURA

- Andrén, Gunnar (1993): A Concept of Freedom of Expression for Superindustrialized Societies. V: *Communication and Democracy*, ur. S. Splichal in J. Wasko, 55-68. Norwood, N.J.: Ablex.
- Bentham, Jeremy (1791/1994): Of Publicity. *Public Culture*, 6, 3, 581-595.
- Bentham, Jeremy (1787/1995): *The Panopticon Writings*. Uvod in ur. M. Božovič. London: Verso.
- Bertole, Sergio (1995): The Doctrine of the Separation of Powers and the Italian Constitution. *Javnost-The Public*, 2, 1, 33-44.
- Bohman, James (1999): Citizenship and Norms of Publicity. *Wide Public Reason in Cosmopolitan Societies*. *Political Theory*, 27, 2, 176-202.
- Brighouse, Harry (1995): Political Equality and the Funding of Political Speech. *Social Theory and Practice*, 21, 3, 473-500.
- Burke, Edmund (1769/1967): *The British Empire and American Revolution*. V: *Selected Writings and Speeches of Edmund Burke on Reform, Revolution, and War*, ur. R. J. S. Hoffman and P. Levack, 46-112. New York: Knopf.
- Dewey, John (1927/1991): *The Public and Its Problems*. Athens: Swallow.
- Cooley, Charles Horton (1909/1993): *Social Organization. A Study of the Larger Mind*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Gauthier, Candace Cummins (1999): Right to Know, Press Freedom, Public Discourse. *Journal of Mass Media Ethics*, 14, 4, 197-212.
- Habermas, Jürgen (1965/1980): *Teorija i praksa*. Beograd: Kultura.
- Hardt, Hanno (1996): The End of Journalism. *Media and Newswork in the United States*. *Javnost-The Public*, 3, 21-41.
- Hayashi, Kaori (1998): The Home and Family Section in Japanese Newspapers. *Javnost-The Public*, 5, 3, 51-63.

- Kant, Immanuel (1784/1965): Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? V: Immanuel Kant: Politische Schriften, 1-8. Köln: Westdeutscher Verlag.
- Kant, Immanuel (1795/1965): Zum ewigen Frieden. V: Immanuel Kant: Politische Schriften, 104-150. Köln: Westdeutscher Verlag.
- Krüger, Hans-Peter (1991): Radical Democratization. *Praxis International*, 11, 1, 18-36.
- Lasswell, Harold D. (1948/1971): The Structure and Function of Communication in Society. V: The Process and Effects of Mass Communication, ur. W. Schramm in D. F. Roberts, 84-99. Urbana: University of Illinois Press.
- Lazarsfeld, Paul F. in Robert K. Merton (1948/1971): Mass Communication, Popular Taste and Organized Social Action. V: The Process and Effects of Mass Communication, ur. W. Schramm in D. F. Roberts, 554-578. Urbana: University of Illinois Press.
- Marx, Karl (1842/1974): Die Verhandlungen des 6. rheinischen Landtags. Debatten über Pressfreiheit und Publikation der Landständischen Verhandlungen. V: Marx-Engels Werke, 1: 28-77. Berlin: Dietz Verlag.
- Merton, Robert K. (1949/1993): Manifest and Latent Functions. V: Social Theory, ur. C. Lemert, 328-334. Boulder, Co: Westview Press.
- Mill, John Stuart (1859): On Liberty. <http://www.utm.edu/research/iep/text/mill/liberty/liberty.htm>
- Montesquieu (1748/1966): The Spirit of the Laws. Uvod F. Neumann. New York: Hafner.
- Peterson, Theodore, Jay W. Jensen in William L. Rivers (1965): The Mass Media and Modern Society. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Rousseau, Jean Jacques (1762/1960): Družbena pogodba ali načela državnega prava. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Searle, John R. (1995): The Construction of Social Reality. New York: Free Press.
- Sparks, Colin (1995): The Media as a Power for Democracy. *Javnost-The Public*, 2, 1, 45-61.
- Splichal, Slavko (1999): Public Opinion. Developments and Controversies in the 20th Century. Boston: Rowman and Littlefield.
- Tarde, Gabriel (1903/1969): On Communication and Social Influence. Ur. T. N. Clark. Chicago: University of Chicago Press.
- Tönnies, Ferdinand (1922): Kritik der öffentlichen Meinung. Berlin: Julius Springer.
- Williams, Raymond (1962/1976): Communications. Harmondsworth: Penguin Books.
- Wilson, Francis Graham (1962): A Theory of Public Opinion. Chicago: Regnery.

(NE)INFORMATIVNOST OGLASNIH SPOROČIL

Povzetek: Prispevek predstavlja ugotovitve raziskave o (ne)informativni vrednosti oglasov v Sloveniji v primerjavi z nekaterimi drugimi, tujimi študijami. Podatki so zbrani na osnovi analize vsebine slučajno izbranih 100 oglasov, objavljenih v devetih slovenskih revijah v obdobju 1994/5. Narejene so določene mednarodne primerjave (ZDA, Kanada, Japonska, Avstralija, Danska) in primerjave v času (Slovenija 1982). Rezultati kažejo, da so bili oglasi objavljeni v slovenskih revijah nekoliko bolj informativni kot tisti v drugih državah. V kolikor upoštevamo kriterij avtorjev s področja trženja, da za informativen oglas zadostuje prenos ene informacije, potem je velika večina (90 %) oglasov ocenjena kot informativna. V primeru uporabe kriterija, značilnega za zagovornike zaščite potrošnikov, pa ugotovimo, da manj kot 10 % oglasov prenaša štiri ali več informacij. Možnosti za izboljšanje informativne vrednosti oglasov so, tako v Sloveniji kot v drugih državah, zelo velike. **Ključni pojmi:** informacije, oglaševanje, primerjalna analiza, vedenje potrošnikov, odločanje

Uvod

V literaturi zasledimo vsaj dva pristopa k razumevanju informacij v oglasnih sporočilih in proučevanju njihovega učinka na potrošnika ter tržno vedenje ponudnikov in povpraševalcev. To sta ekonomski in vedenjski pristop, ki sta si diametralno nasprotna. Oba pristopa skušata pojasniti vedenje posameznikov in organizacij, vsak s svojim izborom spremenljivk. Razen tega se pristopa razlikujeta tudi v tem, da behavioriste zanimajo posamezniki ali majhne skupine, ekonomiste pa vedenje vseh ljudi.

Ekonomisti izhajajo iz trga, ki predstavlja orodje, s katerim prek tekmovanja varuje in omogoča izražanje posameznikovih naravnih pravic. Svobodni posamezniki na trgu iščejo zadovoljitev potrebe ali želje skladno s svojim osebnim interesom. Pri tem so pod vplivom lastnih moralnih principov in mehanizmom konkurence na svobodnem trgu. Iz navedenega je možno sklepati, da ekonomisti izhajajo iz teze, da je trg centralna institucija ekonomskega reda, ki mora za svoje učinkovito delovanje zagotavljati širjenje, hkrati pa tudi sprejemanje ustreznih informacij.

* Dr. Mihael Kline, docent na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

Za svoje delovanje zahteva vsak in vsi trgi ustrezne informacije. Trgi torej potrebujejo razvit sistem komuniciranja, ker jim ravno ta daje potrebno kohezivnost. S tem pa je opredeljena naloga oglaševanja kot institucije, ki zagotavlja povpraševalcem na trgu potrebne informacije. Osnovna predpostavka konkurenčnega trga in s tem tudi koncepta ekonomskega človeka je, da imajo vsi udeleženci na trgu popolno znanje o cenah, ponudbi in povpraševanju ter alternativah za zadovoljitev svojega povpraševanja. Vsak posameznik je racionalen in ima zmožnost pravilnega odločanja na osnovi na trgu razpoložljivih informacij.

Nelson (1970, 1974) je v svoji politekonomski analizi oglaševanja identificiral in opredelil štiri osnovne informativne funkcije:

- 1 - *Zavedanje* - oglaševanje poveže blagovno znamko z določeno funkcijo izdelka ter s tem omogoči določeno stopnjo njenega zavedanja;
- 2 - *Prepričevanje* - oglaševanje potrošnikom implicira idejo, da predstavlja oglaševan izdelek, določena blagovna znamka, boljši nakup kot druge alternative;
- 3 - *Opominjanje* - oglaševanje omogoča potrošniku prepoznavo znanih alternativ in ne zahteva pomnjenja kot zahtevnejšega spoznavnega procesa, zatoorej zmanjšuje njegove stroške izbiranja;
- 4 - *Zagotavljanje direktnih informacij* - s pomočjo oglaševanja ponudnik pomaga potrošnikom, da razvrščajo izdelke skladno z njihovo koristnostjo ter s tem zmanjšajo tveganje, povezano s posamezno nakupno odločitvijo.

Na osnovi takšnega razmišljanja ekonomistov je možno trditi, da vir oglaševanja in torej tudi vir informacij, določa lokacija ekonomske moči v družbi. Prek tega pa je oblika in narava sporočil odvisna od:

- narave ekonomskega problema;
- pogleda družbe na naravo človeka in
- motiva za ustrezno vedenje na trgu.

Skladno z ekonomsko doktrino, modelom maksimalizacije koristnosti, je izhodišče informativne vrednosti oglasa povezano z njegovo vrednostjo koristnosti v primerjavi z marginalnimi stroški. Stroški se tukaj navezujejo na pričakovan kognitivni napor, potreben za nadaljnjo predelavo informacij, ali pa na stroške zamujene priložnosti uporabe kognitivnih potencialov za reševanje drugih, morda celo pomembnejših problemov. Zaradi tega se zdi logično, da bodo imeli direktno informativni oglasi veliko večjo verjetnost vplivati na posameznikove nakupne odločitve.

Oglaševanje je torej logičen sestavni del tržnega sistema in ne zgolj prehodna spremljevalna oblika tekmovanja na njem. Koncept oglaševalskega tekmovanja pa trdi, da je oglaševanje povezano s konkurenčnostjo, ker omogoča ponudnikom izpostaviti določene vidike svoje ponudbe. Praktiki, tržniki, protagonisti oglaševanja ga torej logično zagovarjajo in utemeljujejo s tezo, da pomaga potrošnikom in s tem sočasno služi tudi oglaševalcem. Oglas komunicira informacije o izdelkih, cenah, lastnostih izdelkov ali ponudnikov, virih dobav in podobno.

Informacije in njihova pomembnost so bile vedno del ekonomske teorije konkurenčnosti. Številni drugi avtorji pa očitno oglaševanje povezujejo z antikonkurenčnim vedenjem. S tem pa postavljajo pod vprašaj upravičenost obstoja oglaševanja. Trdijo namreč, da je oglaševanje neinformativno. Kot takšno pa ne

more opravljati svoje ekonomske funkcije in dejansko tudi ne omogoča svobodno in premišljeno izbiranje med razpoložljivimi alternativami na trgu (Pitorsky v Kotler, 1972, Clement v AA, 1974, Faris in Albin, 1980). Tako naravnano razmišljanje privede do ideje o nujnosti družbene skrbi za zaščito potrošnikov. Razumljivo postane tudi, zakaj številni avtorji trdijo, da je potrebno potrošnike zaščititi pred prepričevalno močjo oglaševanja. Upoštevanje obeh pogledov nas privede do tega, da se nenadoma soočimo z dilemo o kompatibilnosti dveh nasprotujočih si ideologij:

- maksimalizacije profita in
- blagostanja porabnikov ali potrošnikov.

Vsak oglas prenaša informacije s pomočjo zavestnega navora oglaševalca, ki ga oblikuje kot dražljaj, namenjen povpraševalcem, s pomočjo besed in slik, z igro znakov in simbolov. Človek namreč ni racionalno, temveč simbolično bitje. Kot takšen pa ne reagira na izoliran ekonomski dražljaj, temveč na dražljaj in psihološko polje, v katerem se ta nahaja. Psihologi zatorej trdijo, da potrošniki iščejo informacije o izdelkih ali storitvah skladno s svojimi potrebami po njih.

Zaradi takšne logike razmišljanja, behavioristi očitajo ekonomistom uporabo modela racionalnega vedenja potrošnikov. Slednji je namreč v nasprotju s konceptom behavioristov, ki trdi, da se potrošniki vedejo skladno z modelom omejene racionalnosti. Njihov posameznik se skuša kar najbolje odločiti, vendar ob upoštevanju omejitev okolja, omejenem znanju in omejenih kognitivnih sposobnostih ter motivaciji. Posamezniki so torej racionalni, vendar predvsem zato, ker upoštevajo svoje omejitve in stroške (psihološke in denarne) povezane s posamezno odločitvijo. Njihov model je empirično dobro preverjen. Evans, Moutinho in Van Raaij (1996) povzemajo iz rezultatov raziskav izhajajoče spoznanje, da imajo ljudje omejeno sposobnost in zmožnost predelave informacij. Razen tega potrošniki niso vedno motivirani za maksimalizacijo koristnosti. Vse navedeno vodi v zaključek, da je 'racionalnost' potrošnikov prej izjema kot pravilo v njihovem vedenju. Etzioni (1986) to razlaga z razmerjem med ceno in stroški pridobivanja in predelave informacij ter izbiranja med razpoložljivimi alternativami.

Dejstvo je torej, da pristopi behavioristov upoštevajo spoznanje, da potrošniki pri oblikovanju ocene izdelka integrirajo informacije iz različnih znakov, ki jih dobivajo iz okolja. Ti znaki so lahko naprimer cena, barva embalaže, besedilo oglasa, izkušnja iz uporabe itd. Pomemben je lahko tudi sam vrstni red toka informacij. Predvsem pa je potrebno poudariti, da so informacije v oglasu le eden izmed virov, čeprav je pogosto možno, da so hkrati tudi dejansko edine in / ali najpomembnejše med številnimi drugimi viri.

Opredelitev problema

Na osnovi dosedanje razprave je možno opredeliti tezo, da je določitev informativne vrednosti oglasov pomembna tako za oglaševalce, medije, vladne agencije kot tudi za potrošnike, njihova združenja in teorijo vedenja potrošnikov, marketinga ter oglaševanja. Pomembna je torej za celotno ekonomijo in vsakega posa-

meznega udeleženca v njej. Prav zaradi tega je tudi logično, da je debata o tem, kako informativni oziroma prepričevalni so oglasi sicer že relativno stara (Beckman, 1968, Marquez, 1977), še kar traja in bo očitno še dolgo trajala (Keown et al., 1992, Albernathy in Franke, 1996, Pelsmacker Geuens, 1997). Hunt (1976), ki se postavlja na stran tržnikov naprimer trdi, da je razlikovanje med informiranjem in prepričevanjem izjemno težavno, ker sta oba fenomena povsem subjektivna. To je dokaj šibka in za lase privlečena argumentacija in obramba marketinga ter tržnega komuniciranja. Po drugi strani pa Sestrup (1981), ki se postavlja na stran potrošnikov, zagovarja uzakonitev zahteve, da mora vsak oglas vključevati najmanj pet informacij, da ga štejemo za informativnega. Vaughan (1983) povezuje oba pristopa, saj trdi, da je v procesu planiranja oglaševanja potrebno upoštevati kombinacijo racionalnih in emocionalnih apelov.

Ne glede na vse argumente za in proti ter s tem povezane dileme, ali ravno zato, je v preteklosti kar precej raziskovalcev analiziralo vsebino oglasov oziroma oglasnih sporočil z vidika njihove informativnosti. Albernathy in Franke (1996) sta v svoji meta analizi tovrstnih raziskav upoštevala rezultate devetinpetdesetih empiričnih študij. Podroben pregled literature je privedel do spiska naslednjih avtorjev, ki so morda v največji meri zaznamovali problematiko informacij v oglasih: Hansen in Weitz, 1980; McEwen in Weintz, 1976; Haller, 1972; Nelson, 1974; Resnik in Stern, 1977; Dowling, 1980; Stern, Resnick in Grubb, 1981; Priben, 1981; Pollay, 1984; Sestrup, 1981; Kline, 1982, Zandpour, Chang in Catalano, 1992; Pelsmacker in Geuens, 1997; Mueller, 1991; Keown, Jacobs, Schmidt in Ghymn, 1992. Njihove središčne teme in raziskovalni pristopi so sicer dokaj različni in rezultati raziskav niso enoznačni. Takšni zaenkrat ne omogočajo enovitega zaključka in zato ostajajo številna vprašanja odprta ali vsaj nezadostno pojasnjena.

Iz pregleda tovrstnih študij izhaja opredelitev problema pričujočega prispevka. Opredeliti ga je možno v obliki naslednjega osnovnega vprašanja:
“Ali so oglasi informativni in zmožni opravljati svojo opredeljeno komunikacijsko, marketinško in ekonomsko funkcijo?”

Bolj podrobno ga je možno izpostaviti z celim nizom vprašanj, na katera skuša odgovoriti s pomočjo empirične raziskave. To so naslednja povsem konkretna vprašanja:

- *Koliko informacij sporočajo oglasi v slovenskih revijah?*
- *Katere vrste informacij o izdelkih in storitvah sporočajo?*
- *Kakšna so informativna oglasna sporočila?*
- *Kolikšna je relativna količina informacij, vključenih v slovenske oglase danes, v primerjavi s slovenskimi oglasi izpred 13 let, v povsem drugačnem družbenem in gospodarskem sistemu?*

Metoda

Namen tega prispevka je preveriti in ovrednotiti informativno vrednost slovenskih tiskanih - revijalnih oglasov ter jih primerjati z nekaterimi rezultati in ugotovitvami dobljenimi v drugih državah. Opravljena raziskava je načrtovana tako, da predstav-

lja bolj ali manj popolno replikacijo nekaterih drugih raziskav (Stern, Resnik in Grubb, 1981; Dowling, 1980; Liefeld, 1984; Sestrup, 1981; Kline, 1982). Lykken (1978) namreč opredeljuje replikacijo kot študijo, ki podvoji le vzorec in eksperimentalno proceduro predhodne študije. Pričujoča raziskava torej predstavlja načrten poskus sledenja priporočilom o pomenu replikacijskih marketinških študij, ki so jih podali Kollatt, Engel in Blackwell (1970) ter Jacoby (1978) in so danes še vedno povsem aktualna. Prav tovrstne študije so še posebno pomembne z vidika izgradnje slovenske teorije in prakse marketinga. Z vidika učinkovite evaluacije stanja njene razvitosti, ji namreč primanjkuje mednarodnih in medkulturnih primerjav in še posebej predvsem empirično podkrepljenih raziskav.

Metodologija

Skladno z osnovnim namenom pričujoče študije je bila uporabljena kot osnovna metoda zbiranja podatkov, ena izmed možnih vrst analize vsebine (Sestrup, 1981). Kot znanstven pristop zahteva ta metoda rigorozno in sistematično analizo (Barcus v Holsti 1969). Usmerjena je v 'proučevanje sporočila' in ne javnosti ali komunikatorja, pošiljatelja sporočila (Kassarjian, 1977). Pogosto se uporablja tudi v analizah oglaševanja (Lucki in Pollay, 1980). Uporabili so jo v študijah, ki so proučevale na primer portretiranje vlog posameznih oseb v oglasih, fizične lastnosti oglasov, vrste informacij v oglasih itd.

V našem primeru gre za skoraj celovito replikacijo Stern, Krugman in Resnikove (1981) in Madden, Caballero in Matsukubove (1986) študije oglasov v revijah. Uporabili smo Resnik in Sternovo (1977) klasifikacijo informacijskih znakov ali elementov v oglasih, ki sta jo avtorja razvila in uporabila že v svoji študiji informativnosti TV oglasov. V želji, da odgovorita na vprašanje 'Kaj je koristna informacija?', sta avtorja operacionalizirala kot koristne informacije in sestavila listo štirinajstih kriterijev prikazanih v preglednici 1. To so v bistvu lastnosti, ki jih potrošniki (lahko) uporabljajo v procesu nakupovanja izdelkov ali storitev, oziroma točneje v procesu inteligentnega odločanja in izbiranja med alternativami. Identično listo so uporabljali tudi nekateri drugi avtorji (Dowling, 1980; Madden, Caballero in Matsukubo, 1986), ki so prav tako izvedli bolj ali manj celovite replikacije omenjene Resnik in Sternove študije. Za podrobnejši pogled na same operacionalne definicije vsakega izmed kriterijev, v obliki kot so bile posredovane posameznim sodnikom oziroma ocenjevalcem, je potrebno pogledati originalne vire ali pa avtorjev predhodni prispevek.

Preglednica 1: Uporabljeni klasifikacijski kriteriji

1. Cena - vrednost
2. Kakovost
3. Performance
4. Komponente ali vsebina
5. Razpoložljivost
6. Posebna ponudba
7. Okus
8. Hranljivost
9. Embalaža ali oblika
10. Varnost
11. Garancije ali jamstva
12. Neodvisne raziskave
13. Raziskave oglaševalca
14. Nove ideje

Vir: Resnik and Stern (1977)

Analizo in kodiranje vsebine oglasov je izvedlo 6, posebej za to priložnost izvežbanih sodnikov, študentov 4. letnika FDV. Ti so izvajali analizo posamično, vendar hkrati v skupini z drugimi sodniki. Na ta način je bila zagotovljena enotna interpretacija in uporaba kodnega sistema. Vsak izmed njih je imel kot pomoč pri ocenjevanju pisna navodila in vodič - definicije kod. Posamezen oglas je vsak sodnik ocenil skladno z naslednjim osnovnim zastavljenim vprašanjem:

'Ali ta oglas komunicira, prenaša kateregakoli izmed kriterijev, vsebin ali faktorjev prikazanih v priloženi preglednici?'

Vsaka informacija predstavljena v posameznem oglasu je bila ocenjena v njenem direktnem pomenu, brez subjektivnega ocenjevanja njene resničnosti, zanesljivosti ali smiselnosti. Povprečna skladnost med sodniki je bila 86 %. To je višja vrednost kot jo zahteva praksa na področju analize vsebine in jo navaja kot kriterij Kassarjian (1977). Podoben rezultat zanesljivosti so dobili tudi drugi avtorji, ki so bolj ali manj točno replicirali tovrstne študije in uporabljali Resnik in Sternovo (1977).

Vzorec dražljajev

V študiji uporabljen vzorec je upošteval 100 naključno izbranih enostranskih oglasov objavljenih v devetih slovenskih revijah v obdobju 1994/5. Vzorec torej izhaja iz univerzuma oglasov v eni izmed vrst tiskanih medijev. Od celotnega univerzuma oglasov odstopa zgolj v toliko, v kolikor upošteva samo celostranske oglase. Tiskani oglasi so izbrani predvsem zaradi dejstva, da jih je enostavneje operacionalno zbrati. Skladno z logiko učbenikov s tega področja, vsaj formalno, omogočajo oglaševalcem, da z njihovo pomočjo sporočijo večjo količino informa-

cij kot drugi mediji oglaševanja (Engel et. al, 1978; Dunn in Baraban, 1982; Engel in Blackwell, 1982; Belch in Belch, 1998; Burnett in Moriarty, 1998). V drugih medijih je torej stanje informativnosti oglasov lahko zgolj slabše in nikakor boljše od stanja ugotovljenega v tiskanih medijih. Takšno razmišljanje so potrdili rezultati nekaterih empiričnih raziskav (Keown 1992).

Rezultati

Skladno z opredeljenim problemom študije so rezultati prikazani na dveh različnih nivojih. Najprej je prikazano stanje informativnosti oglasov v Sloveniji v letu 1995. Tem rezultatom so dodani rezultati dobljeni v letu 1982. Navedenemu nato sledijo nekatere mednarodne primerjave z rezultati podobnih raziskav, ki omogočijo dodatno opredeljevanje stanja, njegovo podrobnejšo interpretacijo in relativizacijo informativne vrednosti slovenskih oglasov.

Informativna vrednost oglasov v Sloveniji

Distribucija oglasov v Sloveniji 1995 glede na število informacij, ki jih oglasi prenašajo, je prikazana v preglednici 2 in na sliki 1. Povprečno število informacij, ki jih oglasi prenašajo, je 2,50, kar je le nekoliko več kot dobrih deset let prej (2,25). Takšno golo povprečno število informacij pa le malo pove o dejanskem stanju, zato je potrebno pogledati distribucijo oglasov glede na število prenešenih informacij. Iz nje je razvidno, da je v letu 1995 med oglasi 6 odstotkov takšnih, ki ne prenašajo nobene informacije. Torej ponovno nekoliko manj, kot jih je bilo identificiranih kot neinformativnih v letu 1982 (10 %). Kumulativni distribuciji števila zadovoljenih kriterijev, ki sta prikazani na sliki 1, sta si dokaj podobni, takorekoč skoraj povsem identični. Med obema so razlike zares minimalne in statistično nepomembne.

Preglednica 2: Primerjava števila informacij v tiskanih oglasih v Sloveniji med letoma 1982/95

Število kriterijev na oglas	Slovenija 1982	Slovenija 1995
Oglas zadovoljuje vsaj:	F%	F%
1 kriterij	90	94
2 kriterija	56	53
3 kriterije	13	12
4 ali več kriterijev	9	10
nobenega	10	6
Število oglasov N =	92	100
Povprečno število Informacij v oglasu	2.25	2.50
<i>Vir: Kline (1982, 1996)</i>		

Vrste informacij v slovenskih oglasih

V izvedeni analizi vsebine je bilo skladno z uporabljeno Resnick in Sternovo (1977) metodologijo upoštevanih 14 kriterijev, kategorij informacij, ki jih lahko prenašajo oglasi in jih potrošniki najverjetneje uporabljajo v svojih nakupnih odločitvah. V preglednici 3 so prikazani podrobni rezultati, ki odgovarjajo na vprašanje izvedene študije. Ti rezultati kažejo, da oglasi v Sloveniji prenašajo predvsem naslednje štiri kategorije, vrste informacij:

- kakovost - lastnost,
- delovanje izdelka,
- razpoložljivost in
- vsebina.

Redko, takorekoč nikoli, pa oglasi posameznih oglaševalcev v slovenskih revijah prenašajo informacije o:

- rezultatih oglaševalčevih raziskav,
- rezultatih neodvisnih raziskav,
- hranljivosti in
- okusu.

Očitno je tovrsten koncept oglasov slovenskim oglaševalcem in njihovim agencijam takorekoč povsem tuj. Hkrati je prav ta ugotovitev lahko močna vzpodbuda za njihovo pogostejšo uporabo v prihodnjih akcijah, s tem pa se bo razširil razpon uporabljenih pristopov v oglaševanju.

Preglednica 3: Primerjava pogostosti pojavljanja 14 kriterijev v tiskanih oglasih

Kategorije	Slovenija 1982	Rang	Slovenija 1995	Rang
1. Cena/vrednost	12.3	6	19.3	7
2. Kvaliteta	41.3	3	47.0	1
3. Uspešnost-delovanje	51.8	1	39.3	2
4. Vsebina	45.6	2	32.5	4
5. Razpoložljivost	29.7	5	33.5	3
6. Posebna ponudba	8.7	8	4.8	11
7. Okus	5.1	12	5.0	10
8. Hranljivost	0.4	14	3.8	12
9. Embalaža ali oblika	35.1	4	32.0	5
10. Varnost	5.8	11	11.5	9
11. Garancije, jamstva	6.5	10	16.0	8
12. Neodvisne raziskave	6.9	9	1.5	13
13. Raziskave oglaševalca	4.0	13	1.3	14
14. Nove ideje	11.2	7	21.8	6
SLO 1995 -1982	r = 0.92	p = 0.01		

* Opomba: Število kriterijev je večje od števila oglasov, ker nekateri oglasi vključujejo več kot eno informacijo.

Stanje glede vrste informacij, ki se pojavljajo v oglasih, se v proučevanem obdobju, v dobrem desetletju (preglednica 3) ni skoraj v ničemer spremenilo. Med obema letoma (1982/1995) namreč obstaja visoka stopnja povezanosti ($r = .92$, $p = .01$). Slovenski oglaševalci so leta 1995 ponujali potrošnikom še vedno enake vrste informacij kot dobro desetletje prej. Takšen rezultat je dokaj razumljiv, če upoštevamo, da je bilo to relativno kratko obdobje in da se je v tem času dejansko zelo malo spremenilo, tako na področju uporabljene paradigme oglaševanja kot tudi njegove (samo)regulative. Še vedno prevladujejo isti pristopi in modeli oglaševanja. Vstop tujih oglaševalcev je zaenkrat le v manjši meri spremenil stanje tako v oglaševalski industriji kot tudi v sami vsebini oglasnih sporočil.

Mednarodne primerjave

V svetu je bilo izvedenih dokaj veliko število raziskav o informativni vrednosti oglasov, toda le redke med njimi so bile izdelane s povsem enako metodologijo. To je eden izmed osnovnih razlogov, da so njihovi rezultati primerljivi le v omejenem obsegu. Prav zaradi tega tu upoštevamo in prikazujemo osnovne primerjave predvsem z raziskavo, ki so jo izvedli Madden, Caballero in Matsukubo (1986). Njihova raziskava je identična z našo, vendar je med njima prisoten določen časovni zamik. Tem rezultatom smo bolj za orientacijo na enem mestu dodali še rezultate Liefelda (1984), čeprav se njegova metodologija v mnogočem razlikuje od tukaj uporabljene. Vključili smo jih predvsem zaradi tega, ker nam ponujajo zanimive paralele in povečajo širino razpona možnih interpretacij. Velja pa pripomniti, da smo rezultate o podobnosti oziroma razlikah med proučevanimi državami silno pazljivo in predvsem zelo konservativno interpretirali.

V preglednici 4 so prikazane primerjave Slovenije z drugimi proučevanimi državami. Iz nje je takoj razvidno, da so oglasi v Sloveniji najbolj informativni. Hkrati pa je res, da tudi pri nas le redki oglasi dosežejo oster Sestrupov (1981) kriterij, ki zahteva najmanj pet informacij v oglasu, da je ta upoštevan kot informativen. Glede informativnosti so slovenski oglasi še najbolj podobni stanju, razmeram v Kanadi, kjer prenašajo približno dve (1.81) informaciji. Dokaj podobno je tudi stanje na Japonskem (1.79). Ameriški oglasi so v vseh razpoložljivih, objavljenih študijah interpretirani kot najmanj informativni. Prenašajo namreč v povprečju komaj kaj več kot eno (1.33) informacijo (Madden, Caballero in Matsukubo, 1986). Osnovni razlog za takšno stanje je potrebno iskati predvsem v izredno velikem deležu oglasov, ki ne prenašajo nobene izmed štirinajstih informacij oziroma kriterijev uporabljenih v analizi vsebine. Tovrstnih oglasov je namreč v ZDA kar več kot trikrat več kot v Kanadi ali Sloveniji na primer.

Preglednica 4: Primerjava števila informacij v tiskanih oglasih v štirih državah

Število kriterijev na oglas	Slovenija 1995 ⁽¹⁾	ZDA ⁽²⁾	Japonska ⁽²⁾	Kanada ⁽³⁾
Oglas zadovoljuje vsaj:	F%	F%	F%	F%
1 kriterij	94	75	85	94
2 kriterija	53	39	61	58
3 kriterije	12	15	24	21
4 ali več kriterijev	10	3	26	5
nobenega	6	25	15	66
število oglasov N =	100	832	608	6063
povprečno število informacij v oglasu	2.50	1.33	1.79	1.81

Vir: (1) Kline, (2) Madden, Caballero in Matsukubo (1986);
(3) Liefeld (1984)

Rezultati vsebinske analize informacij prenešenih z oglasi, v proučevanih državah, so prikazani v preglednici 5. V kolikor pogledamo celoten spekter prenešenih informacij ugotovimo, da slovenski oglasi prenašajo dokaj drugačen spekter informacij kot naprimer ameriški ali japonski. Čeprav je hkrati res, da so po vsebini - vrsti prenešenih informacij - vendarle nekoliko bolj podobni ameriškim ($r=.48$, $p=8\%$) kot japonskim ($r = 35$, $p = 22\%$). Zaradi relativno večje kulturne bližine ene in oddaljenosti druge države so dobljeni rezultati tudi povsem logični in skladni s pričakovanji. Vendar so zveze, delno tudi zaradi velikosti vzorca, šibke in na meji statistične pomembnosti, zato jih lahko upoštevamo zgolj kot indikativne.

Preglednica 5: Primerjava pogostosti pojavljanja 14 kriterijev v treh proučevanih državah

Kategorije	Slovenija 1995	ZDA 1986	Japonska 1986
1. Cena/vrednost	19.3	12.9	59.2
2. Kvaliteta	47.0	2.5	0.5
3. Uspešnost-delovanje	39.3	26.7	15.5
4. Vsebina	32.5	31.9	54.4
5. Razpoložljivost	33.5	29.9	37.3
6. Posebna ponudba	4.8	16.3	6.3
7. Okus	5.0	0.0	0.0
8. Hranljivost	3.8	1.1	0.5
9. Embalaža ali oblika	32.0	2.2	1.3
10. Varnost	11.5	0.5	0.0
11. Garancije, jamstva	16.0	4.7	2.1
12. Neodvisne raziskave	1.5	1.6	0.5
13. Raziskave oglaševalca	1.3	2.5	0.5
14. Nove ideje	21.8	0.5	0.5
SLO - ZDA $r = 0.48$ 8%			
SLO - JAP $r = 0.35$ 22%			
ZDA - JAP $r = 0.75$ 1%			

** Opomba: Število kriterijev je večje od števila oglasov, ker nekateri oglasi vključujejo večje število kriterijev / informacij*

Iz prikazanih rezultatov je torej razvidno, da so si oglasi v vseh treh državah dokaj podobni predvsem glede prenašanja naslednjih treh vrst informacij:

- razpoložljivost,
- uspešnost - delovanje in
- vsebina.

Za vpogled v prakso oglaševanja so poučne razlike v vsebini oglasov. Japonski oglasi najpogosteje prenašajo informacije o ceni ali vrednosti (59,2%). Slovenski pa nasprotno vključujejo ceno kar trikrat manj pogosto (19,3%). Ameriški oglasi, ki so tudi sicer nasploh veliko manj informativni, pa prenašajo skoraj petkrat manj (12,9%) kot japonski oglasi informacije o ceni ali vrednosti. Podobna ugotovitev velja tudi za vsebino (izdelka/ storitve), vendar so v tem primeru razlike kar za polovico manjše.

Ameriški oglasi, za razliko od oglasov v drugih dveh državah, najpogosteje (16,3%) vključujejo tudi posebno ponudbo (nagrade, kupone, elemente promocije). Japonski in slovenski pa kar trikrat manj pogosto (6,3% oziroma 4,8%), torej izredno redko ali le izjemoma vključujejo v oglase tovrstne informacije. Opisano stanje je nedvomno posledica japonske kulture, ki se izogiba vseh oblik 'trde prodaje'. V primeru Slovenije je rezultat zagotovo predvsem posledica velikega zaosta-

janja v razvoju pospeševaja prodaje za oglaševanjem, ki je bilo v času izvajanja raziskave še v povojih.

Značilnosti, po katerih se vsebina slovenskih oglasov v veliki meri razlikuje od oglasov v drugih dveh državah, je kar nekaj. V slovenskih se pogosteje poudarja predvsem kakovost izdelkov. To je glede na splošno znano dejstvo, da potrošniki v večji meri preferirajo tuje kot doma izdelano blago, najverjetneje celo nujno potrebno. Na določen način to ugotovitev potrjuje in ojačuje tudi rezultat, ki kaže še na pogostejše omenjanje in uporabo garancij ter jamstev (16 %). Očitno je, da s tem skušajo oglaševalci še dodatno poudariti kakovost oglaševanih izdelkov. Obenem pa se v slovenskih oglasih v večji meri pojavlja informacija o novih idejah (21,8%), ki jih prinašajo oglaševani izdelki. Slednje je najverjetneje fenomen dogodkov v tistih letih, torej vstopa številnih multinacionalk in močne popestritve ponudbe na prej relativno zaprtem, socialističnem trgu. V ZDA in na Japonskem so to elementi, ki so po mnenju oglaševalcev in potrošnikov takorekoč samoumevni in jih zato ni potrebno posebej poudarjati v oglasih. Njihovo poudarjanje na teh trgih torej ne predstavlja informacije za potrošnike in tudi ne povečuje diferenciacije med ponudniki izdelkov ali storitev.

Zaključki

58

Izdelana študija je identificirala osnovne razlike med informativno vrednostjo tiskanih, revijalnih oglasov v:

1. Sloveniji med letoma 1982 in 1995 ter
2. slovenskih oglasov v primerjavi z ameriškimi in japonskimi ter delno kanadskimi.

Navedeni rezultati imajo pomembne implikacije za vse tri strani vpletene v proces oglaševanja (oglaševalce, agencije in organizacije za zaščito potrošnikov).

Slovenija 1982 - 1995

Raziskovalci s področja marketinga (Resnik in Stern, 1977, 1981) se zadovoljujejo z uporabo kriterija ene same informacije v oglasu. Takšno pojmovanje je v bistvu vsaj delno skladno z Nelsonovim (1970) konceptualnim ekonomskim razmišljanjem o oglaševanju kot informaciji. V primeru uporabe takšnega kriterija, je bilo stanje informativnosti oglasov v Sloveniji v tistem času morda celo zadovoljivo. Je takšno kot naprimer v Kanadi, kjer prav tako več kot 90 odstotkov oglasov prenaša vsaj eno informacijo. Nasprotno pa drugi avtorji, z namenom zaščite potrošnikov, zahtevajo vsaj pet informacij (Sestrup, 1981) v posameznem oglasu, da je ta zares informativen. V primeru uporabe tako ostrega kriterija ugotovimo, da je bilo v Sloveniji manj kot 10 odstotkov takšnih oglasov.

Medkulturne razlike

Na osnovi dobljenih rezultatov trdimo, da so bili slovenski oglasi v tiskanih medijih (revijah) približno tako informativni kot v nekaterih drugih državah. Število

informacij, ki so jih prenašali, je bilo namreč približno enako kot naprimer na Japonskem in v Kanadi. Osnovne vrste informacij so bile sicer podobne, toda prisotne so bile tudi specifičnosti, ki kažejo na razvojne ali celo na kulturne razlike med proučevanimi državami. To bi bil lahko signal predvsem za multinacionalna podjetja, ki bi morala pokazati nekoliko večjo občutljivost za kulturne razlike. To dejstvo izpostavljajo in poudarjajo avtorji raziskav predvsem za Japonsko. Slovenija zagotovo ne sme biti izjema, čeprav se seveda takoj postavi vprašanje, ali to njeno specifičnost kdo tudi dejansko upošteva. Morda bi to veljalo kot izhodišče za domače agencije, ki delujejo skupaj ali v imenu tujih multinacionalnih korporacij, da imajo v rokah močnejše argumente v predstavitvah svojih rešitev in z njimi povezanimi pogajanjih.

Implikacije

Slovenski oglasi v tiskanih medijih, revijah niso pretirano informativni, vendar bolj kot v nekaterih drugih državah. Očitno je, da so le v omejenem obsegu prenašali informacije, ki jih potrošniki lahko uporabljajo za zmanjšanje negotovosti pri izbiranju, nakupovanju in uporabi izdelkov. Avtorji s področja marketinga, ki so proučevali problematiko, so uporabili kot kriterij eno informacijo v oglasu, da so ga obravnavali kot informativnega. Nasprotno pa je Sestrup (1981) kot predstavnik obrambe oziroma zaščite potrošnikov zahteval uzakonitev vsaj petih (5!) informacij v posameznem oglasu. Takšnih oglasov pa je bilo v Sloveniji zelo malo, tako leta 1982 kot tudi trinajst let kasneje.

Za države kot so naprimer Kanada, ZDA in morda tudi Slovenija, je uporaba ostrega kriterija nesprejemljiva, ker omejuje svobodo govora nasploh, pa tudi komercialnega nagovora. Verjetno ga je možno vgraditi v samoregulativo in uporabiti preko moralne obveze praktikov na področju oglaševanja. Glede na empirično ugotovljeno stanje pa se zdi takšen kriterij nedvomno pretiran.

Omejitve

Uporabljen pristop ne upošteva zbranih spoznanj o vedenju potrošnikov, ki se nanašajo na uporabo informacij v času njihove predelave:

1. Med potrošniki obstaja velika variabilnost glede uporabe informacij pri odločanju.
2. Potrošniki pridobivajo informacije iz različnih virov in zato je oglaševanje le eden izmed njih.
3. Potrošniki ohranijo informacije, ki se skladajo z njihovimi potrebami po informacijah. Zatorej je logično, da v trenutku nakupa ne potrebujejo vseh informacij o izdelku. V kolikor imajo preveč informacij, jih izbirajo selektivno med vsemi razpoložljivimi. Študija prav tako ne upošteva veljavnost v oglasu predstavljenih informacij. In ne upošteva dejanske koristnosti informacij, vrednosti posamezne predstavljene informacije za posameznega potrošnika. Upošteva zgolj končno število kategorij informacij. To je zagotovo nerealno in neustrezno, saj vsaka informacija lahko vpliva na proces sprejemanja odločitve o nakupu. K temu je potrebno

dodati, da bo potrebno v prihodnjih raziskavah sočasno proučevati tako kognitivne kot tudi emotivne vidike sporočila v oglasu. Samo tako bo možno narediti korak naprej, v smeri bolj realističnega ocenjevanja vrednosti oglasov za potrošnike.

Ne glede na vse pa je jasno, da ob upoštevanju navedenih omejitev lahko zaključimo, da je dejansko stanje informativnosti v oglaševanju nasploh verjetno slabše, kot je bilo empirično ugotovljeno za stanje v revijah. Vsekakor dovolj problematično za ponovno proženje alarma. To storimo v prepričanju, da je možna konverzija obeh pogledov. Pri tem izhajamo in upoštevamo Ogilvijev (1983) strinjanje s tezo, da oglaševanje ne daje dovolj informacij in da je možna rešitev v smeri bolj informativnega oglaševanja. Prispevek lahko torej zaključimo v optimističnem tonu, z naslednjo njegovo mislijo:

“Ko sem delal oglase za Rolce-Royce sem podajal dejstva in ne toplo vodo, ne pridevnike. Kasneje je moj partner H. Bernhard prav tako uporabljal dejstva v oglaševanju za Mercedes. V vsakem primeru se je prodaja dramatično povečala... .. Oglaševanje z dejstvi sem sestavljal za banke, gorivo, delnice, margarino, potovanja in številne druge izdelke. Takšno oglaševanje vedno bolje prodaja kot prazno oglaševanje.”

LITERATURA

- Aaker, D.A. in Norris, D. (1982): Characteristics of TV commercials perceived as informative, *Journal of Advertising*, št. 22, 61-70.
- Albernathy, A. in Franke, G. (1996): The information content of advertising: a meta-analysis, *Journal of Advertising*, št. 25(2), 1-17.
- Beckman, J. (1968): Is advertising wasteful?, *Journal of Marketing*, št.32, 5-12.
- Belch, G. E. in Belch, M. A. (1998): *Advertising and Promotion Management*. New York: McGraw-Hill.
- Bettman, F.E. (1975): Issues in designing consumer information environments, *Journal of Consumer Research*, št. 2-3, 169-77.
- Burnett, J. in Moriarty, S. (1998): *Marketing Communication*. Upper Saddle River: Prentice-Hall.
- Dowling, G.R. (1980): Information content of US and Australian TV advertising, *Journal of Marketing*, št. 44, 34-7.
- Dunn, D.A. in Baraban (1982): *Advertising: It's role in modern marketing*. Chicago: The Dryden Press.
- Dunn, D.A. in Ray, M.L. (1982): A Plan for consumer information system development: Implementation and evaluation, v J.C. Olson (Ed.), *Advances in Consumer Research VII*, ACR, Houston, 250-54.
- Engel, J.F. in Blackwell (1982): *Consumer behavior*. Chicago: The Dryden Press.
- Engel, J.F., Weles, H.G. in Warshaw, M.R. (1978): *Promotional Strategy*. Homewood: Irwin.
- Evans, M.J., Moutinho, L. in Van Raaij, W.F. (1996): *Applied consumer behaviour*. Harlow: Addison-Wesley.
- Etzioni, I. (1986): Rationality is anti-entropic, *Journal of Economic Psychology*, št.7, 17 - 36.
- Hansen, F. (1972): *Consumer choice behavior: A cognitive theory*. New York: The Free Press.
- Holsti, O. (1969): *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*. Reading: Addison-Wesley.

- Hunt, S.D. (1976): Informational vs persuasive advertising: An appraisal, *Journal of Advertising*, št. 5, 5-8.
- Jacoby, J. (1978): Consumer research: A state of the art review, *Journal of Marketing*, št. 42, 87-96.
- Jacoby, J. (1984): Perspectives on information load, *Journal of Consumer Research*, št.10-4, 432-35.
- Kassarjian, H.H. (1977): Content analysis in consumer research, *Journal of Consumer Research*, št. 4, 8 -18.
- Keown, C., Jacobs, L., Schmidt, R. in Ghymn, K. (1992): Information content of advertising in the United States, Japan, South Korea, and the People's Republic of China, *International Journal of Advertising*, 11(3), 257-267.
- Kline, M. (1982): Kako informativni so oglasi, *MediaMarketing*, št. 17, 1 - 3.
- Kline, M. in Janušević J.P. (1996): Oglasi in informacije, (raziskovalno poročilo). Ljubljana: Kline & Kline.
- Kollat, D.T., Engell, J.F. in Blackwell, R.D. (1970): Current problems in consumer behavior research, *Journal of Consumer Research*, št. 7, 327-33.
- Kotler, P. (1972): *Marketing management*. Englewood Cliffs: Prentice -Hall.
- Laczniak, G.R. (1979): Information content in print advertising, *Journalism Quarterly*, št. 56, 324-27.
- Liefeld, J.P. (1985): Profile of a database for the content analysis of Canadian print advertising, v Chebat J.C. (Ed.), *Proceedings of the administrative Science Association of Canada*. Montreal: University of Quibeck at Montreal.
- Lucki, D.D. in Pollay, R.W. (1981): Content analysis of advertising: A review of the literature, Working Paper # 799. Vancouver: Faculty of Commerce, U.B.C., History of Advertising Archives.
- Lykken, D.T. (1978): Statistical significance in psychological research, *Psychological Bulletin*, št. 70, 151-9.
- Madden, C.S., Caballero, M.J. in Matsukubo, S. (1986): An analysis of information content in U.S. and Japanese magazine advertising, *Journal of Advertising*, letnik 15, št. 3, 38-45.
- Malhotra, N.K. (1984): Reflection on the information overload paradigm in consumer decision making, *Journal of Consumer Research*, št.10-4, 436-40.
- Marquez, F.T. (1977): Advertising content: Persuasion, information or intimidation, *Journalism Quarterly*, št. 54, 482-91.
- Martenson, R. (1987): Advertising strategies and information content in American and Swedish advertising, *International Journal of Advertising*, št. 6, 133-144.
- McEwan, W.J. (1978): Bridging the information gap, *Journal of Consumer Research*, št. 4-4, 247-51.
- Mueller, B. (1991): An analysis of information content in standardised vs. specialised multinational advertisements, *Journal of International Business Studies*, first quarter, 23-39.
- Nelson, P. (1970): Information and consumer behavior, *Journal of Political Economy*, št.78, 729 - 54.
- Nelson, P. (1974): Advertising as information, *Journal of Political Economy*, št. 82, 729-54.
- Ogilvy, D. (1983): *Ogilvy on advertising*. New York: Crown Publishers.
- Pelsmacker, P. in Geuens, M. (1997): Emotional appeals and information cues in Belgian magazine advertisements, *International Journal of Advertising*, št. 16, 123-147.
- Pollay, R.W. (1984): Twentieth century magazine advertising: Determinants of informativeness, *Written Communications*, 1 št.1, 56 -78.
- Resnick, A.J. in Stern, B.L. (1977): An analysis of information content in TV advertising, *Journal of Marketing*, št. 41, 50-53.
- Sestrup, P. (1981): Information content in advertising, *Journal of Consumer Policy*, št. 4, 337-345.

- Stern, B.L., Resnick, A.J. in Grubb, E.L. (1977): Information content in TV advertising: A further analysis, v Contemporary Marketing Thought, Greenberg B.A., Bellenger D.M. (Eds), Chicago, AMA, 358-361.
- Stern, B.L., Krugman, D.M. in Resnick, A.J. (1981): Magazine advertising: Analysis of its information content, Journal of Advertising Research, št. 21, 39-44.
- Thorelli, H.B. in Becker, H., Engledow J. (1975): The information seekers: An international study of consumer information and advertising image. Cambridge: Ballinger.
- Vaughn, R. (1983): How advertising works: planning model, Journal of Advertising Research, Special Issue (September), 22-28.
- Zandpour, F., Chang, C. in Catalano, J. (1992): Stories, symbols, and strait talk: a comparative analysis of French, Taiwanese, and U.S. TV commercials, Journal of Advertising Research, 32(1), 25-38.
- Zandpour, F., Campos, B., Catalano, J., Chang, C., Cho, Y., Hoobyar, R., Jiang, H., Lin, M., Madrid, S., Scheideler, P. in Osborn, S. (1994): Global reach and local touch: achieving cultural fitness in TV advertising, Journal of Advertising Research, 34(5), 35-63.

META-ANALIZA ZANESLJIVOSTI ANKETNEGA MERJENJA SOCIALNE OPORE V POPOLNIH OMREŽJIH²

Povzetek. V prispevku so predstavljeni rezultati meta analize desetih eksperimentov, ki so bili zasnovani z namenom, da bi ocenili zanesljivost anketnih merskih instrumentov za merjenje izmenjave socialne opore v popolnih omrežjih. V eksperimentani načrt je vključenih več spremenljivk, in sicer: pet merskih lestvic (binarna lestvica, dve 5 - stopenjski ordinalni lestvici, 11 - stopenjska ordinalna lestvica in ocenjevanje z dolžino črte), dve metodi anketnega zbiranja podatkov (odgovarjanje po spominu in prepoznavanje), dva tipa anketnih vprašanj o izmenjavi socialne opore (originalni in recipročni) in značilnost dopolnjenega MTMM pristopa za ocenjevanje zanesljivosti (časovni interval med ponovljenimi merjenji). Zanesljivost je ocenjena s pomočjo dopolnjenega MTMM pristopa. Meta analiza je narejena s pomočjo multiple klasifikacijske analize. Rezultati kažejo, da sta najmanj zanesljivi binarna lestvica in merski instrument, ki je predstavljen prvič. Metodi anketnega zbiranja podatkov o popolnih omrežjih, odgovarjanje po spominu in prepoznavanje dasta enako zanesljive podatke. Tudi obe vrsti izmenjave socialne opore (originalna in recipročna) sta izmerjeni enako zanesljivo.

Ključni pojmi: zanesljivost, dopolnjen MTMM pristop, socialna opora, meta analiza, multipla klasifikacijska analiza, merske lestvice, metode anketnega zbiranja podatkov

Uvod

Zanesljivi in veljavni raziskovalni izsledki so pogoj za doseganje osnovnega cilja znanstvenega raziskovanja, t.j. ugotavljanje zakonitosti, ki omogočajo pojasnjevanje in kasneje tudi napovedovanje opazovanih pojavov. V splošnem se zanesljivost nanaša na ponovljivost opazovanja določenega pojava. V istih pogojih naj bi ob ponovljenem merjenju dobili podobne rezultate. Zanesljivost je tako nujni, ne pa zadostni pogoj veljavnosti. Ob ponovnem opazovanju nekega pojava lahko dobimo identične rezultate, ni pa nujno, da smo res merili vsebino, ki smo jo želeli ve-

¹ Dr. Valentina Hlebec, docentka na Fakulteti za družbene vede.

² Anuški Ferligoj in Tini Kogoušek se najlepše zahvaljujem za kritične in ustvarjalne sugestije.

ljavno meriti. Poznavanje procesa merjenja in napak, ki se v tem procesu lahko pojavljajo (Ferligoj, Leskošek in Kogovšek, 1995: 1-10), so osnova za ocenjevanje kakovosti merjenja. Zanesljivo in veljavno merjenje teoretičnih konceptov je osnovni pogoj za doseganje znanstvene objektivnosti tudi v družboslovju.

Ugotavljanje kakovosti anketnih merskih instrumentov za merjenje spremenljivk je že uveljavljen in standardiziran postopek, saj so kriteriji kakovosti in postopki za ocenjevanje kakovosti opredeljeni. Zbirke anketnih vprašanj kot so Measures of Personality and Social Psychological Attitudes (Robinson, Shaver in Wrightsman, 1991), Handbook of Marketing Scales (Bearden, Netemeyer in Mobley, 1993), Handbook of Research Design and Social Measurement (Miller, 1991) in Measures of Political Attitudes (Robinson, Shaver in Wrightsman, 1999) so še posebej dragocene, saj je vsaka skupina vprašanj predstavljena z razvojem pojma, postopkom izbora predlaganih vprašanj, opisom vzorca, osnovnimi izračuni, oceno zanesljivosti in veljavnosti merjenja ter najpomembnejšimi viri.

Analiza omrežij, t.j. opazovanje relacijskih podatkov³, je v družboslovju vse pogostejša. Uporablja se tako pri raziskovanju poklicne mobilnosti, vplivu urbanizacije na posameznikovo dobrobit, pri raziskovanju svetovnega političnega in ekonomskega sistema, elit, reševanja konfliktov, razširjanja in sprejemanja inovacij, značilnosti trga, izmenjave in moči, pri preučevanju širjenja nalezljivih bolezni ter tudi socialne opore (Wasserman in Faust, 1994: 3-16). Teoretični koncepti socialne opore (npr. Weiss, 1974; Thoits, 1985) so se najprej pojavili v psihologiji in so poudarjali vpliv medosebnih odnosov na posameznikovo psihično počutje. Vsebina medosebnih odnosov naj bi preprečevala osamljenost, zagotavljala občutek varnosti, socialno integracijo, občutek pripadnosti in podobno. Kot se je izkazalo v empiričnih študijah (Cohen in Wills, 1985; Vaux, 1988; Cutrona in Russel, 1990) sam obstoj ali število medosebnih odnosov še ne zagotavlja omenjenih izidov. Bolj pomembna od števila medosebnih odnosov je kakovost vsebine izmenjav, ki potekajo v posameznem odnosu. Prav tako se je izkazalo, da je potrebno upoštevati več specifičnih razsežnosti socialne opore - odvisno od obravnavanega problema - in ne le emocionalno oporo.

Hkrati z naraščajočim številom empiričnih študij relacijskih podatkov se je pokazala tudi potreba po ocenjevanju kakovosti empiričnega (najpogosteje anketnega) merjenja relacij (Killworth in Bernard, 1976; Hammer, 1984; Sudman, 1985; 1988; Vaux, 1998; Hlebec, 1993; 1999; Ferligoj in Hlebec, 1995a; 1995b; 1998; 1999). Zaradi kompleksnosti relacijskih podatkov, so se uporabljale različne metode za ocenjevanje zanesljivosti merjenja. Pri ocenjevanju zanesljivosti anketnega merjenja socialne opore v popolnem omrežju⁴ so se najpogosteje uporabljale zelo enostavne metode ocenjevanja zanesljivosti merjenja, ki pa ne omogočajo izbire

³ O relacijskih podatkih govorimo takrat, ko namesto, da bi opazovali le značilnosti enot oziroma spremenljivke (npr. spol, starost, izobrazba, politično prepričanje, število zaposlenih v organizaciji, število prebivalcev, ..), opazujemo odnose med enotami (npr. obstoj medosebnih odnosov, izmenjava socialne opore, obstoj pogodb ali sodelovanja med organizacijami, političnimi strankami ali državami, ..).

⁴ O popolnem omrežju govorimo takrat, ko v medsebojno povezani skupini enot (oseb) opazujemo vse pripadajoče relacije (odnose). Tipičen primer je izmenjava socialne opore v šolskem razredu (Moreno, 1953). O egocentričnem omrežju govorimo takrat, ko opazujemo slučajno izbrane posamezne enote in njihova egocentrična ali osebna omrežja. Tipičen primer so socialna omrežja reprezentativnega vzorca Jugoslovanov (Iglič, 1988a, 1988b), Ijubljancanov (Kogovšek, Ferligoj in Coenders, 2000) ali socialna omrežja starostnikov, ki uporabljajo Life-line telefon (Hojnik Zupanc, Ličer, in Hlebec, 1996a, 1996b).

najboljšega merskega instrumenta. Šele uporaba dopoljnjenega MTMM pristopa na vektoriziranih matrikah popolnih omrežij (Ferligoj in Hlebec, 1995; 1998; 1999; Hlebec, 1999) je omogočila iskanje najbolj kakovostnih anketnih merskih instrumentov tudi za relacijske podatke.

Meta analiza je sekundarna analiza že narejenih študij. Gre za statistično analizo večjega števila individualnih študij, ki jo naredimo zato, da bi presegli in integrirali rezultate posameznih študij. Meta analiza študij, ki se ukvarjajo s kakovostjo anketnih merskih instrumentov, predvsem MTMM študij, v resnici omogoča izbiro najboljšega, t.j. najbolj kakovostnega med obravnavanimi merskimi instrumenti. Enota individualne študije, t.j. posameznega ocenjenega MTMM modela, je anketiranec. Enota meta analize pa je posamezna ocena kakovosti merskega instrumenta, v našem primeru je to posamezna ocena zanesljivosti merskega instrumenta. Namen meta analize v tem primeru je pojasniti variabilnost ocen zanesljivosti različnih merskih instrumentov v odvisnosti od njihovih značilnosti. Nekaj meta analiz za ocenjevanje kakovosti merjenja spremenljivk je že bilo narejenih, npr. meta analiza ameriških in kanadskih anket (Andrews, 1990) in več meta analiz evropskih anketnih instrumentov za merjenje spremenljivk (rezultati skupine IRMCS: Scherpenzeel, 1995; Krebs, Berger in Andreenkova, 1995; Költringer, 1995; Ferligoj, Leskošek in Kogovšek, 1995) ter dve meta analizi anketnih merskih instrumentov za merjenje socialne opore v popolnem omrežju (Ferligoj in Hlebec, 1999; Hlebec, 1999).

V pričujočem prispevku so predstavljeni rezultati meta analize desetih eksperimentov, ki so bili zasnovani z namenom, da bi ocenjevali zanesljivost anketnega merjenja socialne opore v popolnih omrežjih. Meta analiza ugotavlja, katere od uporabljenih anketnih merskih lestvic, metod anketnega zbiranja relacijskih podatkov, tipov relacijskih anketnih vprašanj in razsežnosti socialne opore v popolnem omrežju dajejo najbolj kakovostne podatke.

Socialna opora v popolnem omrežju

Pri opazovanju socialne opore in meta-analizah empiričnih študij so raziskovalci našli več razsežnosti socialne opore (Cohen in Wills, 1985; Cutrona in Russel, 1990; van der Poel, 1993). Najpogosteje razlikujejo med materialno ali instrumentalno oporo, informacijsko oporo, emocionalno oporo in neformalnim druženjem (angl. companionship).

Instrumentalna ali materialna opora se nanaša na izmenjavo materialnih uslug, manjših storitev, denarja in podobno. Ker so v našem primeru opazovane skupine sredješolski razredi in univerzitetna študijska smer, se konkretna vsebina materialne opore nanaša na izmenjavo študijskih zapiskov. Informacijska opora je pomembna predvsem pri definiranju in reševanju problemov. Gre za izmenjavo pomembnih informacij potrebnih pri odločanju. Kot taka služi pri blaženju stresa, ki ga povzročajo brezposelnost, medosebni konflikti in podobno. Pri naših eksperimentalnih skupinah gre za pomoč oziroma oskrbovanje s pomembnimi študijskimi informacijami v primeru dolgotrajne bolezenske odsotnosti dijaka ali študenta.

Neformalno druženje zagotavlja občutek pripadnosti in izpolnjuje potrebo po socialnih stikih. V naših popolnih omrežjih - srednješolskih razredih ali univerzitetnih študijskih smereh - je izjemno težko izbrati aktivnost, v katero so

vklučeni vsi člani omrežja. Neformalno druženje je tako izmerjeno s povabilom na hipotetično rojstnodnevno zabavo, ki naj bi potekala naslednji teden.

Emocionalna opora, ki je že omenjena, pa je izmerjena z zelo znanim Burtovim (1984) generatorjem imen⁵, ki se uporablja v številnih raziskavah in išče člane omrežja, ki zagotavljajo emocionalno oporo, t.j. pogovor o pomembnih osebnih zadevah.

V tej študiji je opazovanih 10 popolnih omrežij, ki imajo naslednje značilnosti. Člani prvega popolnega omrežja so študenti 2. letnika Družboslovne informatike v študijskem letu 1992/93. V omrežju je bilo 13 članov. Člani drugega popolnega omrežja so dijaki 1. letnika Srednje šole tehničnih strok in osebnih storitev v šolskem letu 1994/95. V tem omrežju je bilo 34 enot. Člani preostalih osmih popolnih omrežij pa so dijaki 3. letnika Gimnazije Bežigrad v šolskem letu 1997/98. Število enot v posameznem popolnem omrežju variira med 28 in 34. V vseh popolnih omrežjih se člani poznajo najmanj 1 leto. Predvidevamo, da je struktura znotraj omrežij relativno stabilna in se v kratkem časovnem intervalu pri ocenjevanju zanesljivosti ne bi smela bistveno spremeniti.

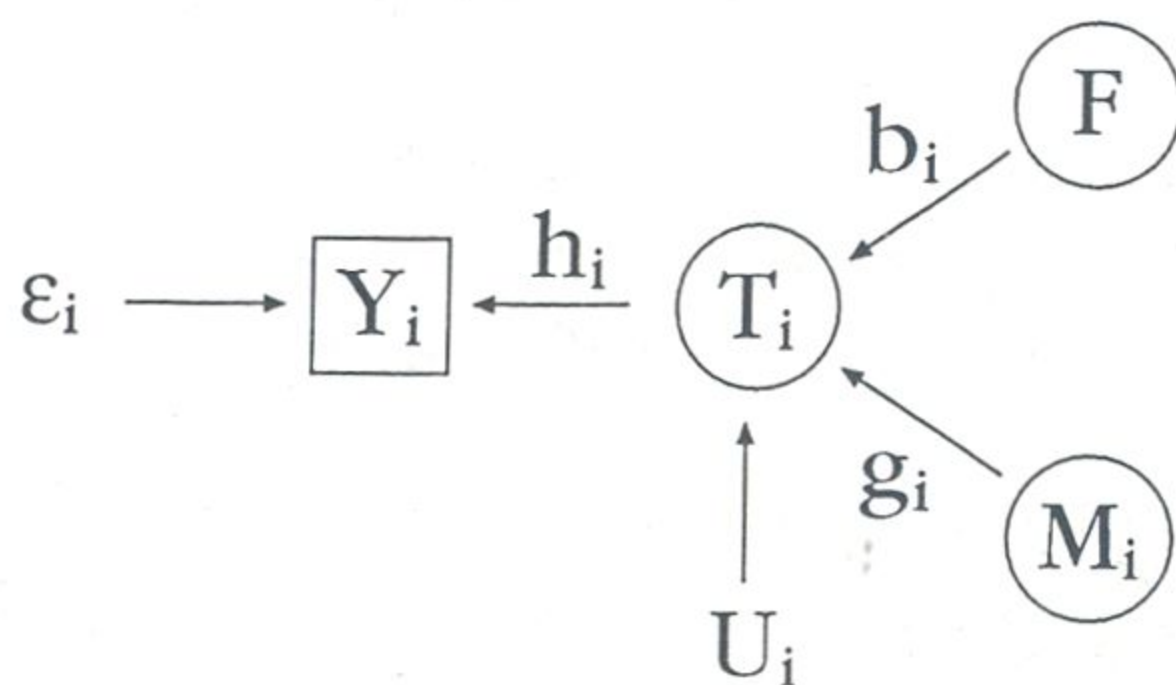
Ocenjevanje zanesljivosti anketnega merjenja popolnih omrežij

Rezultat merjenja popolnega omrežja je relacijska matrika, kjer posamezno vrstico sestavlja zapis sociometričnih izbir enega člana omrežja. Mere zanesljivosti, ki se običajno uporabljajo, so omejene na preštevanje identičnih celic matrike ob ponovitvi merjenja ali pa na izračune deležev identičnih celic matrike. Take in podobne mere nam ne morejo odgovoriti na vprašanje, katera od uporabljenih mer je v resnici boljša, saj dobimo le informacijo o ujemanju dveh matrik.

Ob vektorizaciji ali pretvorbi matrik v vektorje ali spremenljivke (več o tem v Hlebec, 1999: 76-79) pa lahko za ocenjevanje zanesljivosti merjenja socialne opore v popolnem omrežju uporabimo celo dopolnjeni MTMM pristop (Saris in Andrews, 1991). Dopolnjen MTMM pristop nam nudi več ocen kakovosti merjenja, t.j. zanesljivost, veljavnost in učinek metode, za vsako merjeno spremenljivko posebej, kar je njegova izjemna lastnost in prednost.

Dopolnjen MTMM model (Saris in Andrews, 1991) lahko predstavimo z naslednjim vzročnim diagramom:

Slika 1: Dopolnjen MTMM model

⁵ Generator imen je anketno vprašanje, s katerim poiščemo člane osebnega omrežja, npr. vire socialne opore. Tipičen primer je vprašanje: "S katerimi sošolkami ali sošolci se lahko pogovarjaš o osebnih stvareh, ki so zate zelo pomembne?"

V postopku anketnega merjenja dobimo merjeno spremenljivko Y_i , v primeru merjenja socialne opore v popolnem omrežju je to ena vektorizirana relacijska matrika. Merjena spremenljivka je funkcija dejanske spremenljivke T_i in slučajne merske napake (i). Dejanska spremenljivka je stabilna komponenta merjene spremenljivke, če enako vprašanje ponovimo pod natanko enakimi pogoji. Parameter hi predstavlja koeficient zanesljivosti. Teoretična spremenljivka F , ki jo v resnici želimo opazovati, naj bi bila neodvisna od merskega postopka. Torej parameter bi predstavlja veljavnost. Teoretično spremenljivko vedno izmerimo z nekim konkretnim merskim instrumentom, zato M_i označuje vpliv tega merskega instrumenta in parameter g_i učinek uporabljene metode ali neveljavnost. Specifična komponenta posamezne opazovane spremenljivke U_i pa predstavlja interakcijo med dejansko vrednostjo in metodo.

Zanesljivost merjenja posamezne spremenljivke oziroma mere socialne opore v popolnem omrežju (vektorizirane relacijske matrike) je v tem modelu definirana kot delež variance opazovane spremenljivke Y_i , ki ostane stabilna, če spremenljivko ponovno izmerimo pod natanko enakimi pogoji, ali:

$$\text{zanesljivost} = \text{var}(T_i) / \text{var}(Y_i) = h^2_i$$

Gre torej za uporabo test-retest pristopa pri ocenjevanju zanesljivosti. V modelu sta definirani tudi veljavnost in neveljavnost (Saris in Andrews, 1991). Ob upoštevanju predpostavk modela (Saris in Andrews, 1991) je mogoče parametre modela⁶ enolično določiti le, če vanj vključimo dovolj teoretičnih spremenljivk in različnih metod merjenja. Uporabljen je pristop, v katerem so v posamezen model vključene štiri teoretične spremenljivke in tri metode. To pomeni, da moramo na istih enotah (npr. dijakih določenega razreda) izmeriti štiri razsežnosti socialne opore trikrat z različnimi metodami oziroma merskimi instrumenti.ocene zanesljivosti, ki jih dobimo v posameznem modelu so seveda še vedno odvisne od vsakokratne kombinacije izbranih metod. Z meta-analizo to pomanjkljivost odpravimo, saj je v končno analizo vključenih več modelov z različnimi kombinacijami uporabljenih metod.

Metodološke značilnosti eksperimentov

V tabeli 1 so predstavljene temeljne značilnosti eksperimentalnega načrta za izbor najboljšega načina merjenja posamezne razsežnosti socialne opore. Gre za dejavnike, ki vplivajo na kakovost merjenja socialne opore v popolnem omrežju. To so pojasnjevalne spremenljivke v meta analizi in so v nadaljevanju podrobneje opisani.

Znotraj vsake eksperimentalne skupine (npr. šolskega razreda), t.j. popolnega omrežja, so štiri razsežnosti⁷ socialne opore izmerjene po trikrat, vsakič z novo

⁶ Vzročni diagram celotnega modela je predstavljen drugje (Ferligoj, Leskošek in Kogovšek, 1995: 138).

⁷ Zaradi postopnega izbora razsežnosti socialne opore, sta v prvih dveh popolnih omrežjih izmerjeni le instrumentalna in informacijska opora, v preostalih popolnih omrežjih pa tudi emocionalna opora in neformalno druženje.

kombinacijo metod. Kombinacija metod se razlikuje od omrežja do omrežja, saj je v nekaterih razredih uporabljena metoda prepoznavanje, v drugih metoda odgovaranja po spominu. Prav tako se od omrežja do omrežja razlikujejo izbrane kombinacije uporabljenih merskih lestvic. V prvem popolnem omrežju je tako uporabljena binarna lestvica, 11-stopenjska ordinalna lestvica in ocenjevanje z dolžino črte. V drugem popolnem omrežju so predstavljene sicer iste lestvice, vendar se vrstni red predstavitev lestvic razlikuje. Podobno velja za ostalih osem omrežij. Razlikuje se tudi število opravljenih intervjujev. V prvem popolnem omrežju so vsa tri merjenja opravljena v enem intervjuju z daljšimi časovnimi presledki med njimi. V drugem popolnem omrežju je vsaka meritev opravljena v svojem intervjuju. V zadnjih osmih omrežjih pa sta narejena po dva intervjuja, znotraj katerih je opravljena ena sama meritev ali pa dve meritvi, odvisno od eksperimentalnega načrta. Eksperimentalni načrt je predstavljen v tabeli.

Pojasnjevalne spremenljivke v meta analizi

Neodvisnih ali pojasnjevalnih spremenljivk je v meta analizi več. Sem spadajo tako razsežnosti socialne opore kot tudi metodološke značilnosti uporabljenih merskih instrumentov. Z obravnavanimi pojasnjevalnimi spremenljivkami želimo pojasniti variabilnost v ocenah zanesljivosti oziroma, v kolikšni meri in na kakšen način ti dejavniki vplivajo na stopnjo zanesljivosti.

Materialno socialno oporo običajno zagotavljajo osebe, ki za posameznika niso nujno osebno pomembne, a so v svoji funkciji specializirane. Zaradi tega so tudi funkcionalno zamenljive. Osebe, ki zagotavljajo materialno oporo, so manj stabilni del posameznikovega osebnega omrežja, zato pričakujemo nižjo zanesljivost merjenja za to razsežnost socialne opore. V našem primeru naj bi informacijsko oporo nudile osebe, ki so tesno povezane s posameznikom, po možnosti v geografski bližini, saj gre za dolgotrajnejšo pomoč. Zato pričakujemo, da bo zanesljivost merjenja informacijske opore višja kot zanesljivost merjenja materialne opore. Neformalno druženje je najmanj definirana razsežnost v raziskavi, ker gre za hipotetično vprašanje, zato tudi zanjo pričakujemo nižjo zanesljivost. Najbolj zanesljivo izmerjena pa naj bi bila emocionalna opora, saj jo običajno zagotavljajo osebe, ki so s posameznikom močno in intimno povezane. Ti odnosi so običajno trajnejše narave in manj variabilni.

Najpomembnejši del metodoloških značilnosti so nedvomno merske lestvice in metodi zbiranja podatkov. V meta analizo je vključenih pet merskih lestvic. Binarna lestvica je v analizi omrežij zelo pogosto uporabljana, vendar so prejšnje študije pokazale, da je njena zanesljivost najnižja v primerjavi s 5 - stopenjskima lestvicama in ocenjevanjem z dolžino črte (Ferligoj in Hlebec, 1995a; 1995b; 1998; 1999; Hlebec, 1999). Kot najboljša se je dosedaj izkazala 5 - stopenjska lestvica z opisanimi odgovori (Ferligoj in Hlebec, 1999: 121; Hlebec, 1999: 98). Ordinalna lestvica z 11 vrednostmi pa do sedaj še ni bila vključena v meta analizo, v primerjavi z binarno lestvico pa je vsekakor boljša (Ferligoj in Hlebec, 1995a; 1995b; 1998).

Zelo pogosto uporabljeni metodi, ki sta uporabljeni pri anketnem merjenju socialne opore tudi v našem primeru, sta metoda odgovaranja po spominu in

Tabela 1: Eksperimentalni načrt

omrežje	Lestvica	zaporedje	intervju	metoda	Datum
1	1	1	1	1	maj 1993
	3	2	1	1	maj 1993
	5	3	1	1	maj 1993
2	1	3	3	1	maj 1995
	3	2	2	1	maj 1995
	5	1	1	1	maj 1995
3.1	1	1	2	1	januar 1998
	2	2	2	1	januar 1998
	3	3	1	1	januar 1998
3.2	1	2	2	1	januar 1998
	2	3	2	1	januar 1998
	4	1	1	1	januar 1998
3.3	1	3	1	1	januar 1998
	3	1	2	1	januar 1998
	4	2	2	1	januar 1998
3.4	2	1	1	1	januar 1998
	3	2	2	1	januar 1998
	4	3	2	1	januar 1998
3.5	1	1	1	2	januar 1998
	2	2	2	2	januar 1998
	3	3	2	2	januar 1998
3.6	1	2	2	2	januar 1998
	2	3	1	2	januar 1998
	4	1	2	2	januar 1998
3.7	1	1	2	2	januar 1998
	3	2	1	2	januar 1998
	4	3	2	2	januar 1998
3.8	2	1	2	2	januar 1998
	3	2	2	2	januar 1998
	4	3	1	2	januar 1998

Legenda:

Lestvica: 1 - binarna, 2 - ordinalna (5 vrednosti, opisani le ekstremni vrednosti), 3 - ordinalna (5 vrednosti, opisane vse vrednosti), 4 - dolžina črte, 5 - ordinalna (11 vrednosti, opisani le ekstremni vrednosti)

Zaporedje: 1 - lestvica je predstavljena kot prva, 2 - lestvica je predstavljena kot druga, 3 - lestvica je predstavljena kot tretja

Intervju: 1 - prvi intervju, 2 - drugi intervju, 3 - tretji intervju

Metoda: 1 - prepoznavanje, 2 - odgovarjanje po spominu

metoda prepoznavanja. Metoda odgovarjanja po spominu pomeni, da anketiranec nima pomoči pri odgovarjanju in zato odgovarja po spominu. Ta metoda se največkrat uporablja za merjenje močnih odnosov in pogostih stikov. Tudi metoda prepoznavanja dejanskih virov socialne opore s seznama možnih virov je zelo pogosto uporabljana metoda. Pri večjih omrežjih da ta metoda boljše rezultate kot odgovarjanje po spominu, saj anketirancu pomagamo pri odgovarjanju. Tako izmerimo močne in šibke odnose. Vendar je pri zelo velikih omrežjih nesmiselna, saj je iz velike množice potencialnih virov zelo zamudno izbrati dejanske vire. Pri majhnih omrežjih dasta obe metodi podobne rezultate (Hammer, 1984; Sudman, 1985; 1988).

Zaporedje treh predstavitev anketnega vprašalnika je prav tako pomembno, saj se anketiranci pri prvem merjenju šele navajajo na vprašanja o izmenjavi socialne opore. Še posebej je zaporedje pomembno za anketirance, ki so prvič soočeni z relacijskimi vprašanji. Prva meritev naj bi zato imela nižjo zanesljivost, kot ostali dve ponovitvi. Pri ponovitvah pa je pomemben časovni razmik med prvim intervjujem in ponovitvijo. Če je anketno vprašanje ponovno zastavljeno po kratkem časovnem intervalu, se anketiranci lahko še vedno spomnijo odgovorov pri prvem merjenju in so zato pri naslednji meritvi bolj konsistentni. Saris in Meurs (1990) sta ugotovila, da zadošča, če meritev ponovimo po 20 minutah, če so v vprašalniku vseskozi podobna vprašanja. Vseeno pa pričakujemo pri ponovitvi, ki je bila opravljena po 20 minutah, nekoliko višjo zanesljivost kot pri meritvi, ki je bila ponovljena po enem tednu. Če pa je interval med meritvama prevelik, lahko pride do dejanske spremembe socialnega omrežja in je zato ocenjena zanesljivost prenizka.

Odvisna spremenljivka v meta analizi je ocena zanesljivosti, pridobljena za vsako razsežnost socialne opore znotraj posameznega razreda. V vsakem razredu je tako ocenjen po en dopolnjen MTMM model. V vsakem modelu nastopajo iste štiri razsežnosti socialne opore, ki so izmerjene po trikrat, vsakič z drugo kombinacijo metod. V vsakem razredu tako pridobimo 12 ocen zanesljivosti za osnovno vprašanje in 12 za recipročno vprašanje⁸.

Rezultati meta analize

Za metodo meta analize je bila izbrana multipla klasifikacijska metoda, ki je pogosto uporabljana v podobnih primerih (Scherpenzeel, 1995; Ferligoj in Hlebec, 1999; Hlebec, 1999). Odvisne spremenljivke so ocene zanesljivosti merjenja socialne opore, neodvisne ali pojasnevalne spremenljivke pa značilnosti merskega instrumenta in razsežnosti socialne opore. Multipla klasifikacijska analiza pokaže, koliko ocene zanesljivosti odstopajo od skupnega povprečja zaradi vpliva pojasnjevalnih spremenljivk, t.j. zaradi uporabe specifičnega merskega instrumenta.

⁸ Izmerjeni sta obe smeri izmenjave socialne opore. To pomeni, da je izmerjena socialna opora, ki jo anketiranec dobiva od drugih (osnovno vprašanje) in socialna opora, ki jo anketiranec nudi drugim (recipročno vprašanje).

Koeficient "Eta" pokaže na moč bivariatne povezave med oceno zanesljivosti in posamezno pojasnjevalno spremenljivko. Koeficient "Beta" pa kaže moč povezave med oceno zanesljivosti in posamezno pojasnjevalno spremenljivko, če pri tem kontroliramo tudi vse ostale spremenljivke vključene v model. Vrstni red koeficientov "Beta" pokaže na relativno pomembnost vsake pojasnjevalne spremenljivke. Čim višja je vrednost, tem pomembnejša je spremenljivka pri pojasnjevanju variabilnosti v ocenah zanesljivosti. Multipli R2 pokaže odstotek variance ocen zanesljivosti, ki je pojasnjen z vsemi pojasnjevalnimi spremenljivkami skupaj.

Ker sta bili v prvih dveh eksperimentalnih skupinah vključeni le dve razsežnosti socialne opore - izmenjava zapiskov in pogovor o pomembnih osebnih zadevah - sta bili potrebni dve meta analizi. Le na ta način smo lahko opazovali vpliv vseh izbranih pojasnjevalnih spremenljivk na variabilnost ocen zanesljivosti, saj se 11 - stopenjska ordinalna lestvica nahaja le v teh dveh eksperimentih in le za dve razsežnosti socialne opore in sicer materialno in emocionalno socialno oporo. Hkratnega vpliva merskih lestvic in razsežnosti socialne opore na ocene zanesljivosti ni mogoče oceniti zaradi manjkajočih informacij oziroma praznih celic v večrazsežnostni tabeli, ki je osnova za multiplo klasifikacijsko analizo. Podobno velja za uporabljeno metodo, saj je bila pri obeh eksperimentih z 11 - stopenjsko ordinalno lestvico uporabljena le metoda prepoznavanja.

Prva tabela prikazuje vpliv razsežnosti socialne opore, tehnike zbiranja podatkov, značilnosti MTMM načrta in tipa vprašanj na ocene zanesljivosti. Povprečna ocena zanesljivosti je 0.879, kar je zelo visoko. Skupno smo s štirimi pojasnjevalnimi spremenljivkami pojasnili 31% variabilnosti v ocenah zanesljivosti. Izkaže se, da je zaporedje predstavitev merskega instrumenta zelo pomembno pri oceni zanesljivosti (Beta je 0.522). Odkloni od povprečne zanesljivosti nam povedo, kako močan je odklon zaradi vpliva posamezne pojasnjevalne spremenljivke. Če je anketno vprašanje o socialni opori zastavljeno prvič, je njegova zanesljivost manjša za 0.032 ($0.879 - 0.032 = 0.847$). Če vprašanje ponovimo po 20 minutah, bo njegova zanesljivost za 0.042 višja od povprečne zanesljivosti ($0.879 + 0.042 = 0.921$). Če pa vprašanje ponovimo po 1 tednu, bo njegova zanesljivost spet nižja od povprečne.

Druga najpomembnejša pojasnjevalna spremenljivka je vsebina ali razsežnost socialne opore (Beta je 0.178). Kot smo predvidevali, je anketno merjenje materialne socialne opore in neformalnega druženja manj zanesljivo od anketnega merjenja informacijske in emocionalne socialne opore. Uporabljeni metodi anketnega zbiranja podatkov nimata posebnega vpliva na zanesljivost. Tako metoda prepoznavanja, kot tudi metoda odgovarjanja po spominu dajeta enako zanesljive podatke na nivoju celotnega popolnega omrežja. Podobno velja za tip vprašanja o socialni opori. Tako socialna opora, ki jo anketiranec dobi od drugih, kot tudi socialna opora, ki jo posazmenik nudi drugim, sta izmerjeni enako zanesljivo v opisanih popolnih omrežjih.

Tabela 2: Vpliv socialne opore, metodi zbiranja podatkov, značilnosti MTMM načrta in tipa vprašanj na ocene zanesljivosti

	št. enot	Koefficient zanesljivosti			Zanesljivost
		Povprečje = 0.879 Multivariatni			
		Eta	Beta	Odklon	
SOCIALNA OPORA					
Instrumentalna	60			-.016	.863
Informacijska	60			.010	.889
Neformalno druženje	48			-.001	.878
Emocionalna opora	48	.180	.178	.009	.888
MTMM NAČRT					
Prva predstavitev	72			-.032	.847
Ponovitev po 20 minutah	72			.042	.921
Ponovitev po 1 tednu	72	.522	.522	-.010	.869
METODA ZBIRANJA PODATKOV					
Prepoznavanje	120			-.003	.876
Odgovarjanje po spominu	96	.053	.047	.003	.882
TIP VPRAŠANJA					
Osnovni	108			.002	.881
Recipročni	108	.032	.032	-.002	.877
Multipli R ²			.308		

V drugi tabeli so prikazane pojasnjevalne spremenljivke tip merske lestvice, tip vprašanja in značilnosti MTMM načrta. Zaradi majhnega števila eksperimentov z 11 - stopenjsko ordinalno lestvico je spremenljivka značilnosti MTMM načrta spremenjena in sicer sta združeni ponovitvi merskega instrumenta. Tako sedaj razlikujemo le med prvo predstavitevijo merskega instrumenta in ponovitvijo.

Tabela 3: Vpliv merske lestvice, tipa vprašanj in značilnosti MTMM načrta na ocene zanesljivosti

	št. enot	Koefficient zanesljivosti			Zanesljivost
		Povprečje = 0.879 Multivariatni			
		Eta	Beta	Odklon	
MERSKA LESTVICA					
Binarna	56			-.044	.835
5 p. ordinalna lestvica	48			.015	.894
Dolžina črte	56			.006	.885
5 p. ordinalna lestvica z opisanimi odgovori	48			.025	.904
11 p. ordinalna lestvica	8	.453	.446	.022	.901
TIP VPRAŠANJA					
Osnovni	108			.002	.881
Recipročni	108	.032	.032	-.002	.877
MTMM NAČRT					
Prva predstavitev	72			-.032	.847
Ponovitev	144	.380	.372	.016	.895
Multiple R ²			.344		

Multipli R2 je pri drugi meta analizi 0.344, kar pomeni, da smo s spremenljivkami pojasnili kar 34% variabilnosti v ocenah zanesljivosti. Najvišja vrednost za koeficient "Beta" je v drugi meta analizi 0.446. To je hkrati druga najvišja vrednost, če obravnavamo obe meta analizi skupaj. Merska lestvice je torej eden od najpomembnejših dejavnikov, ki vplivajo na zanesljivost anketnih instrumentov za merjenje socialne opore v popolnem omrežju.

Izkaže se, da je binarna lestvica najmanj zanesljiva. Socialna opora izmerjena z binarno lestvico je za 0.044 manj zanesljiva od povprečja ($0.879 - 0.044 = 0.835$). Najbolj zanesljivi pa sta 5 - stopenjska ordinalna lestvica z opisanimi odgovori (0.904) in 11 - stopenjska ordinalna lestvica (0.901). Zanesljivost najprej predstavljenega merskega instrumenta (0.847) je spet nižja od ponovljenega merjenja (0.895).

Rezultati teh meta analiz nam lahko pomagajo pri izbiri najbolj zanesljivega merskega instrumenta pri načrtovanju anketnih raziskav. Če želimo izmeriti socialno oporo v majhnem popolnem omrežju, si lahko z rezultati meta analiz pomagamo pri izboru najboljše kombinacije značilnosti merskih instrumentov. Denimo, da želimo meriti izmenjavo materialne socialne opore v manjšem popolnem omrežju z izmenjavo študijskih zapiskov. Zanesljivost, ki jo pričakujemo v povprečju za merjenje materialne socialne opore v popolnem omrežju, je 0.863. Če imamo eno samo meritev (kar je običajno), se zanesljivost zmanjša za 0.032 (0.831). Če želimo uporabiti binarno mersko lestvico, se bo zanesljivost znižala še za 0.044. Tako izmerjena razsežnost socialne opore bo imela v povprečju zanesljivost 0.787. Če pa želimo z uporabe merske lestvice zanesljivost povečati, pa lahko uporabimo katero od bolj zanesljivih merskih lestvic. Če uporabimo 5 - stopenjsko ordinalno lestvico z opisanimi odgovori, dobimo zanesljivost 0.856. Razlika je torej bistvena. Uporaba metode zbiranja podatkov ne bo imela velikega vpliva na zanesljivost. Ne glede na to, ali anketiranci odgovarjajo po spominu ali prepoznavajo dejanske nosilce socialne opore, se zanesljivost ne bo spremenila. Podobno velja za tip vprašanja o izmenjavi socialne opore.

Zaključek

Metodološko načrtovanje anketnega vprašalnika je prav tako pomembno, kot načrtovanje vsebinskega dela anketnih vprašanj. Izbira metode anketnega zbiranja podatkov, merskih lestvic, zaporedja vprašanj, grafične oblike vprašalnika itd. lahko pomembno vpliva na kakovost zbranih podatkov. Tudi zanesljivost anketno zbranih podatkov o izmenjavi socialne opore v popolnem omrežju lahko precej izboljšamo z uporabo primerne merskega instrumenta, kot sta pokazali meta analizi.

Med razsežnostmi socialne opore lahko pričakujemo nižjo zanesljivost merjenja materialne socialne opore in neformalnega druženja. Ker ju zagotavljajo posamezniki, s katerimi anketiranec ni nujno tesno povezan, je merjenje materialne socialne opore in neformalnega druženja v povprečju manj zanesljivo. Izmenjava emocionalne opore praviloma poteka z osebami, ki so z anketiranci močno intimno povezani. Zanesljivost anketnega merjenja emocionalne opore bo

zato visoka. Če je vsebina izmenjave informacijska socialna opora (npr. izmenjava informacij v primeru dolgotrajne bolezni), lahko tudi za to razsežnost pričakujemo višjo zanesljivost.

V analizi omrežij se metoda prepoznavanja in odgovarjanja po spominu največkrat uporabljata. Izbira metode anketnega zbiranja podatkov je pri merjenju socialne opore manj pomembna glede na kriterij zanesljivosti merjenja, saj obe metodi dasta podobno zanesljive podatke na nivoju popolnega omrežja. Izbira metode anketnega zbiranja podatkov je v tem primeru odvisna od drugih značilnosti opazovanega omrežja. To so dostopnost seznama vseh članov popolnega omrežja, zanimanje za najmočnejše odnose ali za vse odnose (tudi šibke) in podobno. Podobno velja za tip vprašanj. Dajanje in prejemanje socialne opore bo v povprečju izmerjeno enako zanesljivo.

Najpomembnejša metodološka kriterija izbire ustreznega merskega instrumenta sta postavitev anketnega vprašanja in izbira ustrezne merske lestvice. Glede na to, da je zanesljivost vprašanja o socialni izbiri najnižja, ko je to vprašanje zastavljeno prvič, bi bilo najbolje meritev ponoviti. Običajno to zaradi stroškov anketiranja in obremenitve anketirancev z dodatnim intervjujem ni mogoče. Vmesna rešitev bi bila zastavljanje več vprašanj na isto temo tako, da najpomembnejša vprašanja niso zastavljena takoj na začetku.

Pri izbiri ustrezne merske lestvice lahko zanesljivost merjenja močno izboljšamo. Uporaba binarne lestvice je priporočljiva le v primerih, ko nas zanima le obstoj določenih relacij. Drugače uporabimo katere od opisanih merskih lestvic, najbolje 5 - stopenjsko ordinalno lestvico z opisanimi odgovori ali pa 11 - stopenjsko ordinalno lestvico. Če uporaba števil ni primerna, lahko uporabimo tudi ocenjevanje moči relacije z dolžino črte.

Glede na prejšnji meta analizi (Ferligoj in Hlebec, 1999; Hlebec, 1999), kjer so bila opazovana popolna omrežja zelo podobna (razredi Gimnazije Bežigrad), se izkaže, da so rezultati stabilni kljub dodajanju novih in različnih popolnih omrežij. To pomeni, da za uporabljene merske instrumente veljajo podobne zakonitosti ne glede na značilnosti eksperimentalnih skupin (starost anketirancev, velikost omrežja, intelektualne sposobnosti ipd.). Izkazalo se je, da je mogoče spoznanja o kakovosti uporabljenih merskih instrumentov posplošiti na različne populacije.

Prikazan način analize kakovosti anketnih merskih instrumentov bistveno izboljša vedenje o metodoloških značilnostih merskih instrumentov in omogoča izbiro najboljšega in najbolj ustreznega instrumenta. Vendar pa take meta analize niso dokončne, saj je možno dodajanje novih pojasnjevalnih spremenljivk kot so druge merske lestvice, tehnike zbiranja anketnih podatkov o socialnih omrežjih (npr. izbor treh najpomembnejših članov omrežja) ali menjave vrstnega reda uporabljenih generatorjev imen. Z dodajanjem novih eksperimentov z drugačnimi kombinacijami metod in z drugimi metodološkimi prijemi je mogoče naše znanje o kakovosti merskih instrumentov še obogatiti.

LITERATURA

Andrews, F.M. (1990): Construct validity and error components of survey measures: a structural modeling approach (reprint from *Public Opinion Quarterly*). In: Saris, W.E., and van

- Meurs, A. (Ur.). Evaluation of Measurement Instruments by Meta-Analysis of Multitrait Multimethod Studies. Amsterdam: North-Holland, 15-51.
- Bearden, W.O., Netemeyer, R.G., and Mobley, M.F. (1993): Handbook of Marketing Scales. London: Sage.
- Burt, R.S. (1984): Network items and the general social survey. *Social Networks*, 6, 293-339.
- Cohen, S., and Wills, T.A. (1985): Stress, social support, and the buffering hypothesis. *Psychological Bulletin*, 98, 2, 310-357.
- Cutrona, C.E., and Russel, D.W. (1990): Type of social support and specific stress: Toward a theory of optimal matching. In: Sarason, B.R., Sarason, I.G., and Pierce, G.R. (Ur.). *Social Support: An Interactional View*. John Wiley and Sons, New York, 319-366.
- Ferligoj, A., and Hlebec, V. (1995a): Evaluating network data quality: an application of MTMM approach. In: Saris, W., and Münnich, Á. (Ur.). *The Multitrait-Multimethod Approach to Evaluate Measurement Instruments*. Eötvös University Press, Budapest, 155-172.
- Ferligoj, A., and Hlebec, V. (1995b): Reliability of Network Measurements. In: Ferligoj, A., and Kramberger, T. (Ur.). *Contributions to Methodology and Statistics, Metodološki zvezki: 10*. FDV, Ljubljana, 219-232.
- Ferligoj, A., and Hlebec, V. (1998): Quality of Scales Measuring Complete Social Networks. V: Ferligoj, A. (Ur.). *Advances in Methodology, Data Analysis and Statistics. Metodološki zvezki, 14*. FDV, Ljubljana, 173-186.
- Ferligoj, A. and Hlebec, V. (1999): Evaluation of Social Network Measurement Instruments. *Social Networks* 21, 111-130.
- Ferligoj, A., Leskošek, K. in Kogovšek, T. (1995): Zanesljivost in veljavnost merjenja. *Metodološki zvezki: 11*. FDV, Ljubljana.
- Hammer, M. (1984): Explorations into the meaning of social network interview data. *Social Networks* 6, 341-371.
- Hlebec, V. (1993): Recall versus Recognition: Comparison of Two Alternative Procedures for Collecting Social Network Data. In: Ferligoj, A., and Kramberger, T. (Ur.). *Developments in Statistics and Methodology, Metodološki zvezki: 9*. FDV, Ljubljana, 121-128.
- Hlebec, V. (1999): Evaluation of Survey Measurement Instruments for Measuring Social Networks. Doctoral Dissertation, FDV: Ljubljana.
- Hojnik Zupanc, I., Ličer, N. in Hlebec, V. (1996a): Kdo so uporabniki alarmnega sistema v Ljubljani. *Firis - Strokovno pravni informator*, 4, 2, 22-39.
- Hojnik Zupanc, I., Ličer, N. in Hlebec, V. (1996b): Varovalni alarmni sistem kot socialna inovacija v slovenskem prostoru. *Zdravstveno varstvo*, 352, 289-294.
- Iglič, H. (1988a): Ego-centrične socialne mreže. *Družboslovne razprave*, 6, 82-93.
- Iglič, H. (1988b): Socialne mikrostrukture. Sorodstvena in tradicionalna orientacija v iskanju socialne opore. FDV, Ljubljana (Raziskovalno poročilo).
- Killworth, D., Bernard, R.H. (1976): Informant accuracy in social network data. *Human Organization*, 35, 3, 269-286.
- Kogovšek, T., Ferligoj, An, and Coenders, G. (2000): Estimating reliability and validity of personal support measurements: full information ML estimation with missing data planned by design. Paper presented in SMABS 2000 / 22nd Biennial Conference of the Society for Multivariate Analysis in the Behavioural Sciences, London, 17-19 July 2000, Bankside House.
- Költringer, R. (1995b): Measurement quality in Austrian personal interview surveys. In: Saris, W.E., and Münnich, Á. (Ur.). *The Multitrait-Multimethod Approach to Evaluate Measurement Instruments*. Eötvös University Press, Budapest, 207-224.
- Krebs, D., Berger, M., and Andreenkova, A. (1995): Political efficacy in Russia - An MTMM two wave panel model. In: Saris, W.E., and Münnich, Á. (Ur.). *The Multitrait-*

- Multimethod Approach to Evaluate Measurement Instruments. Eötvös University Press, Budapest, 145-154.
- Miller, D.C. (1991): Handbook of Research Design and Social Measurement. London: Sage.
- Moreno, J.L. (1953): Who Shall Survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama. Beacon House, New York.
- Robinson, J.P., Shaver, R., and Wrightsman, L.S. (1991): Measures of Personality and Social Psychological Attitudes. San Diego: Academic Press.
- Robinson, J.P., Shaver, R., and Wrightsman, L.S. (1999): Measures of Political Attitudes. San Diego: Academic Press.
- Saris, W.E., and Andrews, F.M. (1991): Evaluation of measurement instruments using a structural modeling approach. In P. Biemer et al. (Ur.). Measurement Errors in Surveys. Wiley, New York, 575-599.
- Saris, W.E., and van Meurs, A. (1990): Evaluation of Measurement Instruments by Meta-Analysis of Multitrait Multimethod Studies. North-Holland, Amsterdam.
- Scherpenzeel, A. (1995): A Question of Quality: Evaluating Survey Questions by Multitrait-Multimethod Studies. Royal PTT Nederland NV, Amsterdam.
- Sudman, S. (1985): Experiments in the measurement of the size of social networks. Social Networks, 7, 127-151.
- Sudman, S. (1988): Experiments in Measuring Neighbor and Relative Social Networks. Social Networks, 10, 93-108.
- Thoits, A. (1985): Social support and psychological well-being: Theoretical possibilities. In: Sarason I.G., and Sarason, B.R. (Ur.). Social Support: Theory, Research and Applications. Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, 51-72.
- van der Poel, M. (1993): Personal Networks: A Rational Choice Explanation of their Size and Composition. Swets and Zeitlinger, Lisse.
- Vaux, A. (1988): Social Support: Theory, Research, and Intervention. Praeger Publishers, New York.
- Wasserman, S. and Faust K. (1994): Social Network Analysis - Methods and Applications. Cambridge University Press, Cambridge, England.
- Weiss, R.S. (1979): The provisions of social relationships. In: Rubin, Z. (Ur.). Doing unto others. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 17-26.

ALI JE LJUBLJANA RES GLAVNO MESTO!?

Povzetek. *Mestna občina Ljubljana ima po ustavi Republike Slovenije položaj glavnega mesta, toda ustavna določba nima konkretizacije v zakonodajnem aktu. V pričujočem prispevku poskušamo s primerjalno analizo štirih prestolnic sosednjih držav pokazati možne rešitve, ki jih ima lahko glavno mesto kot specifična lokalna skupnost. V prispevku se osredotočamo le na poseben status glavnega mesta kot lokalne skupnosti, ne analiziramo pa morebitnih državnih (npr. protokolarnih) atributov glavnega mesta, ki bi izhajali iz zgoraj navedene ustavne določbe. V primerjavi z nekaterimi drugimi glavnimi mesti kot so Dunaj, Rim, Budimpešta in Zagreb iščemo odgovor na vprašanje, zastavljeno v naslovu, ali ima Ljubljana pravno formalno primerljiv status glavnega mesta.*

Ključni pojmi: *glavno mesto, lokalna samouprava, mestna občina, pokrajina*

Uvod

Položaj in specifičnosti mestne občine v Republiki Sloveniji

V nadaljevanju poskušamo s primerjalno analizo ugotoviti, ali obstajajo utemeljeni razlogi za določitev posebnega položaja Ljubljane kot glavnega mesta v sistemu lokalne samouprave. Ta presoja je pomembna tudi zato, ker vseskozi tvegamo očitek, da gre za utrjevanje nekega privilegija, ki da je že tako prisoten oziroma očiten. Ljubljana kot sedež vlade, parlamenta in predsednika republike ter večine drugih državnih institucij paradoksalno z Mestno občino Ljubljana kot lokalno skupnostjo nima ničesar. Ali bolje: še nima ničesar, saj bi na primer z zakonom o glavnem mestu zakonodajalec lahko določil državne attribute glavnega mesta kot sestavnega dela vsake države.

Sprašujemo se torej, ali glavno mesto kot lokalna skupnost v sistemu lokalne samouprave zasluži posebno mesto oziroma položaj. Mestna občina Ljubljana je skladno z 10. členom Ustave Republike Slovenije glavno mesto. Vendar razen ustavnega člena to dejstvo nima konkretne udejanitve v posebnem zakonu, kljub trem dosedanjim poskusom, da bi do tega prišlo. Vsakega od predlogov, ki so bili predlagani, je zakonodajalec gladko zavrnil.

V nadaljevanju bomo poskušali primerjati položaj Mestne občine Ljubljane kot lokalne skupnosti in kot glavnega mesta s položajem nekaterih drugih glavnih

* Roman Lavtar, mag. političnih znanosti in direktor Mestne uprave Mestne občine Ljubljana

mest v sosednjih državah. Skozi analizo konkretnih pravno-formalnih položajev bomo poskušali ugotoviti razloge za rešitve, ki so pri glavnem mestu (kot lokalni skupnosti) lahko drugačne, kot so pri večini lokalnih skupnosti v tisti državi. Te okoliščine so namreč pomembne zato, da bomo z njimi dokazali nujnost nekaterih sprememb položaja glavnega mesta Republike Slovenije. Primerjali bomo položaj Dunaja, Budimpešte, Rima in Zagreba. Še posebej nas bo zanimal položaj glavnega mesta v sistemu lokalne samouprave po uvedbi druge ravni lokalne samouprave, pokrajin. V prispevku bomo preverili, ali obstaja vzročna povezanost med stopnjo razvoja sistema lokalne samouprave in urejenim pravno-formalnim položajem glavnega mesta.

Položaj in specifičnosti mestne občine v Republiki Sloveniji

Preden pa se lotimo primerjave med Mestno občino Ljubljano in prej navedenimi glavnimi mesti, se na kratko seznanimo s sedanjim položajem mestnih občin v sistemu lokalne samouprave v Republiki Sloveniji. Zakonodajalec je na podlagi kriterijev, ki so jih uporabili za oblikovanje lokalnih skupnosti tudi v drugih državah, ponovno utrdil načelo, da so mesta kot urbane zaokrožene entitete nedeljiva. Poleg tega je z drugo novelo Zakona o lokalni samoupravi iz leta 1994 še pred oblikovanjem novih občin, upoštevajoč dejstvo, da so nekatera mesta tako po velikosti prostora, ki ga zavzemajo, kot po številu prebivalcev in ne nazadnje zaradi poudarjene gospodarske infrastrukture nosilci razvoja v regiji, v 16. in 16. a členu posebej opredelil položaj mestnih občin. Poudarjeno vlogo mestnih občin kot regijskih središč je podčrtal z dodatnimi pogoji, ki jim mora taka entiteta zadostiti: poleg splošnih pogojev, določenih v 13. in 13. a členu, ki veljajo za občino, mora mestna občina imeti "najmanj 20.000 prebivalcev in najmanj 15.000 delovnih mest, od tega najmanj polovico v terciarnih in kvartarnih dejavnostih in je geografsko, gospodarsko in kulturno središče svojega gravitacijskega območja". Poleg tega mora izpolnjevati še druge pogoje; imeti mora poklicne in srednje šole ter oddelke visokih šol in fakultet, bolnišnico, omrežje javnih služb, telekomunikacijska središča, univerzitetne ali specialne knjižnice, gledališče, muzej, arhiv, lokalno RTV in tisk, športno rekreacijske prostore in objekte ter znanstveno-raziskovalno dejavnost. Ne glede na to, da je zakon zaostril pogoje za ustanovitev mestne občine (sprva je zakon zahteval najmanj 10.000 prebivalcev, izjemoma pa naj bi status mestne občine lahko dobilo tudi mesto, ki zakonskih pogojev ne izpolnjuje, pa je pridobitev statusa mestne občine pogojena z zgodovinskimi razlogi) (Ribičič, 1996: 403), Državni zbor Republike Slovenije pri določitvi statusa mestnih občin ni dosledno upošteval navedenih pogojev, zato je ustavno sodišče razveljavilo določbo zakona o ustanovitvi občin in določitvi njihovih območij, ki se nanaša na mestne občine.

Temeljne naloge, določene za mestne občine, ki se nanašajo na razvoj mesta, so še:

- skrb za smotrni razvoj na območju mesta kot celote;
- skrb za mestne prometne naprave in mestne javne zgradbe;
- določanje namembnosti mestnega prostora;
- urejanje mestnega prometa;

- zagotavljanje delovanja informacijsko dokumentacijskih, kulturnih, znanstvenih, socialnih, varstvenih in zdravstvenih ustanov, ki imajo pomen za širšo lokalno skupnost ali za državo;
- zagotavljanje varstva naravnih in kulturnih spomenikov na območju mesta, ki so lokalnega pomena;
- določanje posebnih davkov v skladu z zakonom za opravljanje funkcij mesta;
- ustanavljanje služb za širše območje na področju vzgoje in izobraževanja, poklicnega in strokovnega izobraževanja, socialnega varstva ter druge službe javnega pomena.

Mestna občina lahko poleg tega opravlja tudi naloge iz državne pristojnosti, ki se nanašajo na razvoj mest in sicer urejanje javnega primestnega prometa, določanje obratovalnega časa gostinskih lokalov, izvajanje nalog na področju posegov v prostor in graditve objektov ter na področju geodetske službe, zagotavljanje javne mreže gimnazij, srednjih, poklicnih in višjih šol ter zagotavljanje zdravstvene službe na sekundarni ravni. Mestna občina te naloge iz državne pristojnosti v skladu z 22. členom opravlja potem, ko zakonodajalec to določi z zakonom, ki ureja posamezno področje.

V zvezi s posebnim položajem mestne občine tako lahko ugotovimo, da ima poleg nalog običajne občine še tiste naloge, ki omogočajo delovanje mesta in njegovih funkcij, na področju urbanizma, komunale, prometa in prostorskega razvoja. Pristojnosti mestne občine hkrati omogočajo uresničevati mesto kot središče izobraževalnih, kulturnih, znanstvenih, zdravstvenih in drugih ustanov, pomembnih za več občin ali regijo. Vse to so izvirne pristojnosti mesta (Jerovšek, 1994: 52). Mestna občina, ki bo v bodoče povezana v pokrajino, bo lahko - tako 23. člen Zakona o lokalni samoupravi - opravljala upravne funkcije pokrajine, če bodo tako določile v pokrajino vključene občine.

Glavna mesta in njihov poseben položaj

Glavna mesta imajo z vidika ureditve lokalne samouprave zelo pogosto poseben položaj. K temu prispeva predvsem dejstvo, da so to običajno zelo veliki urbani aglomerati, velika mesta, ki imajo z vidika upravljanja lokalnih zadev posebne zahteve ter dejstvo, da v večini držav, v katerih je lokalna samouprava razvita in ima tradicijo, že obstaja - v primerjav z Republiko Slovenijo - tudi druga, regionalna raven lokalne samouprave, pokrajine.

Zelo pogosto imajo glavna mesta poseben položaj tudi z vidika prenesenih pristojnosti z države na lokalno skupnost. Takrat opravljajo več vlog. So lokalne skupnosti, urbane občine. Hkrati so tudi lokalne skupnosti na drugi stopnji, se pravi da so vključene v skupnost več (manjših) občin. In nenazadnje, velikokrat opravljajo upravne naloge za državo.

Poglejmo, kakšen položaj ima nekaj evropskih glavnih mest.

Dunaj

Za avstrijski pravni sistem je značilno, da je lokalna samouprava zagotovljena z ustavo, sistem lokalne samouprave pa je natančneje urejen z zakonom. Občine

izvajajo izvirne in prenesene naloge. Izvirni delokrog občine po 116/2 in 118/2 avstrijskega ustavnega zakona (citirano po Primerjalno-pravna ureditev, 1999: 33) obsega vse zadeve, ki se izključno ali prevladujoče nanašajo na lokalno skupnost in so primarne, da jih uredi lokalna skupnost sama. Pri tem je občina samostojna. Mesto Dunaj pa z mestnim statutom izrecno določa, da občina pri izvajanju teh nalog ni vezana na državna ali deželna navodila. Pri prenesenih nalogah je seveda dolžna ravnati v skladu z navodili tiste ravni, ki je na občino določeno nalogo prenesla.

Značilnost Dunaja je tudi, da z mestnim statutom - Dunaj je statutarno mesto - zelo podrobno ureja organizacijo, delovno področje in način upravljanja mesta. Pri tem je tako izčrpen, da celo določa, na kakšen način se na primer izvoli podžupana, kar je sicer v večini primerov v drugih mestih stvar vsakokratnih dovoljnih koalicijskih pogajanj (župan v Avstriji ni tako kot v Sloveniji izvoljen na neposrednih splošnih volitvah, ampak ga izvoli občinski svet).

Mesto Dunaj ima v Avstriji poseben status, ker je:

- zvezno glavno mesto, sedež najvišjih zveznih organov;
- zvezna dežela (Land), "mestna država" in
- statutarno mesto, občina s posebno pravno obliko statutarnega mesta (Die Organisation der Wiener Stadtverwaltung, 1994: 10).

Avstrijska ustava posebej ureja položaj glavnega mesta, tako imenovanega statutarnega mesta (Statutar-Stadt). Poudarimo naj, da Dunaj ni edino statutarno mesto, statutarna mesta so večja mesta, ki imajo kot občine dodatne pristojnosti okraja. Krovni dokument in podlaga delovanja mesta Dunaj je Statut mesta, ki do podrobnosti ureja delovanje mestnih oblasti. Dunaj je istočasno občina, okraj in dežela, njegovi organi pa so obenem občinski, okrajni in deželni (Bugarič, 1992: 68). Od leta 1922, ko je prišlo do odcepitve mesta Dunaj od dežele Spodnje Avstrije, je Dunaj avstrijska zvezna dežela in ima lastno izvršilno pravico in pravico do lastne zakonodaje. Zastopniki Dunaja sedijo v dvodomnem parlamentu v Zboru zveznih dežel. Zakonodajo na Dunaju izvršuje Dunajska deželna vlada, ki jo vodi deželni glavar, v isti osebi župan Dunaja. Upravne naloge izvršuje Urad dunajske deželne vlade, ki ga vodi direktor deželnega urada. Dunaj je tudi občina z enako strukturo organov kot druge avstrijske občine in ima občinski svet, občinsko predstojništvo (na Dunaju je to mestni senat) kot izvršilni organ in župana. Občinska (mestna) uprava se na Dunaju imenuje Magistrat (Die Organisation... 1994: 10). Slednji opravlja tudi naloge urada deželne vlade. Še več: občinski svet na Dunaju je tudi Deželni zbor za Dunaj kot zvezno deželo, komisije in odbori, ki jih izvoli občinski svet, so istočasno tudi komisije in odbori deželnega zbora. Mandata obeh organov seveda trajata enako. Mesto Dunaj ima pravico, da z vsako posamezno deželo in z državo sklepa svoje državne pogodbe, kot je na primer pogodba med Dunajem in državo o izgradnji mestnega prometnega omrežja in podzemne železnice ter o skupnem sistemu informiranja in alarmiranja.

Dunaj kot občina opravlja izvirne in prenesene pristojnosti. Pri opravljanju izvirnih nalog je občina samostojna. Po izrecni določbi dunajskega mestnega statuta občina pri izvajanju teh nalog ni vezana na navodila s strani države. Drugače pa je pri izvedenih nalogah, pri katerih je vezana na navodila tiste ravni, ki ji je pristojnost prenesla (Primerjalno-pravna analiza, 1999: 33). Župan je torej pri opravljanju teh nalog zavezan spoštovati navodila pristojnih organov.

Naloge Dunaja kot občine so: organiziranje krajevnih organov javne varnosti (občinsko stražarstvo) ter krajevno nadzorstvo nad prireditvami, upravljanje prometnih površin v občini ter krajevno cestno nadzorstvo, občinsko nadzorstvo nad polji, krajevno tržno nadzorstvo, krajevno zdravstveno nadzorstvo, posebej na področju nujne pomoči in reševanja ter mrliških in pokopaliških zadev, naravovarstveno nadzorstvo, krajevno gradbeno nadzorstvo; krajevno požarno nadzorstvo, krajevno prostorsko načrtovanje in javne ustanove za izvensodne poravnave.

Seveda mesto Dunaj v okrožjih (Bezirk) opravlja tudi vrsto drugih nalog, ki zadevajo naslednja področja: mestne otroške vrtce, obvezne osnovne šole razen šol za otroke in mladino s posebnimi potrebami, načrtovanje in gradnja ter vzdrževanje glavnih in lokalnih cest, razen tistih, ki so povezane z gradnjo podzemnih železnic, vzdrževanje glavnih in lokalnih cest razen prehodov za pešce, izgradnja poti za invalide, izboljševanje prometne varnosti in odpravljanje črnih točk, načrtovanje, gradnja in vzdrževanje javne cestne razsvetljave in javnih ur, razen električne napeljave zanje, za katero skrbi mesto Dunaj, postavljanje in vzdrževanje prometnih znakov in druge cestne signalizacije ter svetlobnih prometnih znakov na glavnih in lokalnih cestah, razen električne napeljave zanje, za katero skrbi mesto Dunaj, načrtovanje, urejanje in vzdrževanje zelenic z infrastrukturo (klopi, sedeži, mize) in igrišč, načrtovanje, urejanje in vzdrževanje igrišč za otroke in mladino ter igrišč za igre z žogo, vzdrževanje nezazidanih površin za manjše sejme, vzdrževanje pokopališč razen pogrebov, izvenšolsko varstvo otrok in mladine, postavitve mestnih javnih stranišč, razen tistih na conah za pešce in ob postajah podzemne železnice, čiščenje in odvoz snega, ureditev in vzdrževanje mestnih javnih kopališč in toplic, skrb za mestne glasbene šole, javna dela v interesu okrožja, komunalno ureditev gradbenih zemljišč.

Na podlagi treh primerov, upoštevajoč dejstvo, da je Dunaj statutarno mesto in zvezna dežela, je mogoče dodatno ilustrirati posebni položaj Dunaja v primerjavi z ostalimi občinami v Avstriji. Prvi primer je organizacija organov javne varnosti. Predsednik zvezne policijske direkcije Dunaja je istočasno tudi varnostni direktor dežele Dunaj. Dunaj ne sme imeti lastnega občinskega stražarstva, saj ima zvezno policijsko direkcijo, to pa ima lastno zvezno stražarstvo. Tako imenovana straža Dunajske mestne hiše ni stražarstvo v smislu občinske inšpekcije, temveč spada v formacijski sestav poklicnih gasilcev mesta Dunaj.

Drugi primer je šolsko področje. Dunaj ima namreč pravico do lastne (deželne) zakonodaje na tem področju, s šolstvom pa upravlja Mestni šolski svet, medtem ko v drugih deželah to nalogo opravlja deželni šolski svet.

Tretji primer je sodstvo, ki je v pristojnosti države, zveze. Dežele in občine nimajo vpliva na določanje sodnih okolišev, kar velja tudi za Dunaj. Toda slednji ima pravico sodelovati pri izbiri porotnikov (Die Organisation ..., 1994: 30-31).

Budimpešta

Tako imenovana velika Budimpešta je nastala s 1. januarjem 1950, ko so ji priključili še trinajst naselij, s čimer so ji povečali ozemlje za dva in pol krat, prebivalstvo pa za ena in pol krat (The Administrative system of Budapest, 1997: 9). Z

novim zakonom o lokalni samoupravi leta 1990, po uvedbi demokratičnih reform Budimpešta še ni imela današnjega statusa. Z dopolnitvijo zakona leta 1994 je bilo dodano VII. Poglavje (section 63), ki uzakonja dvotirni položaj glavnega mesta. Ta je namreč mestna lokalna skupnost, hkrati pa tudi okraj. Mestni svet glavnega mesta se za razliko od drugih predstavniških teles mestnih občin imenuje generalna skupščina glavnega mesta. Budimpešta je sicer notranje razdeljena na nižje ravni lokalne samouprave, distrikte (okrožja), podobno kot Dunaj na Bezirke. S posebno pogodbo ali sporazumom lahko Generalna skupščina glavnega mesta določene naloge trajno ali začasno prenese v izvajanje distriktom (okrožjem).

Z zakonom ali vladnim aktom lahko država prenese določene naloge iz državne pristojnosti na župana okraja ali župana Budimpešte, v določenih primerih pa tudi tajnika glavnega mesta. V tem primeru sta župan in tajnik prvostopenjska organa odločanja, pritožbeni organi so bodisi vlada ali resorno ministrstvo.

Ker je Budimpešta hkrati tudi okraj, opravlja naloge kot okraj in lahko na enak način kot drugi okraji s sporazumom prenese nekatere naloge iz svoje pristojnosti na nižje ravni. Pristojnosti Budimpešte (kot okraja) so, da opravlja naloge na področju: načrtov prostorskega razvoja, stanovanjske politike, zaščite pred naravnimi nesrečami, oskrbe s pitno vodo, plinom, ogrevanjem, oskrbe z električno energijo ter javno razsvetljava, preventivnih ukrepov pred poplavami, gospodarjenja z odpadki, pokopališč, javnega transporta in prometnega režima, graditve in vzdrževanja cest (razen avtocest in drugih državnih cest), urejanja mirujočega prometa (parkiranja), turizma, varstva potrošnikov, poimenovanja ulic, zaščite vodnih virov, brezposelnosti (sodeluje s pristojnimi), vzdrževanja srednjih splošnih in poklicnih šol (kadar nižji nivo upravljanja ne prevzame te naloge), organiziranja sanitarne oskrbe, organiziranja socialne pomoči, varovanja otrok in mladine, športa, šolanja nacionalnih in etničnih manjšin in informacijskega sistema glavnega mesta.

Poleg naštetega v skladu z zakonom (section 70) sodeluje tudi pri upravljanju splošnega izobraževanja, raziskovanja, kulture, športa in preventivnih dejavnosti za mladino, ki presegajo meje enega distrikta (okrožja).

Rim

Tudi v Italiji je lokalna samouprava zapovedana z ustavo (114. člen), podrobneje določena pa z zakonom o ureditvi lokalne samouprave iz leta 1990. Ena pomembnejših določb zakona med drugim v 118. členu določa, da dežela navadno opravlja svoje naloge tako, da jih prenese na pokrajine ali občine, ali pa tako, da za izvrševanje teh nalog uporablja njihove urade. Pokrajina opravlja hkrati samoupravne naloge in upravno-administrativne naloge države.

Občina in pokrajina sta za razliko od nekaterih drugih držav, na primer Anglije in Švedske, v hierarhičnem odnosu, saj je pokrajina v določenih zadevah postavljena kot višja, nadrejena enota. Zanimivo je, da je v Italiji nadzor nad občino in pokrajino poudarjen ne le, ko gre za opravljanje prenesenih nalog z države ali dežele, pač pa tudi, ko gre za izvirne naloge lokalne samouprave (Bugarič, 1992: 62). Hierarhičnost se na primer kaže tudi v dejstvu, da lahko dežela spre-

minja meje občine, odstavi župana in postavi nadomestnega šefa administracije (Trpin, 1991: 12).

Organi velemesta, tako tudi Rima, so v skladu z zakonom enaki pokrajinskim, le da je na čelu pokrajine predsednik, na čelu velemesta pa župan (Bugarič, 1992: 61). Poleg slednjega ima Rim torej še velemestni svet kot predstavniško telo in velemestni odbor kot izvršilno telo. Velemesta opravljajo naloge iz delovnega področja pokrajine (Trpin, 1991: 12), vendar za razliko od Dunaja župan Rima ni hkrati predsednik pokrajine.

Posebni položaj glavnega mesta Italije se v prvi vrsti kaže kot dejstvo, da je posebna velemestna občina, statusno izenačena s pokrajino. Vendar to še ni vse. S posebnima zakonoma si je Rim uspel pridobiti tudi poseben položaj glede financiranja določenih nalog, ki so vezane na glavno mesto. Dodatna sistemska sredstva, ki jih Rim letno dobiva iz državnega proračuna, so državni prispevek k stroškom, ki bremenijo Rim kot občino pri opravljanju nalog glavnega mesta (Primerjalno-pravna analiza, 1999: 48). Zakon številka 1280 z naslovom *Providenze per il Comune di Roma* (opisni prevod Skrb za občino Rim) je bil sprejet že 25. novembra leta 1965, bil pa je še štirikrat dopolnjen in sicer z zakonom številka 99 z dne 21.3.1969, z zakonom številka 686 z dne 24.12.1974, z zakonom številka 730 z dne 27. 12. 1983 in z zakonom številka 41 z dne 28.2.1986. Omenjeni prispevek je vsako leto del državnega proračuna ministrstva za notranje zadeve, izplačljiv vsako leto meseca marca.

Pa tudi to še ni vse. Leta 1990 je parlament sprejel še zakon številka 396 z naslovom *Interventi per Roma, capitale della Repubblica* (opisni prevod Dela za Rim, glavno mesto republike), ki določa namenska sredstva za s tem zakonom določene projekte (Primerjalno-pravna analiza, 1999: 48). Gre za naloge, ki so funkcionalno povezane z vlogo Rima kot glavnega mesta Italije. Cilji omenjenega zakona so: ureditev določenega urbanega predela, ohranitev in valorizacija kulturne, arheološke ter umetniške dediščine s posebnim poudarkom na določenih predelih mesta, zagotoviti učinkovito varstvo okolja s posebnim poudarkom na določenih predelih mesta, prilagoditev prometne infrastrukture, dela v prid razvoju univerze ter znanstveno-raziskovalnih institucij, dela v prid kongresne in sejemske dejavnosti in ureditev primerne položaja mednarodnih institucij s sedežem v glavnem mestu.

Za urbanistično urejanje mesta je bilo na primer v letu 1990 namenjenih 100 milijard lir, za ohranjanje kulturne dediščine 115 milijard lir in za varstvo okolja 10 milijard lir (Primerjalno-pravna analiza, 1999: 48).

V skladu s tem zakonom je vlada ustanovila posebno Komisijo za Rim, glavno mesto, ki ji predseduje sam predsednik vlade ali minister za urbana naselja, sestavljajo pa jo še ministri za javna dela, za transport, za okolje, za kulturno dediščino, predsednik dežele Lazio, predsednik pokrajine Rim ter župan mesta Rim. Zakon predvideva tudi ustanovitev posebnega vladnega Urada za Rim ter ustanovitev Sklada za Rim. Sredstva za sklad zagotavlja vlada vsako leto s proračunom. Po istem viru je bilo za ta namen v letu 1990 namenjenih 260 milijard lir, v letu 1991 30 milijard lir in v letu 1992 50 milijard lir.

Zagreb

Ustava Republike Hrvaške v 13. členu opredeljuje Zagreb kot glavno mesto in določa, da je mesto Zagreb posebna, enotna upravna entiteta. Položaj mesta Zagreb pa podrobneje urejajo trije zakoni in sicer Zakon o mestu Zagrebu, Zakon o lokalni samoupravi in upravi in Zakon o zagrebški županiji. Zakon o mestu Zagrebu je bil sprejet hkrati z Zakonom o lokalni samoupravi in upravi leta 1992, potem pa še štirikrat dopolnjevan. Teritorij zagrebške županije pa določa Zakon o področjih županij, mest in občin v Republiki Hrvaški. Po spremembi leta 1997 je mesto Zagreb definirano kot posebna upravna in samoupravna enota, ponovno pa je pridobilo tudi položaj županije ter kot glavno mesto Republike Hrvaške posebne in enotne teritorialne in upravne enote.

Zakon o mestu Zagrebu tudi določa, da lahko država določene naloge državne uprave prenese na mesto Zagreb, kar pomeni, da se na mestno upravo prenesejo naloge, ki bi jih sicer za področje mesta Zagreba opravljala državna administracija. Mestna uprava torej poleg svojih nalog opravlja še naloge državne uprave. Uradniki so za naloge, ki jih opravljajo za državno raven, odgovorni županu (gradonačelnik) in resornemu ministru, za opravljanje nalog iz izvirne pristojnosti občine pa županu in izvršnemu organu mesta (poglavarstvo). Pri tem naj dodamo, da imajo občine po Zakonu o lokalni samoupravi in upravi kar nekaj pristojnosti, ki jih lahko drug zakon suspendira, skratka zakonodajalec lahko s posebnim zakonom določeno pristojnost odvzame. Ta določba pa za mesto Zagreb ne velja.

Nadzor nad opravljanjem posameznih nalog je opredeljen v Zakonu o lokalni samoupravi in upravi. Nadzor nad splošnimi akti opravljajo resorna ministrstva, nižje ravni lokalne samouprave morajo višjim poslati vse splošne akte, te pa jih lahko zadržijo, v kolikor ugotovijo neskladje z ustavo ali zakonom. To velja tudi za župana mesta Zagreb in župana zagrebške županije. Župan mesta Zagreb in župan zagrebške županije sta odgovorna za ustavnost in zakonitost sprejetih predpisov, hkrati pa morata delovati na podlagi navodil resornih ministrstev.

Zakon o mestu Zagrebu vsebuje tudi določila o sodelovanju med mestom in županijo. Medsebojne odnose uredita s posebnim sporazumom, ki ga določa 11. člen Zakona o lokalni samoupravi in upravi. Sodelovanje med mestom Zagrebom in zagrebško županijo je tako med drugim urejeno tudi z ustanovitvijo posebnega skupnega sveta (zajedničko vijeće), ki ga ustanovita mesto Zagreb in zagrebška županija. Mestna skupščina (gradska skupština) in Skupščina zagrebške županije v svet izvolita po dva predstavnika. Člana tega sveta pa sta po položaju še župan mesta Zagreba in župan zagrebške županije, ki svetu tudi predsedujeta izmenično vsak tri mesece.

Ta rešitev velja po spremembah zakona leta 1997, dotlej je bilo namreč mesto Zagreb del zagrebške županije, po spremembi pa to ni več. Pred omenjeno spremembo je bil zagrebški župan hkrati župan zagrebške županije. Naloge državne uprave za zagrebško županijo je za mesto Zagreb opravljala mestna uprava, za področje županije izven Zagreba pa posebni županijski uradi in njihove izpostave. Mesto je z novo ureditvijo seveda izgubilo naloge, ki so specifično županijske.

Odnos med državo in mestom Zagrebom je določen z 8. členom Zakona o mestu Zagrebu, kjer je določeno, da se naloge, ki jih bo za vlado opravljala mestna

uprava, določi s posebnim zakonom. V istem členu je tudi določeno, da mestna uprava opravlja naloge lokalne samouprave in državne uprave. Za naloge državne uprave je mestna uprava mesta Zagreba odgovorna županu mesta Zagreb in pristojnemu ministru, za naloge lokalne samouprave pa županu in izvršnemu organu mesta Zagreba (poglavarstvu).

Pri pravni ureditvi razmerja med glavnim mestom in državo zasledimo tudi rešitev, ki je druge ureditve ne poznajo in je ne le po naši presoji zagotovo v nasprotju z evropsko listino lokalne samouprave. Ko namreč mestna skupščina izvoli župana, ga mora po določenih drugega odstavka 20. člena Zakona o mestu Zagrebu potrditi tudi predsednik republike. Ne gre zgolj za formalno potrjevanje, ampak za pomemben vpliv na lokalno samoupravo oziroma najedanje njene avtonomnosti v razmerju do države. To določilo je bilo eno od spornih vprašanj, ki so jih ocenjevali kot pomembno oviro pri včlanjevanju Republike Hrvaške v Svet Evrope.

Posebnost ureditve mesta Zagreba v primerjavi z drugimi občinami na Hrvaškem je tudi v sistemu financiranja. Zakon o mestu Zagrebu namreč poleg določil o financiranju, ki jih vsebuje Zakon o lokalni samoupravi in upravi, vsebuje še določilo, da se mesto Zagreb med drugim financira tudi iz mestnega davka na plače.

Mesto Zagreb ima v skladu z zakonom naslednje naloge: zagotavlja pogoje, usklajuje interese in opravlja naloge za razvoj gospodarskih, družbenih, komunalnih in drugih dejavnosti, pomembnih za mesto Zagreb, zagotavlja pogoje za urejanje prostora in urbanističnega načrtovanja, za varovanje okolja ter določa pogoje za urejanje in zaščito prostora, določa uporabo stavbnih zemljišč, skrbi za urejanje naselij, kakovosti bivanja, komunalnih objektov in druge mestne infrastrukture, določa stanovanjsko politiko, skrbi za zadovoljevanje potreb prebivalcev s področja vzgoje in izobraževanja, zdravstvene zaščite ljudi, sociale, kulture in športa ter zdravstvene zaščite živali, skrbi za naravne in kulturne spomenike, ustanavlja ustanove, trgovske družbe in druge pravne osebe, gospodari z nepremičninami mesta Zagreba ter določa višino mestnih davkov v skladu z zakonom.

Zaključek

Ob primerjalni analizi položaja glavnega mesta Republike Slovenije in štirih evropskih prestolnic ugotavljamo, da obstaja določena vzročna povezanost med stopnjo razvoja sistema lokalne samouprave in urejenim pravno-formalnim položajem glavnega mesta. Zapišemo lahko, da stopnja razvoja sistema lokalne samouprave le deloma vpliva na poseben položaj glavnega mesta. Ta je v mnogočem odvisen tudi od drugih dejavnikov npr. konkretnih razmerij političnih sil. Upoštevanje posebnosti različnih lokalnih skupnosti (pri čemer je glavno mesto kot praviloma velika lokalna skupnost določena posebnost) prispeva k uspešnosti in učinkovitosti izvrševanja izvirnih in prenesenih nalog lokalne samouprave. K temu sklepu nas vodi tudi dejstvo, da imajo obravnavane države skozi zakonodajo prepoznane različne vrste lokalnih skupnosti in da je glavno mesto ena od poseb-

nosti. Nedvomno urejeno razmerje med državo in glavnim mestom lahko dodatno poveča uspešnost in učinkovitost delovanja lokalne samouprave. Za Slovenijo in Mestno občino Ljubljana bo morda nova priložnost za prevrednotenje vloge glavnega mesta uvedba druge ravni lokalne samouprave.

LITERATURA

- Act LXV of 1990 On Local Governments, (1990), madžarski Zakon o lokalni samoupravi, angleški prevod, štirikrat dopolnjen, z Resolucijo št. 32/92, z dopolnitvijo zakona LV 1992, z Resolucijo št. 18/93 in dopolnitvijo zakona LXIII 1994
- Bugarič, Bojan (1992): Ustavna ureditev lokalne samouprave v nekaterih evropskih državah, Vestnik za javno upravo, letnik 28, šte. 1-2, Ljubljana
- Die Organisation der Wiener Stradtverwaltung, (1994): Organizacija dunajske mestne uprave, Mesto Dunaj, Informacijska pisarna
- Jerovšek, Tone (1994): Razmerja med državo in lokalno samoupravo, Javna uprava, šte. I, letnik 30, Ljubljana 1994
- Lavtar, Roman (2000): Upravljanje glavnega mesta, neobjavljeno magistrsko delo, Fakulteta za družbene vede
- Primerjalno-pravna analiza ureditve šestih evropskih glavnih mest, (1999), IPZT, Inštitut za prenos znanja in tehnologije, neobjavljeno gradivo, naročnik Mestna občina Ljubljana
- Ribičič, Ciril (1996): Lokalna samouprava v knjigi Grad, Franc, Kaučič, Igor, Ribičič, Ciril, Kristan, Ivan (1996): Državna ureditev Slovenije, Časopisni zavod Uradni list Republike Slovenije, Ljubljana 1996
- Statut Mestne občine Ljubljana, Uradni list Republike Slovenije 32/95 in 33/95
- Statut Grada Zagreba, Službeni glasnik Grada Zagreba br. 19/99
- The administrative sistem of Budapest, (1997) publikacija mestne uprave Budimpešte
- Zakon o lokalni samoupravi, Uradni list RS šte.72/93, 57/94, 14/95, 26/97, 70/97, 10/98, 74/98 in 70/00)
- Zakon o ustanovitvi občin ter o določitvi njihovih območij, Uradni list RS šte.60/94
- Zakon o ureditvi lokalne samouprave z dne 8.7.1990, številka 142, objavljen v redni prilogi Uradnega lista Republike Italije šte. 135 dne 12.7.1990
- Zakon o Gradu Zagreb, Narodne novine Republike Hrvatske šte. 90/92,76/93,69/95, 14/97 in 36/98
- Zakon o lokalnoj samoupravi i upravi, Narodne novine RH šte. 90/92, 94/93, 117/93 in 12/99
- Zakon o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj, Narodne novine RH šte. 10/97, 124/97, 50/98, 68/98, 22/99, 128/99
- Zakon o Zagrebačkoj Županiji, Narodne novine RH šte. 95/97

ETNIČNOST IN PRIPOVEDI ŽIVLJENJSKIH ZGOD(B)OVIN

Povzetek: *Prispevek se osredotoča na kompleksen kulturni fenomen - etničnost, in ga povezuje z določeno metodologijo - etnografijo. Poskuša ugotoviti, kako se etničnost izraža v procesu pripovedovanja življenjskih zgodovin. Osnovna podmena je, da o etničnosti ne moremo govoriti kot o statični in naravni kategoriji, pač pa kot o konstruirani, kontinuirani in zelo subjektivni kategoriji. Terenska raziskava na avstrijskem Koroškem v Pliberku (Bleiburg) je pokazala, da posamezniki različno razumejo, kaj pomeni biti Slovenec, oziroma na različne načine upravljajo z nacionalno ('slovensko') identiteto in tako konstruirajo svoje etnične identitete. V Pliberku prihaja do preklopnosti identitetnih pripisov, zato lahko govorimo o identiteti slovenskega Avstrijca. Tamkajšnji prebivalci se ne poimenujejo in počutijo le kot Slovenci, ampak kot slovenski Avstrijci. To pa ne pomeni, da slovenstva na avstrijskem Koroškem ni, ampak da slovenstvo Pliberčani občutijo drugače kot ga npr. Slovenci v Ljubljani.*

Ključni pojmi: *etničnost, nacionalizem, življenjske zgodovine, biografije, metodologija, terensko delo, avstrijska Koroška*

Uvod

Etnična identiteta je nenehno podvržena številnim reinterpretacijam in kot taka danes postaja tudi vedno bolj imperativna. Številni primeri po svetu dokazujejo, da etničnost kot kolektiviteta kljub globalizaciji ne izgublja svojega pomena. Zavedamo se vse večjega prepada med globalizacijo sveta in med naraščajočimi željami po vrnitvi h koreninam in lokaliteti, zato je "nasprotju med hiper-globalizmom in mikro-lokalizmom usojeno, da s seboj prinaša vse bolj obsežno krizo 'uradnih' kolektivnih identitet, nacionalnih in/ali etničnih /.../'" (Vereni, 1998: 8). Proučevanje etničnosti kot izredno kompleksnega, kontinuiranega, konstruiranega in subjektivnega kulturnega fenomena od raziskovalca terja posebno pozornost, napore in občutljivost. Zaradi njene narave poskušamo predstaviti, kako jo ujeti v vsej njeni kompleksnosti in jo navidez zaježiti v določenem opazovanem trenutku, ob tem pa še vedno upoštevati njeno kontinuiranost, saj etničnost, konstruirana v interakciji, nenehno polzi. Za proučevanje etničnosti se

¹ Maruša Pušnik, diplomirana novinarka in študentka magistrskega študija komunikologije na FDV.

etnografski pristop kaže kot obetavnejši, saj lahko raziskovalci tako upoštevajo vlogo posameznikovih zavesti pri izgradnji njihovih etničnih identitet, lahko interpretirajo domačinske interpretacije tega kulturnega fenomena, hkrati pa lahko s pomočjo tega pristopa odstrejo tančico in vstopijo v razmerja moči v specifičnih družbeno-kulturnih-zgodovinskih kontekstih, znotraj katerih so proučevani tereni locirani. S kvalitativnima metodama, z opazovanjem z udeležbo in nestrukturiranimi intervjuji, ob naslonitvi na pripovedi življenjskih zgodovin, lahko spoznamo, kako posamezniki upravljajo s predpisanimi nacionalnimi identitetami in kako konstruirajo etnične identitete. Te metode raziskovalcem omogočajo, da se kar najbolje približajo 'resničnosti tam zunaj' in da lahko njihove teorije kar najbolje reprezentirajo in odsevajo posamičnosti oziroma specifične situacije. S pomočjo izsledkov terenske raziskave v podjurskem kraju Pliberk na avstrijskem Koroškem poskušamo prikazati, kako Pliberčani upravljajo z 'avstrijsko' in 'slovensko identiteto', saj je njihovo razumevanje teh dveh identitet kompleksnejše od državotvornega razumevanja nacionalnih identitet. S pomočjo nabora življenjskih zgodovin poskušamo pokazati, da je etničnost stvar subjektivne izbire in posameznikove konstrukcije, skratka, skušamo odgovoriti na vprašanje, kako domačini občutijo 'biti Slovenec ali Avstrijec v Pliberku'.

Etničnost o metodologiji

88

Za razumevanje tako kompleksne in subjektivne narave predmeta proučevanja kot je posameznikovo upravljanje s predpisano nacionalno identiteto, potrebujemo etnografski pristop. Osrednjo vlogo naj bi odigrala prav neke vrste 'poglobljena metodologija'. Nekateri družboslovni raziskovalci (med njimi tudi John B. Thompson) jo imenujejo tudi "metodologija poglobljene hermenevtike", ki se primarno ukvarja s procesom interpretacije kulturnih fenomenov oziroma "pomenskih simbolnih konstrukcij" in z raziskovanjem 'jazov' (Thompson, 1995: 58-60). Pri proučevanju fenomenov etničnosti, nacionalnosti in drugih kolektivitet ne smemo zanemarjati posameznikove zavesti. Po Cohenu naj bi se antropologija ukvarjala s proučevanjem mej med zavestmi, ne pa s proučevanjem mej med kulturami: "/.../ antropologija je privilegirala kolektivno in dogmatično ter zanemarjala individualno in izkustveno" (Cohen, 1996: 72). Če se hočemo približati posameznikovi etnični identiteti - spoznati, kdo on ali ona je - se moramo obračati h konkretnim ljudem, saj je etnična identiteta vedno stvar njih samih, njihovih zavesti in njihovih biografij. Ali kot pripominja Cohen: "Če se identificiram kot Saami in ne kot Norvežan, to še ne pomeni nujno, da sem tak kot vsi ostali Saamiji" (Cohen, 1996: 61). Sahlins trdi, da se nacionalna identiteta vedno uresničuje preko lokalne izkušnje (Sahlins; v Cohen, 1996: 76). Potemtakem za raziskovanje tako kompleksnega pojava, kot je etničnost, potrebujemo posebno 'poglobljeno metodologijo', ki jo je Geertz razdelal v obliki "bogatih/polnih (p)opisov" (Geertz, 1973: 28). Študij kulture je povezal z analizo simbolov in simbolnih akcij. Odkar etničnost in nacionalnost prepoznavamo kot družbena konstrukta oziroma kulturna artefakta (Anderson, 1998: 22), se tudi Geertzove 'interpretacije kulture'

kažejo kot zelo produktivne. Po Geertzu je kultura igrani dokument, prepleten sistem sestavljenih znakov (Geertz, 1973: 10-14). Vse kulturne aktivnosti² so pomenska dejanja, ki proizvajajo pomenske objekte in izraze, ti pa kar kličejo po naši interpretaciji (Geertz, 1973). Glede tega Cohen pravi: "Kultura in zavest nista alternativni modaliteti: kultura je le manifestacija zavesti" (Cohen, 1996: 65). Pomembno je poudariti, da so te kulturne aktivnosti vedno situirane v specifičnih družbeno-kulturnih in zgodovinskih kontekstih. Proučevanje etničnosti in občutenja skupnosti zatorej pomeni tudi proučevanje odnosov moči, znotraj katerih so ta dejanja situirana, saj je podreditev posameznika družbi vedno dosežena z močjo.

V okviru metod, odprtega in nestrukturiranega intervjuja ter opazovanja z udeležbo, ne smemo spregledati, da so tudi etnografove interpretacije vedno le interpretacije interpretacij, ki so jih proizvedli posamezni člani proučevane skupnosti. Predstavniki interpretativne smeri se tako upravičeno sprašujejo, ali naj etnografi sploh predstavljajo stališča svojih informatorjev, ko pa je tudi ta predstavitev le etnografov konstrukt. Etnografove interpretacije naj bodo zato vedno odprte za nove reinterpretacije. Pri tem je zelo pomemben tudi etnografov 'poglobljen' odnos s proučevanim, kjer lahko informator prevzame aktivno vlogo. S takšnim odnosom raziskovalec izgublja svojo avtoriteto in pojavlja se multivokalnost, saj se raziskovalec odpira vsem možnim 'glasovom'. Raziskovalčeva dognanja tako postajajo le izseki oziroma posamične naracije v neskončni sestavljanji naracij. Etnografova dognanja in rezultati, ki se nato preobrazijo v teorije, še vedno ostajajo le ena izmed mnogih "zgodb s terena", ki so lokalno orientirane in predstavljajo povsem specifične probleme ter situacije (Van Maanen, 1988; Clifford in Marcus, 1986). Zavedati se moramo, da interpretacij specifičnih proučevanih situacij ne moremo preprosto posploševati in prenašati na druge, pa čeprav podobne situacije, saj so te druge situacije in pojave konstruirali drugi posamezniki v drugačnih družbeno-zgodovinskih kontekstih ter jim tako nadedli drugačne pomenske preobleke. Posploševanje je onemogočeno zaradi odvisnosti naših interpretacij od proučevanih posameznikov, ki so v svojih vsakdanjih življenjih vpleteni oziroma ujeti v kompleksne in neskončne procese interpretacije in reinterpretacije, v procese produciranja pomenov. Po Geertzu naj bi vsak etnograf skušal to preseči z metodo bogatih/polnih (p)opisov, kar bi v primeru proučevanja etničnosti lahko pomenilo, da bi opisovali življenja posameznikov z njihove perspektive in da bi se poskušali vživeti v njihove biografije. Pri tem pa se odpira vprašanje, kako zagotoviti kvaliteto takšnih metod oziroma natančneje: kaj konstituira dobro interpretacijo in kako dobiti najboljšo interpretacijo? Na ta vprašanja je nemogoče odgovoriti v okviru konceptov veljavnosti, zanesljivosti in objektivnosti, lahko pa si pomagamo z debatami o kakovosti teh interpretacij, in sicer, kako se etnografovi rezultati s terena odklanjajo od 'resničnosti tam zunaj'. Kakovost zgodb s terena se kaže v tem, da ti popisi kar se da najbolje odražajo stanje na terenu. Metodološko napotilo bi se potemtakem lahko glasilo, da naj se etnografove zgodbe poskušajo čimbolj približati posamični 'resničnosti' in čimbolj

² Gre za širok spekter aktivnosti, kot jih je navedel Geertz: izvajanje ritualnih plesov, pisanje knjige ali prispevka, ustvarjanje slike ali glasbene predstave itd. (Geertz, 1973). Korak naprej pri definiranju kulture so v tem pogledu naredili prav predstavniki kulturnih študij, ki vztrajno trdijo, da je 'kultura celoten način življenja' (npr. Raymond Williams).

natančno popisati življenja proučevanih posameznikov. Sicer pa Clifford opozarja, da so vsakršna etnografska poročila vedno izdelana oziroma v nekem smislu 'izmišljena', ali kot jih ilustrativno imenuje - so le "resnične izmišljije." Tudi najboljši etnografski teksti so le specifični sistemi, so le delne in nepopolne resnice. Za obstoj in kvaliteto tovrstnega terenskega dela je pomembno, da se tega zavejo vsi - tako tisti, ki terenske raziskave izvajajo (etnografi), kot tisti, ki so jim ti teksti nato posredovani (bralci teh zgodb s terena) (Clifford, 1986: 6-7).

Zgodba s terena: primer terenskega dela na avstrijskem Koroškem

Zaradi proučevanja domačinskih občutenj, kako domačini občutijo 'biti Slovenec ali Avstrijec v Pliberku', sem se odločila za uporabo kvalitativne metode - za odprte in nestrukturirane intervjuje ter opazovanje z udeležbo. Kot najbolj obetavna metoda so se izkazali prav intervjuji in naslonitev na domačinska pripovedovanja življenjskih zgodovin. S pomočjo teh biografij sem skušala ugotoviti, kako se domačini identificirajo v vsakdanjem življenju, kako različni dogodki iz zgodovine in sedanosti vplivajo na procesa samo-identifikacije in zamejitve od 'drugih', kako pomembno mesto ti dogodki zasedajo v njihovem spominu in tako kreirajo njihove etnične identitete.

Terensko delo je potekalo v več fazah v obdobju od jeseni leta 1998 do poletja 1999. Najprej sem si izbrala lokacijo raziskovanja - Pliberk z bližnjimi okoliškimi vasmi. Za boljše razumevanje situacije vaškega življenja v Pliberku sem si na terenu sprva poiskala ustrezne informatorje. Kot osrednjo osebo sem izbrala pliberškega župnika, ki sem ga večkrat obiskala, se z njim pogovarjala in si izoblikovala 'začetno' videnje situacije v Pliberku. Vsi izbrani posamezniki so me sprejeli medse, pri tem pa mi je bil v veliko oporo in pomoč župnik, ki je napovedal moje prve obiske. V tem primeru se zdi, kot da sem vaškega župnika nekoliko izrabila, saj kasneje nisem delovala v skladu z njegovimi predstavami o moji nalogi. Župnik je pričakoval, da bom neke vrste glasnik 'slovenske nacionalne zavesti' med Pliberčani. Videl me je kot možno zaveznico v svojih naporih pri izgrajevanju slovenske identitete. To, da prihajam iz Slovenije, je zanj pomenilo, da zastopam slovenski državotvorni diskurz. Ko je odkril, da sama v Pliberku nimam takšnih namenov, je bil nekoliko razočaran, čeprav sem mu razloge obiska že na začetku eksplicitno pojasnila.

V drugi fazi raziskovanja sem začela obiskovati izbrane posameznike. Vse pogovore sem snemala, še posebej pa sem se osredotočila na njihove življenjske zgodovine. Tako sem lahko spoznavala, kako se identificirajo in zamejujejo od drugih danes in kako so se včasih, saj je spomin najstarejših informatorjev segal tudi v čase pred drugo svetovno vojno. Vsi intervjuji so bili nestrukturirani, saj so domačini aktivno in konstruktivno sodelovali pri oblikovanju pogovorov in so lahko manevrirali z različnimi temami.

Ko sem informacije zbrala, sem jih analizirala, vendar proces analize ni striktno ločen od procesa raziskovanja na terenu, saj se analiza podatkov prepleta s terenskim delom v tem smislu, da večino pridobljenih informacij ni mogoče analizirati izolirano od konteksta pogovorov in od konteksta širšega okolja (čustva, gibi, družbeno-zgodovinska situacija, vzdušje, odnosi moči itd.). Pri analizi mi je

kot pomemben pripomoček služil terenski dnevnik, kamor sem skozi celoten potek raziskave sproti zapisovala svoja osebna občutenja, razmišljanja, opažanja ter reakcije informatorjev v določenih situacijah, njihova vedenja, prekinitve pogovorov itd. Tudi Minnich pravi: "Terenski dnevnik je neprecenljiv in stalen spremljevalec vsakega terenskega raziskovalca", in nadaljuje, "zato predstavlja začetno interpretacijo podatkov" (Minnich, 1993: 28). Pri interpretaciji njihovih pripovedi sem upoštevala tudi svojo vlogo, ki sem jo odigrala v procesu terenske raziskave - kako je moja vpletenost v terensko delo vplivala na njihove pripovedi. Ugotovila sem, da se je moj dialekt izkazal kot zelo pomembno metodološko pomagalo. Ko sem prvič stopila v stik z informatorji, sem se z njimi pogovarjala v uradnem slovenskem jeziku, a kot sem ugotovila šele kasneje, to ni bila najboljša ideja. Bili so nekoliko prestrašeni in zadržani. Povedali so mi stvari, za katere so mislili, da bi jih rada slišala. Sprva so me tudi oni videli kot predstavnicu slovenskega državotvornega diskurza. Ko sem se sama vživela v situacijo in pogovore, sem začela uporabljati svoje (koroško) narečje, ki pa je podobno njihovemu dialektu. Ugotovila sem, da so mi takoj začeli bolj zaupati, da so se sprostiti in da so pogovori postali še bolj neformalni in spontani. Uporaba narečja se je izkazala kot prednost v upravljanju s položajem intervjuvanja informatorjev, ki sem jo kot etnografinja tudi kmalu spoznala in jo (mogoče tudi nekoliko sebično, da bi se dokopala do dobrih rezultatov) začela izkoriščati, da bi iz nje iztržila čim več.

S pomočjo analize posameznikovih pripovedovanj življenjskih zgodovín sem tako poskušala ugotoviti, kako posamezniki upravljajo z identiteto, ki jim jo predpisuje državotvorni diskurz. Ta, ponavadi zelo 'neutelešen glas - mi', ponuja in krepi definicijo kulture, ki je podana od zgoraj navzdol. Določeno kulturo predstavlja kot nekaj 'naravnega' in jo 'politicizira'. Z raziskavo sem želela ugotoviti, kako se konkretni posamezniki (Pliberčani) mobilizirajo v to kulturo in kako konstruirajo svoje etnične identitete. Pri tem izhajam iz domneve, da je etničnost subjektivna kategorija (Cohen, 1996: 76-77) in v luči te domneve me je zanimalo, kako posamezniki občutijo etničnost oziroma kako je etničnost definirana od spodaj navzgor. Podobno kot Bausinger menim, da je nujno proučevati identitete na lokalni ravni kot del in rezultat struktur vsakdanjega življenja (Bausinger, 1983: 340). Cilj raziskave je bil potemtakem ugotoviti, kaj pomeni biti Slovenec v Pliberku na avstrijskem Koroškem.

Zamejitev raziskovalnega območja

Avstrijsko Koroško - kraj Pliberk (po nemško Bleiburg) sem izbrala, ker predstavlja lokacijo stika dveh predpisanih nacionalnih identitet. Kot je situacijo opisal Kurt von Schuschnigg, je ustaljena podoba avstrijske Koroške ta, da je razpeta med dvema državama: "Koroško bi bilo najbolje obdati z bodečo žico in postaviti napis Taborišče" (Schuschnigg; v Glawar, 1991: 164). Kraj Pliberk leži dobre štiri kilometre od državne meje med Avstrijo in Slovenijo, na vzhodnem delu avstrijske Koroške, v Podjuni. Razlog izbora te lokacije so bile predvsem medijske reprezentacije Pliberka, oziroma izjave nekaterih domačinov iz različnih krajev Podjune, da je prav Pliberk s svojimi pripadajočimi vasmi "eden izmed bolj sloven-

skih krajev na avstrijskem Koroškem." Tako ima avstrijski uradni diskurz do Pliberka 'poseben' odnos že zaradi njegove 'slovenskosti'. Na drugi strani pa je zaslediti slovenski uradni diskurz in teorije nekaterih akademikov (prim. Susič in Sedmak, 1983), ki govorijo o asimilaciji Slovencev v Avstrije. Prav tako je imela pomembno vlogo pri izboru lokacije uradna zgodovinska literatura, ki govori o plebiscitu na avstrijskem Koroškem leta 1920, na katerem so koroški Slovenci izrazili svojo državno pripadnost Avstriji in ne Sloveniji. S Pariško mirovno konferenco so Koroško razdelili na cono A in cono B; prvi je pripadal tudi Pliberk. Rezultat plebiscita v coni A, ki je bil 10. oktobra 1920 večinoma za Avstrijo, je bil zadosten, da plebiscita v coni B sploh niso razpisali. Ta dogodek avstrijski uradni diskurz interpretira kot 'zgodovinsko plebiscitno dejstvo', ki govori o tem, da so se prebivalci tega področja že takrat izrekli, da so Avstrijci in ne Slovenci. Če je Koroška v 19. stoletju bolj gravitirala k prostoru, ki se tedaj začne imenovati 'slovenski prostor',³ bi lahko rekli, da danes bolj gravitira k avstrijski državi. Zdi se, da je prav državna meja med Avstrijo in Slovenijo vplivala na spreminjajoče se gravitiranje oziroma sprožila proces preklapljanja med temi identitetami (prim. Verdery, 1996: 47; Barth, 1996: 20; Knežević-Hočevar, 1998: 201) ali povedano drugače, kako so posamezni koroški Slovenci slovenstvo razumeli nekdanj in kako ga danes - kako v različnih časovnih obdobjih upravljajo s svojimi etničnimi identitetami. To poskušam razbrati iz nabora življenjskih zgodovin izbranih posameznikov.

Življenjske zgod(b)ovine - biografije

Po začetnih neformalnih pogovorih z župnikom in izbranimi domačini se je za najboljšega izkazal izbor štirih družin, ki so jih predlagali kot 'najbolj tipične'. V pogovore sem vključila dve družini, ki sta 'nacionalno mešani' in dve 'trdno zavedni slovenski družini', kot so jih poimenovali domačini in kot so se vseskozi poimenovali tudi sami. Posamezne življenjske zgodovine nekaterih informatorjev (za predstavitev sem izbrala eno 'nacionalno mešano' - Lacknerjevi in dve 'trdno zavedni slovenski družini' - Čargovi in Lutz-Sadjakovi) očitno prikazujejo, kako v procesu pripovedovanja svojih biografij informatorji izražajo etničnost oziroma kako preklaplajo s svojimi identitetami in se o njih pogajajo. Vsa osebna imena informatorjev so v nadaljevanju prispevka spremenjena.

Primer: Gertruda (Lacknerjevi) - "Jaz nisem več Avstrijka, jo natürlich sem slovenska Avstrijka!"

Družina Lackner živi v Vidri vasi (Wiederndorf) pri Pliberku. Gertruda je vzgojiteljica in deklarirana Avstrijka, rojena v Labotski dolini (Lavantal). Mož Karl je Slovenec in imata tri otroke. Najstarejši sin Emanuel obiskuje slovensko Zvezno gimnazijo v Celovcu, hčerka Renata vzgojiteljsko šolo v Celovcu, najmlajša hči Sonja pa obiskuje dvojezični vrtec. Gertruda se je slovensko naučila šele v Pliberku, šele nekaj let po tem, ko se je poročila s Karlom: "Jaz izhajam iz Labotske doline, ki je še posebej nemška. Moji starši so čisti Nemci (besedo kar požre)

³ Kot ugotavlja Domej, je koncem 19. stoletja na Koroškem obstajala skupina ljudi, ki se je ukvarjala z vprašanjem nacionalne ideologije. Med njimi so bili najštevilnejši duhovniki, ki so vzpostavljali redne stike s 'slovenskimi' prepoveditelji iz različnih krajev dežele (Domej; v Moritsch, 1995: 48-63).

ohm Avstrijci in ne znajo niti besedice slovensko. Jaz se tam sploh nisem soočila s slovenščino, ker je nihče ni govoril. Če sem hotela poslušati slovenske oddaje na radiu, so mi starši prepovedali, 'Ausschalten! To ne razumemo, ne vemo, kaj govorijo, pojejo.... to aus, Gertruda!' Tudi moževa družina ni zavedna slovenska družina, zato tudi oni name niso kaj preveč vplivali. To pride kar samo od sebe, okolje, otroci, družina, služba..... (razmišlja) in že te potegne noter. Zato jaz nisem več Avstrijka, jo natürlich sem slovenska Avstrijka. Zakaj??? Tega pa res ne znam povedati! Enostavno mi nismo podobni ne Slovencem in ne Avstrijcem..... (razmislek) Mi smo nekaj zase, smo nekaj vmes...." (podčrtala M.P).⁴

Gertruda je obiskovala le avstrijske šole, šele s 23 leti se je na tečaju za odrasle v Glavni šoli pričela učiti slovensko. Njeni starši zelo redko pridejo na obisk, saj niso preveč navdušeni nad tem, kar dela Gertruda, ali kot reče mama: "Čeprav jaz o tem najraje ne govorim, no, pa vseeno..... Z možem sva bila šokirana, ko se je Gertruda odločila za tak način življenja Bog ji odpusti! Ampak storiti nisva mogla nič."

Zelo slikovita je bila situacija, ko so prišli na obisk stari starši, saj so Lacknerjevi takoj začeli govoriti samo nemško, ne glede na to, da so med sabo vseskozi preklapljali in mešali med obema jezikovnima kodoma. Tudi najmlajša Sonja ni spregovorila slovenske besede, čeprav je drugače govorila večinoma slovensko. Tudi ko so takrat prišli na obisk slovenski prijatelji, so jih že na vratih pozdravili v nemščini. Ilustrativen je tudi naslednji primer: Gertruda poje v slovenskem pevskem zboru KPD Drava in pred kratkim so izdali zgoščenko. Hotela jo je podariti staršem, a je niso hoteli vzeti, rekoč, ne razumemo, zato nima smisla, da jo sploh imamo. Pri Lacknerjevih so otroci pojasnjevali: "Mamica je celo eno pesem napisala sama. Na to smo zelo ponosni. Großeltern so pač takšni, saj nista šleht, čeprav se pa tudi že spreminjata. Vedno bolj nas razumeta. Mamici sta očitala le enkrat, drugače pa vpričo nje o tem nikoli ne govorita. Ona pravi, da je to njeno življenje in ga bo živela, kakor bo hotela!" Zgovoren je tudi naslednji opis, kot so mi povedali pri Lacknerjevih: "Gertruda se je v šolo v Celovec vozila z vlakom iz Wolfsberga. Eno leto so rekli, da se ne sme več, ker ko se bo zapeljala čez Dravo, so tam že (poudari) TISTI SLOVENCİ. Včasih je bilo tako vzdušje v Lavantalu, danes se spreminja, saj imamo slovenski Avstrijci najboljše stike prav z Nemci iz te doline."

Pri Lacknerjevih je bil radio od jutra do večera prižgan na frekvenci Korotana/Agore (manjšinski radio, ki oddaja iz Celovca). Kdorkoli je šel mimo radia in opazil, da ta ni na frekvenci Korotan/Agora, je preklopil na to frekvenco, ne glede na to, ali je radio potem sploh poslušal. Lacknerjevi se ne poslužujejo uradnih slovenskih medijev; slovenskih časopisov nimajo, slovenske televizije pa nikoli niso gledali, kar med drugim potrjuje že prej zapisana spoznanja, da jim je standardna slovenščina tuja. Bližje jim je narečje, v katerem se pogovarjajo, to pa se občutno razlikuje od standarda. Zato spremljajo večinoma avstrijske medije in redno slovenski spored na teh medijih. Naročeni so na vse manjšinske časopise, ki so v hiši predstavljali kar nek statusni simbol. Oddajo Dober dan, Koroška na ORF

⁴ Ta 'nekaj vmes' natančno potrjuje Hallovo "novo etničnost" in Bhabhovo "prevedeno kulturo (translated culture)" oziroma "vmesno kulturo (culture's in-between)" (prim. Hall; v Gillespie, 1995: 10; Bhabha, 1997: 53-54).

in slovenski spored zvečer na radiu ORF spremlja cela družina, ki o tem in onem debatira še nekaj dni zatem. Gertruda, ki uči v dvojezičnem vrtcu, pravi, da si pri pouku večkrat pomaga z radiom Korotan/Agora, saj so včasih kakšne zanimive oddaje za otroke. Zelo je vesela, ker se je situacija v Pliberku spremenila: "Včasih smo imeli v vrtcu dve nemški skupini in eno dvojezično, danes pa je ravno obratno. Tudi sama sem k temu veliku pripomogla. Ljudje sedaj rečejo, 'Poglej to Gertrudo, Nemko, ki je postala naša' in si mislijo, da bodo tudi oni že takoj na začetku vpisali otroke v slovenski vrtec."

Tudi pri Lacknerjevih preklapljanje med jezikovnima kodoma (slovenskim in nemškim) pomeni nekaj vsakdanjega, nekaj, kar je del njihovega identificiranja s slovenskimi Avstrijci. Potrebno pa je poudariti, da v Pliberku ne prihaja do preklapov med jezikovnima kodoma v pomenu, kot je to zagovarjala teorija preklapljanja med kodi (switching code theory) v prejšnjih desetletjih, da proučevani nekaj časa govorijo v enem jezikovnem kodu, nato pa preklopijo na drugega. Ugotovimo lahko, da domačini res preklaplajo, a ne gre zgolj za preklapljanje med slovenščino in nemščino, saj tudi ko govorijo slovensko uporabljajo nemške besede, fraze in celo stavke, velja pa tudi obratno (za primer nemškega jezika). V Pliberku lahko vidimo, da je jezik živ organizem in da ne prihaja le do avtomatskega preklapljanja med jezikovnima kodoma, temveč da jezik živi, se razvija in spreminja glede na potrebe svojih porabnikov. 'Prešaltanja' v družini sploh ne opazijo, večkrat kdo koga nagovori v slovenščini, drugi pa odgovarja v nemščini ali obratno (čeprav se jezika močno prepletata).

V primeru 'Gertrude', ki je preklapljala med dvema identifikacijama, lahko razberemo Barthov samopripis (Barth, 1996). Gertruda se ni le sama videla kot slovenske Avstrijke, ampak so jo kot tako prepoznali tudi slovenski Avstrijci ("Poglej to Gertrudo, Nemko, ki je postala naša" ali kot so mi povedali pri Čargovih in Lutz-Sadjakovih: "Gertrudo imamo tako radi, takoj jo začutiš, da je naša!"). Ne bi bilo zadosti, če bi si Gertruda le želela postati slovenska Avstrijka, ampak se mora tako tudi vesti (npr. ona je vzgojiteljica dvojezičnega pouka, poje slovenske pesmi v KPD Drava, prizadeva si, da otroci govorijo slovensko itd.). To lahko razložimo tudi z besedami Cohena, po katerem sta etničnost in nacionalnost vedno subjektivni kategoriji: "Posameznikova zavest je tista, ki ima primat pri kreiranju etničnosti" (Cohen, 1996: 64,76,77). V tem smislu Gertruda razlaga: "Prijateljice mi niti enkrat niso dale čutiti, da so one prave Slovenke, jaz pa ne, ker je še vedno malo Nemke v meni. Me sprejmejo kot (razmislek) Gertrudo, kar pomeni, kot slovensko Avstrijko, ki govori malo nemško malo slovensko, uči v dvojezičnem vrtcu." V družini Lacknerjevih kot tudi med ostalimi Pliberčani se na 'Gertrudo' sklicujejo že kot na nekakšen simbol za slovenske Avstrijke.

Zanimivo pa je, da se Gertruda v nekaterih ozirih razmejuje od otrok in moža: "Meni je bližja zgodovina Nemcev, pa tudi njihovi običaji, eher je otrokom in Karlu bližja slovenska zgodovina in običaji, ki jih živimo." Vendar je pri tem pomenljivo, da Gertruda o tem govori kot o nemških - 'njihovih/drugih' običajih, in kot o slovenskih - tistih, ki jih 'mi živimo'.

Primer: Šimen - "Mi smo slovenski Avstrijci!"; Johan - "Ma kaki Nemci, mi smo Slovenci" (Čargovi)

Čargovi živijo v Pliberku. Šimen in Andreja imata tri otroke, sedemletno hčerko Angeliko in dvojčka Fabia ter Damjana. Živijo skupaj z Andrejevima staršema,

Johanom in Štefko. Veljajo za eno izmed 'najbolj zavednih slovenskih družin' v Pliberku. Skozi pripovedovanja življenjskih zgodovin se je pokazal generacijski prepad v smislu, kako oče Johan in sin Šimen vidita koroške Slovence. To je identično Danforthovemu vprašanju o preklopnih identitetah: "Kako lahko ženska rodi enega Grka in enega Makedonca?" (Danforth, 1995: 222) Danforth opisuje imigrante iz Florine v severni Grčiji, ki so se naselili v Melbournu v Avstraliji, in njihovo upravljanje z identitetami. Med drugim Danforth osvetli tudi primer dveh bratov - Teda in Jima Yannasa. Ted trdi, da je Makedonec, Jim pa, da je Grk. Prav zaradi tega sta sprta (Danforth, 1995: 194-195). Kot antropolog nam Danforth ponudi razlago, da je to popolnoma možno: "/.../ možno je, da ženska rodi enega Grka in enega Makedonca. Možno je predvsem zato, ker Grki in Makedonci niso rojeni, ampak so narejeni" (Danforth, 1995: 231). Z drugimi besedami to pomeni, da nam niti nacionalne niti etnične identitete niso biološko dane, ampak so družbeno konstruirane. Primer Johana in Šimna, očeta in sina z avstrijske Koroške, je popolnoma enak. Možno je, da se identitete spreminjajo skozi čas in v različnih generacijah, in potemtakem je mogoče, da oče sebe vidi drugače kot se vidi njegov sin. Johan je vztrajno trdil: "Mi govorimo samo slovensko, izključno samo slovensko! Med seboj nikoli ne govorimo nemško. To je za nas čisto normalno. To je prava slovenska kmetija." Sin Šimen je nekaj časa molčal, poslušal, nato pa rekel: "Papa, tudi nemško včasih govorimo, ne moreš trditi..." Johan ga prekine: "Kdaj? Nikoli." Šimen pa je kljub temu vztrajal, da včasih med prijatelji in sorodniki govorijo nemško. Zaman sem čakala na Johanov odgovor, saj se je delal, kot da sina ne posluša. Ko je na obisk prišla Andrejina sestra z možem Avstrijcem, so se pogovarjali nemško, le obe sestri, če sta bili sami, sta večinoma govorili slovensko, a z veliko nemškimi primesmi. Opazila sem, da je tudi Johan preklapljal in mešal med obema jezikovnima kodoma. Ta primer očeta in sina kaže natančno to, kar je predlagal Barth: kot raziskovalci na terenu bi morali biti sposobni uvideti posamično v vsej njegovi različnosti, ne pa zaobjemati celote (Barth, 1994: 352). To še posebej velja za primer etničnosti, saj je to fenomen, ki je že po svoji naravi izredno subjektiven in bi lahko zato bilo kakršnokoli posploševanje čez meje konkretnega primera celo usodno. Težko bi trdili, da do enakega identitetnega preklapljanja prihaja tako med Pliberčani, Huroni v Kanadi kot med indijskimi priseljenci v Veliki Britaniji. Mogoče je sicer trditi, da se podobni vzorci ponavljajo, a zaradi različnega zgodovinskega konteksta, zaradi vpetosti teh področij v različne družbeno-politične kontekste, vsako od teh področij zahteva podrobno obravnavo izgradnje etničnih identitet. Že zelo različna identitetna preklapljanja in upravljanja v samem Pliberku kažejo na to, da posamezniki različno manevrirajo pri svojem identitetnem izgrajevanju in da državotvorni diskurz vsakdo sprejema in ponotranji na nekoliko svojstven način.

Johan je v svoji pripovedi večkrat potožil, kako je bilo včasih, če si vztrajal, da si koroški Slovenec: "Jaz nisem šel rad v gostilno, ker je bilo prenevarno, saj smo se zmerjali in nemčurji so nas klicali partisanen, komunisti, jugo, čuši, mi pa smo malo popili in jih nato nabili." Počutil se je ogroženega, da mora svojo identiteto nenehno braniti. Medtem ko Šimen tega ni videl več tako, svoje otroke sicer 'vzgaja v slovenskem duhu', kot pravita z ženo, a "Avstrijci so del nas in tudi mi smo Avstrijci. Mi smo slovenski Avstrijci. Nikdar nisem bil koj drugega in tudi ne bom.

Priznam, da sem pa rajši na tej strani meje, ker nam gospodarsko dosti bolj gre, vas je bremzal tisti komunizem" (podčrtala M.P.)!

Izstopajoča je beseda 'vas', ki implicira ločnico od 'nas - Slovencev'. Johan se je takoj odzval in začel pripovedovati, kako je bilo včasih, kako so se morali boriti proti Nemcem, kako so bili Slovenci vedno nekaj slabega v tej državi, kako so bili na strani partizanov, so se skupaj z njimi borili, kako sta se z ženo trdo borila, da sta ostala Slovenca: "Ma kaki Nemci, mi smo Slovenci. Vedno smo bili in se bomo trudili, da to tudi ostanemo." Zdi se, da za Šimna 'biti Slovenec' ne pomeni isto kot za Johana. Nemogoče pa je trditi, da Johan še naprej vzdržuje nekdanjo podobo, saj je tudi pri njem opazno občasno preklapljanje. Slikovit primer je spor med njima glede iskanja žene. Johan je rekel: "Vsi moji otroci imajo slovenske partnerje, tudi moja žena je Slovenka. To mi že gledamo, da tako ostane. Jaz ne bi hotel ene nemške deklice oženit. To sem jaz že gledal, ko sem si iskal partnerko, da je bila Slovenka."

Šimen pa mu je odgovoril: "Hmmm.... (razburjeno, odločno in jezno) Ne, ne papa! Jaz bi kot prvo to rekel. Moja žena je res Slovenka. Spoznala sva se naključno na cugu (zug - vlak) in slučajno sva bila oba Slovenca, čeprav tega en teden sploh nisva vedela. Spoznala sva se v nemščini, en teden sva se tako pogovarjala, šele potem sva se nekako zmenila, da sva oba koroška Slovenca. To ne moreš izbirati, kamor ljubezen pade, tja pade. Če se zaljubiš, ne moreš gledati, a je deklica Slovenka ali Nemka. Tako tudi za sebe lahko rečem, da sem se zaljubil že prej, ko še sploh nisem vedel, da je Slovenka. Zaljubil sem se v bistvu v Nemko." Oče je hitro obrnil situacijo sebi v prid, češ, bila pa je vseeno Slovenka in bili smo je zelo veseli.

O ogroženosti manjšine je Johan poudarjal, kako Slovenci izginjajo, kako jih je vedno manj. Zdi se, da Šimen tega ni več tako občutil, ogroženost ni bila več del njegove identitete: "Dobro, to je bilo zdaj tvoje mnenje (smeh), zdaj pa še moje, ki je drugačno. Ni nas treba biti strah, da bomo izginili. (jezno) Ja, ljubi bog, a misliš, da se bomo kar v zemljo ugreznili? Papa, imamo svoje medije, svoje šole, tudi avstrijski mediji govorijo o nas. Slovenski Avstrijci ne bomo kar tako izginili" (podčrtala M.P.).

Pripadnost slovenskim Avstrijcem so še posebej izpostavili, ko se je govorilo o Jörgu Haiderju. Johan ga je videl izključno kot sovražnika, ki preži na njih, kot fašista: "Jaz sem zelo žalosten in prestrašen. Kaj bo, če bo postal deželni glavar. Prišlo bo do katastrofe. Že sedaj je v sosednji cerkvi pol maše v nemščini, ko pa bo Haider, bo še slabše." Šimen pa je očetova razmišljanja ostro zavrnil: "Oče, ti živiš v zaprtem svetu, še zmeraj v preteklosti. Ne veš pa, kaj se v resnici dogaja. Haider za nas sploh ni tak Nazi, kot mnogi mislijo. Mi se Haiderja več ne bojimo. On je zelo inteligenčen in dober menedžer. Prodaja nekaj slabega na tak način, da vsak misli, da je nekaj dobrega. On sam ni Nazi, kot so nekateri na Koroškem, pač izrablja to mišljenje in zna za sabo zaradi tega potegniti veliko ljudi. Obrača se po vetru, če bi na primer prišel v slovensko družbo, bi tudi z nami pel slovenske pesmi, celo za rundo bi dal. Mislim, da če bo deželni glavar, to za nas niti ne bo tako slabo. Pokazati bo moral, kaj zna tudi brez nacionalističnih vzgibov." Tudi člani ostalih štirih družin so na Haiderja gledali podobno, vsi pa so si bili podobni glede ocene avstrijskega državnega praznika - obletnice plebiscita. Kot je o tem povedal Šimen:

“To je katastrofa. Mi deseti oktober vidimo čisto drugače, kot navaden dan. Deseti oktober je en velik cirkus, ki ni upravičen. Ne moremo razumeti, da Nemci to uporabljajo za praznik, kot izkazovanje nekih nacionalnih čustev. To je tako neumno in to pomeni nenehen kampf na Koroškem. Če bi mogli, sploh ne bi dali pomena temu dnevu. O.K. to je en dan in mislim, da odločitev sploh ni bila slaba za nas, saj smo se gospodarsko dobro razvili, nam je šlo bolje. Je pa tudi logično, zakaj so naši dedje tako glasovali, predvsem zaradi tega gospodarskega razloga. Tukaj so bile Karavanke in naši dedje so pač takrat mislili, da bodo lažje šli v Celovec prodajat krompir in ostalo zelenjavo kot pa v Ljubljano. Odločal je gospodarski faktor in noben nacionalni. Danes pa to aufblasajo kot nacionalni praznik in delajo štriteraj.”

Primer: Kristina (Lutz-Sadjakovi)- “Kaj bi rekli, da ste, Slovenci ali Avstrijci? - Zakaj pa to ločite? Mi smo slovenski Avstrijci!”

Družina Lutz-Sadjak živi v Nonči vasi (Einersdorf) pri Pliberku. Sami se deklarirajo za ‘trdno zavedno slovensko družino’ in kot take jih prepoznavajo tudi sovaščani. Kristina je učiteljica v Pliberku, kjer poučuje dvojezični pouk, starejši sin je že poročen, mlajši pa obiskuje šolo v Pliberku. V njihovih pripovedih me je presenetilo nenehno zatrjevanje, da si zelo prizadevajo vseskozi govoriti v slovenskem jeziku. Uvrščajo se med ‘aktivne Slovence’, kar so opisali: “Da si vseskozi aktiven v slovenskih organizacijah, ki jih imamo tukaj na avstrijskem Koroškem.” Opis spominja na Minnichovo definicijo ‘zavednega Slovenca’, ki se glasi: “To so tiste družine oziroma ‘zavedni Slovenec’ je tisti, ki aktivno promovira slovenstvo in poudarja slovenski govorni kod” (Minnich, 1992: 182).⁵ Kristina je v svoji pripovedi večkrat pohvalila Markovo ženo Sylvio, “saj izhaja iz ene najbolj zavednih slovenskih družin. Mi Lutz-Sadjakovi smo že stoletja zavedni Slovenci, tako po moji strani kot po moževi. Ko pa zveš, saj se kar malo bojiš, ko otroci pridejo v tista leta, ko se morajo poročiti, in da ne bi slučajno vzeli kakšne ‘trde Nemke’, da se bo tvoj sin poročil s punco iz družine, ki slovi kot najbolj zavedna družina v Podjuni, si še toliko bolj vesel” (podčrtala M.P).

Že v predhodnih pogovorih so člani družin vztrajno zatrjevali, da poimenujejo Neslovence v Avstriji vedno le Avstrijci in nikoli Nemci, saj ima izraz Nemeč pejorativno konotacijo.⁶ Vendar jim to ločevanje v pogovorih ni najbolje uspevalo; v vsakdanjih situacijah so jim pogosto rekli Nemci in dalo se je čutiti, da to pomeni nekaj negativnega. Zdelo se je, da uporabljajo izraz Nemeč takrat, ko so se želeli razmejiti od ‘njih’. Začetno poudarjanje ‘slovenske zavednosti’ se je v nadaljnjih pogovorih nekoliko spremenilo. To najbolje ilustrira Rosinin odgovor na vprašanje, kako se počuti kot manjšinka, ali kot Slovenka ali kot Avstrijka. Nekaj časa me je nejeverno gledala, nato pa odgovorila: “Ja, ja.... (premor, zbegano

⁵ Robert Minnich je do takšne definicije ‘zavednega Slovenca’ prišel z raziskavo na Tromeji, kjer so v stiku trije uradni nacionalizmi - slovenski, italijanski in nemški. Proučeval je občutenje nacionalnosti prebivalcev dveh vasi; v kraju Ukve v Italiji, ki leži v Kanalski dolini, in v kraju Zahomec-Bistrica v Avstriji, ki leži v Zilji na avstrijskem Koroškem. Proučeval je identitetno preklapljanje med Ukljani in Zahomčani-Bistričani (Minnich, 1992: 182; prim. Minnich, 1993: 91-137).

⁶ Podobno ugotavljajo Wodakova in drugi. Pravijo namreč, da je pomembno vlogo pri konstrukciji avstrijske nacionalne identitete igralo prav razmejevanje Avstrijcev od Nemcev in Nemčije. Zato ima poimenovanje Nemeč za Avstrijca slabšalno konotacijo. Ugotavljajo tudi, da je pa prav nemški jezik tisti, ki je nadomestil vse ostale dialekte in zgradil avstrijsko identiteto (1998: 164).

spogledovanje) ne vem... Ja, zakaj pa to sploh ločite - Avstrijci, Slovenci? Mi nismo ne eno ne drugo. Hmm.... Mi smo slovenski Avstrijci! JA, JA" (podčrtala M.P.)! Zelo slikovit je odgovor: "Mi težko opišemo, kaj smo, smo nekaj vmes, a veste, en tak mišung" (podčrtala M.P.). Prav ta 'mišung (mischung)' pa sem razbrala tudi iz nekaterih situacij iz njihovega vsakdanjega življenja. Čeprav je Kristina sprva vztrajno zatrjevala, da govori s sogovorniki vedno le slovensko, je v nadaljevanju povedala, da ne govori slovensko le v primeru, ko sogovornik ne zna slovensko. Nekoliko odstopajoče od te 'trdnosti' so se pokazale vsakdanje situacije: npr. po telefonu se je v moji prisotnosti oglašala v nemščini, na telefonski tajnici imajo posnet nalogovor v nemščini; na pevskih vajah govorijo tudi nemško, čeprav pojejo večinoma slovenske pesmi itd.

Podobno sem razbrala tudi iz njihovih medijskih navad: niti enkrat niso gledali TV Dnevnika ali Odmevov na TV SLO, so pa zato vsak večer spremljali Zeit im Bild ob pol osmih na ORF. Doma niso bili naročeni na slovenske časopise, niso poslušali slovenskega radia (razen včasih Koroškega radia iz Slovenj Gradca) niti niso gledali uradnih slovenskih programov. Pomembno pa je poudariti, da so poleg avstrijskih medijev (npr. Kleine Zeitung, Krone, Profil, Kärntner Tageszeitung, program ORF) spremljali predvsem t.i. manjšinske medije, ki so po besedah Rosine, "naši, so nam blizu, nas razumejo, vedno poročajo nekaj o nas." Zato ni bilo naključje, da so člani vseh štirih družin zatrjevali in celo skozi življenjske situacije pokazali, da redno spremljajo radio Korotan/Agora (pri vseh je bil radio od jutra do večera na frekvenci Korotana/Agore), zvečer od šestih do sedmih slovenski spored na radiu ORF, da redno gledajo nedeljske oddaje Dober dan, Koroška na televiziji ORF, celo ponovitev na TV SLO, in da so domala vsi naročeni na vsaj dva manjšinska časopisa (Naš tednik, Nedelja, Slovenski vestnik). Čeprav se zdi, da si ti mediji prizadevajo vzdrževati nekakšno idealno podobo t.i. 'slovenske identitete' (npr. moramo govoriti slovensko, da slovenščina ne bo izumrla, ohranjajmo slovensko zgodovino itd.), recipiente povezujejo v skupnost t.i. slovenskih Avstrijcev in ne v skupnost le Slovencev. O tem se je izrekla tudi Kristina: "Mi nismo ne Avstrijci in ne Slovenci hm.... smo pravi mišmaš." Čeprav imajo člani vseh družin zelo malo stikov s Slovenijo in Slovenci ter večinoma gravitirajo k Avstriji, so vseeno vsi poudarjali, da jih veže za Slovence iz Slovenije skupna kultura. Pri tem nedvomno odigrata pomembno vlogo medijski in izobraževalni diskurz, ki vztrajno vcepljata skupni zgodovinski spomin, ki bi si ga naj delili koroški Slovenci s Slovenci iz Slovenije. Obenem ni moč spregledati dejstva, da mediji posredujejo tudi skupni avstrijski/nemški zgodovinski spomin. Tovrstno razpetost med dvema državama slikovito opisujejo: "Mi nismo Pliberk pri Ljubljani, mi smo Pliberk pri Dunaju. Sicer imamo že dolgo slovensko identiteto, a prostor, v katerem živimo, je na nas vplival, bili smo dvojezični in ta dvojezičnost nas je ožigosala. Mi nismo Slovenci, pa še vseeno smo Slovenci. Pravim, da nismo takšni kot ste vi, mi smo malo zavekslali našo identiteto" (podčrtala M.P.).⁷

⁷ Zanimivo je, da pripovedovalci sami pojav preklapljanja med identitetami imenujejo 'vekslanje' (wechseln - zamenjati, spremeniti, preklopiti) kot ga tudi znanstveni diskurz. Za opis tega pojava uporabljajo še besedo 'prešaltamo' (schalten - prestaviti, preklopiti), ki pa jo rabijo bolj v povezavi s preklopi med različnima jezikovnima kodoma (ki pa sta zelo prepletena), redko pa tudi za opis preklopne identitete.

Iz vsakdanjih življenjskih situacij članov vseh štirih družin, ko so prihajali v stik s prijatelji, sorodniki in predvsem kupci iz Slovenije (Pliberk je namreč pomembno obmejno trgovsko središče in nekakšna odskočnica za večja nakupovalna središča, npr. Velikovec in Celovec), sem izluščila, da je Slovenija za njih že tujina. Državna meja sicer še ni ločnica v pravem pomenu besede, Koroška v Sloveniji še ni 'prava tujina', čeprav tisti v Sloveniji "že niso isto kot mi", je povedala Kristina.

Kot pomemben kulturni posrednik (entrepeneur) slovenstva oziroma zastopnik državotvornih interpretacij slovenstva se v Pliberku kaže župnik, saj na primer člani vseh štirih družin nikoli ne gredo k 'nemški maši', pač pa vedno k "ta deseti", kar pomeni k slovenski, ki je ob desetih. Kristina je razložila: "Emocionalno gledano, jaz ne morem moliti v nemškem jeziku, te molitvice so mi tako čudne in me kar zaboli, če bi morala župnika poslušati v nemščini. Cerkevna slovenska zavest je na Koroškem zelo močna. V Pliberku pa imamo še to srečo, da je župnik zelo inteligentna in diplomatska oseba."

Prav tako se vsi identificirajo z 'našimi' pesniki in pisatelji. Ko sem jih vprašala, katere poznajo, so informatorji v eni sapi naštevati slovenske pesnike in pisatelje, vmes pa dodali še koroške literate in tudi avstrijske. Podobno je bilo pri spremljanju različnih športnih tekmovanj prek medijev. Za 'naše' športnike so navedli Jureta Koširja, Brigito Bukovec, Sabino Egger, Hermana Maierja itd. Zdi se, da če imajo na razpolago označevalce slovenskega avstrijstva, bodo sprva poudarjali te, npr. pisatelje in pesnike, Andreja Kokota, Janka Messnerja, Martina Kuchlinga, Florijana Lipuša ter športnike, Petra Wrolicha, Daniela Užnika, Sabino Egger itd.

Pliberčani se v nekaterih ozirih približujejo identitetni formuli kot jo povzema Šumijeva in Venosi in je tipična za Kanalčane, "/.../ da namreč govorijo slovensko, se čutijo Avstrijce, morajo pa biti Italijani" (1995: 143). Ugotavljata tudi, da je predvsem na mejnih področjih, kjer se posameznik srečuje z mnogimi možnimi identitetami "/.../ Slovenca, Nemca, Vindišarja, družbeno okolje pa ga sili sprejeti nekaj povsem četrtega, /.../ etničnost/narodnost vedno stvar pragmatične življenjske izbire in strategije" (1995: 157). Etničnost je proces, ni statična kategorija, kot jo predpisuje državna logika in jo večinoma posreduje tudi medijski diskurz.

Zaključek: Fiktivna identiteta in realne identitete - mnogo obrazov 'homo slovenicusa'

Za zaobjetje fenomena etničnosti se kot koristni in produktivni kažeta etnografski metodi nestrukturiranega intervjuja in opazovanja z udeležbo, kjer je lahko poseben poudarek namenjen prav pripovedovanju življenjskih zgodovin. Etnografski pristop predpostavlja interaktivni proces med raiskovalcem in opazovanimi ter proizvaja zgodbe s terena, ki so le lokalne teorije majhnega dometa in predstavljajo specifične probleme ter specifične situacije. Vprašanje je, ali so posploševanja v primeru take metodologije sploh možna, saj so etnične identitete vedno producirane v procesu interakcije med ljudmi, so konstrukt te interakcije, neskončen proces in so zelo subjektivna stvar. Tudi po Geertzju naj analiza ne bi bila eksperimentalna v obliki iskanja zakonov, pač pa interpretativna v obliki

iskanja pomenov (Geertz, 1973: 4-5). Etnografija tako stremi za lokalnimi znanji oziroma teorijami, ki pa so vedno le interpretacije, pri čemer se raziskovalec - etnograf zaveda, da imajo njegovi rezultati oziroma lokalne teorije politične implikacije. Zaveda se, da vrednotno nevtralna znanost ne obstaja, saj so te naracije vedno pripovedovane v okviru družbeno-kulturno-zgodovinskega konteksta, pripovedovane skozi prizmo specifične paradigme, pa tudi ožigosane z osebnimi zgodovinami, spolom, etničnostjo itd. tako etnografa kot tistih, ki jih proučuje.

Poveden je primer Pliberka, kjer ljudje različno interpretirajo, kaj tam pomeni biti Slovenec, saj se razlike pojavljajo že med samimi Pliberčani. Terenska raziskava je pokazala, da je biti Slovenec v Pliberku nekaj drugega kot biti Slovenec v Ljubljani. Govorimo lahko o identiteti slovenskega Avstrijca, ki se ne konstruira le med pripadniki 'nacionalno mešanih' družin, ampak tudi med pripadniki tistih družin, ki se imajo za 'trdno zavedne slovenske družine'. Zdi se, da je 'homo slovenicus' le ideološki konstrukt, s pomočjo katerega državni diskurz (poleg drugih elitnih/hegemonističnih diskurzov oziroma globalnih institucij) posameznike povezuje v zamišljeno skupnost - slovensko nacijo. Eden izmed mnogih obrazov takšnega 'homo slovenicusa' je tudi biti Slovenec v Pliberku. Posamezniki slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem se ne poimenujejo Slovenci, ampak slovenski Avstrijci. V tej luči se zdijo strahovi nekaterih slovenskih akademikov, ki pravijo, da slovenski jezik izginja iz teh krajev in da so koroški Slovenci vedno bolj asimilirani, da so vedno bolj Nemci (prim. Susič in Sedmak, 1983), nedorečeni. Susič in Sedmak, na primer, ločita prisilno in tiho asimilacijo; predvsem tiha naj bi bila usodna za slovensko manjšino, ko se npr. slovenstvo izgublja v 'nacionalno mešanih' zakonih: "Generacija, ki sledi mešanim zakonom, po navadi že pripada večinskemu narodu in asimiliranci se nikakor ne razlikujejo več od pripadnikov dominantne in večinske skupnosti" (1983: 71-72). Terenska raziskava je pokazala, da do asimilacije ne prihaja tako zlahka niti tam, kjer sta ali mati ali oče Avstrijca. V Pliberku je prej razpoznavno drugačno občutenje slovenstva, in sicer v podobi slovenskega Avstrijca. Pri izgradnji take samopodobe pa ključno vlogo igrata predvsem manjšinski medijski in dvojezični izobraževalni diskurz, ki posameznikom omogočata, da se lahko na temelju svojega vernakularja⁸ (domačega jezika-dialekta) zamišljajo v posebno skupnost.

Rezultati raziskave v Pliberku krepijo Minnichovo ugotovitev, ki pojasnjuje, da se Ukljani, ko govorijo slovensko, ne identificirajo z večjo entiteto - npr. nacijo, pač pa le z manjšo skupnostjo (1992: 250). Za Pliberčane pomeni govoriti slovensko, identificirati se s slovenskim avstrijstvom, kajti govoriti slovensko pomeni hkrati tudi govoriti nemško. Če koroški Slovenec reče, da so 'naši' Jure Košir, Primož Peterka, pa tudi Sabine Egger in Herman Maier, to še ne pomeni, da je zmeden, ampak da gre "za preklopno identiteto" (Knežević-Hočevar, 1998: 201; podčrtala M.P.). Gre za identiteto slovenskega Avstrijca! Ker sta nacionalnost in etničnost vedno stvar pragmatične in subjektivne življenjske izbire posameznika, ker sta spremenljivi, procesualni in ker sta heterogeni kategoriji, naj zaključimo s predlo-

⁸ Čeprav poudarjam, da se oba diskurza še naslanjata na standardno slovenščino, a že to redko (npr. le pri branju in pisanju, pa tudi to ne vedno, kar lahko zasledimo v manjšinskih časopisih), saj tudi šola in mediji bolj uporabljajo dialekt. Pomembneje je, da je prav preklapljanje med jezikovnima kodoma, ki pa sta močno prepletene, sestavni del obeh diskurzov.

gom Šumijeve in Venosija, da bi bilo potrebno državno ideologijo razširiti tako, da bi bila lahko vsa različna slovenstva sprejeta vanjo (1995: 158). Predelati bi jo bilo treba tako, da bi tudi 'slovenstvo' Pliberčanov, ki ga občutijo kot slovensko avstrijstvo, lahko bilo sprejeto vanjo.

LITERATURA

- Anderson, Benedict (1998): *Zamišljene skupnosti: O izvoru in širjenju nacionalizma*, Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Barth, Fredrik (1994): A Personal View of Present Tasks and Priorities in Cultural and Social Anthropology, v: Borofsky, Robert (ur.), *Assessing Cultural Anthropology*, 349-361, New York, McGraw-Hill.
- Barth, Fredrik (1996): Enduring and Emerging Issues in the Analysis of Ethnicity, v: Govers, Cora in Vermeulen, Hans (ur.), *The Anthropology of Ethnicity: Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'*, 11-32, Amsterdam, Het Spinhuis.
- Bausinger, Hermann (1983): Senseless Identity, v: Jacobson-Widding, Anita (ur.), *Identity: Personal and Socio-Cultural - A Symposium*, 337-346, Uppsala, Almqvist & Wiksell.
- Bhabha, Homi K. (1997): Culture's In-Between, v: Hall, Stuart in Du Gay, Paul (ur.), *Questions of Cultural Identity*, 53-60, London, SAGE.
- Borofsky, Robert (ur.) (1994): *Assessing Cultural Anthropology*, New York, McGraw-Hill.
- Boyd-Barrett, Oliver in Newbold, Chris (ur.) (1995): *Approaches to Media: A Reader*, London, Arnold.
- Clifford, James in Marcus, George. E. (ur.) (1986): *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, Berkeley, University of California Press.
- Clifford, James (1986): Introduction: Partial Truths, v: Clifford, James in Marcus, George.E. (ur.), *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, 1-26, Berkeley, University of California Press.
- Cohen, Anthony P. (1996): Boundaries of Consciousness, Consciousness of Boundaries, v: Govers, Cora in Vermeulen, Hans (ur.), *The Anthropology of Ethnicity: Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'*, 59-79, Amsterdam, Het Spinhuis.
- Danforth, Loring M. (1995): *The Macedonian Conflict*, New Jersey, Princeton University Press.
- Geertz, Clifford (1973): *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, New York, Basic Books.
- Gillespie, Marie (1995): *Television, Ethnicity and Cultural Change*, London, Routledge.
- Glawar, Gottfried (1991): *Geschichte Bleiburs mit Sagenschatz des Kärntner Unterlandes*, Klagenfurt, Eigenverlag.
- Govers, Cora in Vermeulen, Hans (ur.) (1996): *The Anthropology of Ethnicity: Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'*, Amsterdam, Het Spinhuis.
- Hall, Stuart in Du Gay, Paul (ur.) (1997): *Questions of Cultural Identity*, London, SAGE.
- Jacobson-Widding, Anita (ur.) (1983): *Identity: Personal and Socio-Cultural - A Symposium*, Uppsala, Almqvist & Wiksell.
- Knežević-Hočevar, Duška (1998): *Mejnosti v Zgornjekolpski dolini: Upravljanje z identiteta mi skozi sorodstveno mrežo*, Ljubljana, Fakulteta za podiplomski humanistični študij (doktorska disertacija - neobjavljena izdaja).
- Minnich, Robert Gary (1992): *Homesteaders and Citizens: An Ecology of Person and Self-realization among Slovene Speaking Villagers on the Austro-Italian Frontier*, Bergen, University of Bergen (doktorska disertacija - neobjavljena izdaja).

- Minnich, Robert Gary (1993): Socialni antropolog o Slovencih: zbornik socialnoantropoloških besedil, Ljubljana, Slovenski raziskovalni inštitut - SLORI (Amalietti).
- Moritsch, Andreas (1995): Matija Majar Ziljski, Celovec, Verlag Hermagoras/Mohorjeva založba.
- Poutignat, Phillipe in Streiff-Fenart, Jocelyne (1997): Teorije o etnicitetu - Dodatak, Fredrik Barth: Etničke grupe i njihove granice, Beograd, Biblioteka XX vek.
- Susič, Emidij in Sedmak, Danilo (1983): Tiha asimilacija: Psihološki vidiki nacionalnega odtujevanja, Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Šumi, Irena in Venosi, Salvatore (1995): Govoriti slovensko v Kanalski dolini: Slovensko šolstvo od Marije Terezije do danes, Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Thompson, John B. (1995): Mass communication and modern culture: contribution to a critical theory of ideology, v: Boyd-Barrett, Oliver in Newbold, Chris (ur.), Approaches to Media: A Reader, 54-65, London, Arnold.
- Van Maanen, J. (1988): Tales of the Field: On Writing Ethnography, Chicago, Chicago University Press.
- Verdery, Katherine (1996): Ethnicity, Nationalism and State-Making - Ethnic Groups and Boundaries: Past and Future, v: Govers, Cora in Vermeulen, Hans (ur.), The Anthropology of Ethnicity: Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries', 33-58, Amsterdam, Het Spinhuis.
- Vereni, Piero (4.-10.9. 1998): When People Write Their 'Own' Ethnographies - Paper presented at the 5th Biennial EASA conference "The Politics of Anthropology: Conditions for Thought and Practice", Frankfurt am Main (neobjavljena izdaja).
- Wodak, Ruth in De Cillia, Rudolf in Reisigl, Martin in Liebhart, Karin in Hofstötter, Klaus in Kargl, Maria (1998): Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität, Frankfurt am Main, Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft.

Adam PURG¹

IZVIRNI
ZNANSTVENI
ČLANEK

VLOGA OBVEŠČEVALNIH IN VARNOSTNIH SLUŽB V POLITIČNIH SISTEMIH

Primer Ruske federacije

Povzetek. *Povezave med obveščevalnimi in varnostnimi službami ter političnimi sistemi so vzročno-posledične, večstranske, relativno zapletene ter zgodovinsko spreminjajoče se; značilnosti političnega sistema vplivajo na vsebino dela in ustroj teh služb. Pri oblikovanju sodobnega varnostno-obveščevalnega sistema Ruske federacije (RF) izhajajo iz določil zakona o varnosti in koncepta nacionalne varnosti RF. Slednji določa temeljne smeri državne politike na področju zagotavljanja varnosti oseb, družbe in države ter zaščite države pred zunanjimi in notranjimi ogrožanji. V razvejanem varnostno-obveščevalnem sistemu imata posebno vlogo predsednik države in Varnostni svet RF. Zunanjo obveščevalno dejavnost sestavlja celota organiziranih državnih organov kot sestavni del sil za zagotavljanje varnosti RF, ki lahko uporabljajo določene metode in sredstva. Temeljni področji dela Zvezne varnostne službe sta protiobveščevalna dejavnost in boj proti kriminalu.*

Ključni pojmi: *GRU, KGB, NKVD, policija, Ruska federacija (RF), Varnostni svet RF, Zunanja obveščevalna služba (SVR), Zvezna varnostna služba (FSB)*

Vloga obveščevalnih in varnostnih služb v političnih sistemih

Izhajamo iz teze, da so povezave med obveščevalnimi in varnostnimi službami na eni ter političnimi sistemi na drugi strani vzročno-posledične, večstranske, relativno zapletene ter zgodovinsko spreminjajoče se. Temeljne lastnosti političnega sistema, predvsem organizacija in način izvajanja oblasti, določajo položaj, vsebino dela in ustroj teh služb oziroma tovrstnih sistemov, vplivajo pa tudi na funkcionalno povezanost med posameznimi subjekti, uporabo posebnih metod in sredstev dela, nadzor, usmerjanje ipd. (Purg, 1995). Vrsta primerov kaže, da so cilji in metode obveščevalnih služb determinirani tudi s cilji in načini vodenja vladne politike. Obveščevalne in varnostne službe s svojim delovanjem zagotavljajo relativno trdnost političnega sistema, lahko pa tudi pospešijo njegov razpad ter vplivajo na obstoječe politične procese in odnose, povečujejo ali zmanjšujejo prožnost, prilagodljivost, odzivnost, legitimnost in druge pomembne lastnosti političnega sistema. Skratka, te službe so lahko pomemben del političnega delo-

¹ Adam Purg, doktor politoloških znanosti.

vanja - tako v pozitivnem kot negativnem smislu. Obstajajo namreč v večini držav, ciklično dobivajo na pomenu, posledice njihovega delovanja so mnogostranske, tudi protislovne, nemalokrat nepredvidljive in neobvladljive.

S pojmom obveščevalne in varnostne službe so povezani številni sorodni pojmi, ki jih v nadaljevanju predstavljamo le na kratko. Pojem obveščevalna dejavnost je najširši pojem in bi ga lahko opredelili kot "rezultat zbiranja, analiz, združevanja in interpretacije vseh razpoložljivih podatkov, ki zadevajo enega ali več vidikov tuje države oziroma operativnega področja, ki je neposredno ali potencialno pomembno za načrtovanje" (Richelson, 1988:1). Poleg zbiranja podatkov ščiti lastne interese, zaupne podatke in dokumente pred nasprotnikom ter opravlja še druge naloge, ki so pomembne pri realizaciji določenih (tudi političnih) ciljev, pri čemer uporablja specifične (posebne) metode in sredstva. Ponekod opravlja tudi "umazane posle", katerih cilj je, da s pritiskom (vojaškim, ekonomskim, političnim) vplivajo na politiko določene države. Varnostna dejavnost pa pomeni preprečevanje, preiskovanje in odpravljanje določenih oblik ogrožanja varnosti neke dobrine, v tem primeru države. Zagotavljanje varnosti pomeni predvsem ukrepanje, in sicer pretežno na način ter z metodami in sredstvi, ki se razlikujejo od načina, metod in sredstev obveščevalne dejavnosti. Varnostno dejavnost kot funkcijo države opravljajo policija in druge varnostne službe. Praksa v parlamentarnih sistemih kaže, da je najustreznejša rešitev v ločitvi obveščevalnih in varnostnih služb, saj so vsebina njunega dela, metode in nadzor lahko drugačni, čeprav je potrebno obdržati institucionalno povezanost med obema pojmomoma.

Za politološki zorni kot proučevanja je zlasti pomembna obravnava obveščevalnih služb. Prioritetne funkcije obveščevalnih služb so namreč zbiranje in analiziranje obveščevalnih podatkov in informacij o drugih državah, njihovem vojaškem in ekonomskem potencialu, političnem stanju in namerah ter znanstvenih dognanjih. Njihove informacije praviloma uporabljajo tisti, ki kreirajo zunanjo in notranjo politiko, obrambo ter gospodarstvo. Obveščevalne službe lahko delujejo tudi neobveščevalno: načrtujejo in izvajajo zarote, terorizem, likvidacije, državne udare, sovražno propagando ipd. Temeljne funkcije obveščevalnih služb so determinirane z lastnostmi političnih sistemov. Slednji določajo vrsto, obseg in ofenzivnost nalog, ki bi jih morale izvajati obveščevalne službe, od njega pa sta odvisna tudi velikost in ustroj obveščevalnega sistema. Proučevanja kažejo, da so spremembe v razvoju obveščevalnih služb številne in različne, med njimi pa so pomembnejše tiste, ki obsegajo strukturne spremembe glede spreminjanja težišča področja dela, uporabe posebnih metod in sredstev dela in procesov medsebojnega sodelovanja. V nekaterih državah so se preusmerili zlasti v tej smeri, da se obveščevalne službe ne ukvarjajo več toliko s tajnimi operacijami ("umazanimi posli"), temveč je postalo njihovo težišče dela v analitičnem oziroma strateškem planiranju. To posredno potrjujejo področja "Intelligence", ki jih razvijajo: Military, Strategic, Operational, Combat, Tactical, Naval, Political/Governmental in Scientific (Gunzenhaeuser, 1968:11-12), pri čemer je npr. "Strategic Intelligence" posredno ali neposredno vezana na delovanje sveta za nacionalno varnost.

Politične posledice delovanja obveščevalnih in varnostnih služb na notranje-političnem področju se odražajo v vrsti različnih pozitivnih in negativnih pojavov in procesov. Pri negativnih gre za represivne ukrepe, ki v nekaterih primerih omejujejo človekove pravice in temeljne svoboščine. To jim je omogočala tajna zako-

nodaja, ki je dovoljevala uporabo metod in sredstev, ki so s stališča varstva človekovih pravic in temeljnih svoboščin nezakonita: tajne preiskave stanovanj, prisluškovanje brez odobritve sodišča, tajne aretacije, izdelava osebnih dosjejev, izsiljen pristonek na sodelovanje, manipulacije z objavo spisov sodelavcev tajne policije in drugo. Politične posledice delovanja obveščevalnih služb na področju mednarodnih odnosov so različne, kar je tudi posledica dejstva, da je "učinkovitost" njihovega delovanja tesno povezana s kršenjem suverenosti ter družbenih oziroma mednarodnih norm. Na področju mednarodnih odnosov so poleg pozitivnih rezultatov ugotovljene tudi negativne posledice. Predvsem gre za kršenje norm mednarodnega prava (npr. glede odpiranja diplomatske pošte, kršenja suverenosti), ki lahko vzročno-posledično vplivajo na konfliktnost mednarodnih odnosov. Poseben problem predstavlja povezanost obveščevalnih služb z mednarodnim terorizmom, saj se ta pogosto pojavlja tudi kot metoda in sredstvo subverzivnega delovanja obveščevalnih služb. Poleg tega obstajajo še primeri vmešavanja v notranje zadeve; vpletenost v politične umore; tajno financiranje tujih opozicijskih strank; sodelovanje pri rušenju tuje vlade; izvajanje politike destabilizacije in podobno (Purg, 1995).

V zvezi s politološkim zornim kotom proučevanja obveščevalnih in varnostnih služb je odprtih veliko vprašanj, med katera prav gotovo sodijo naslednja: kakšna je povezava med spremembami političnega sistema in spremembami v teh službah; kako obveščevalne in varnostne službe vplivajo na politične procese in odnose; kako se spreminjajo (prilagajajo) in kaj bistveno vpliva na te spremembe; kakšna je vloga teh služb v postkomunističnih državah; kaj naj bo vsebina dela obveščevalnih služb v sodobni, informacijski družbi; kako se spreminjajo funkcije obveščevalnih služb; kako naj bodo organizirane in katere so pglavitne determinante organiziranja; kakšna so razmerja med posameznimi subjekti sistema; kdo izvaja in kako poteka usmerjanje obveščevalne dejavnosti; kako je urejena problematika nadzora; kako naj delajo (pooblastila), da ne bodo kršile človekovih pravic in svoboščin, da pa bodo kljub temu učinkovite (Purg, 1995). V tej zvezi se je možno usmeriti na primerjalne študije posameznega omenjenega problema ali pa na celovitejšo predstavitev posameznih sistemov, ki so tudi temelj za primerjalne študije. V tem kontekstu želimo predstaviti novosti v varnostno-obveščevalnem sistemu Ruske federacije (RF). Te so zanimive in pomembne zlasti zato, ker gre za sistem, ki deluje v spremenjenem političnem sistemu, ima drugačno vlogo na notranjepolitičnem in mednarodnem področju, v nekaterih delih upošteva zahodne izkušnje in ima glede na svojo velikost in razvejanost pomen, ki ga ne kaže podcenjevati. Poleg tega pa je možno iz njegovih funkcij, strukture, medsebojnih razmerij med posameznimi subjekti sistema in pooblastil posredno podrobneje spoznati naravo političnega sistema.

Varnostno-obveščevalni sistem Ruske federacije

Kratek pregled razvoja varnostno-obveščevalnega sistema

Zgodovinski pregled razvoja varnostno-obveščevalnega sistema v Rusiji je že bil predmet strokovnih obravnav (Lukić, 1982; Krunič, 1994), zato tu, zaradi lažjega razumevanja vloge suverena (predsednika države) pri oblikovanju tega sistema,

povzemam le nekaj ključnih mejnikov razvoja posameznih služb, v nadaljevanju pa bom podrobneje predstavil ustroj sodobnega varnostno-obveščevalnega sistema.

Z vidika razvoja omenjenega sistema je pomembno leto 1565, ko je Ivan Grozni ustanovil tajno organizacijo "Opričina", pristojno za boj proti notranjim sovražnikom; leta 1572 je bila zaradi prevelike moči razpuščena. Leta 1650 je car Aleksej ustanovil "Tajni biro". Leta 1697 je Peter Veliki ustanovil "Preobraženski biro", ki je imel attribute tajne politične policije. Leta 1731 je carica Ana ustanovila "Urad za tajna obvestila". Car Nikolaj I. je leta 1826 ustanovil "Tretjo sekcijo", leta 1881 pa se namesto nje pojavi "Ohrana", ki je simbol strahovlade. Leta 1917 je bila ustanovljena VČK (Vseruska izredna komisija), bolj znana kot ČEKA, kot politična varnostna služba proti kontrarevoluciji; njen ustanovitelj je bil Feliks Džerdžinski. Leta 1922 so jo ukinili in ustanovili GPU (Državna politična uprava), leta 1934 po reorganizaciji nastane GUGB (Glavna uprava državne varnosti), ki je spadala pod NKVD (Narodni komesariat za notranje zadeve) in je bila sinonim politične policije. Leta 1941 sta se iz NKVD izločila oddelek za politično varnost in oddelek za vohunstvo v tujini, ki sta postala NKGB (Narodni komesariat državne varnosti). Leta 1946 je iz NKVD nastalo ministrstvo za notranje zadeve, iz NKGB pa ministrstvo za državno varnost; leta 1953 se ti ministrstvi ponovno združita. Leta 1954 je bil ustanovljen KGB (Komite državne varnosti), ki je zaposloval prek 500.000 uslužbencev, organiziran pa je bil v okviru glavnih uprav, samostojnih uprav in samostojnih oddelkov. GRU (Glavna obveščevalna uprava) je kot vojaška obveščevalna služba delovala že v okviru ČEKE. Oktobra 1991 je prišlo do ukinitve KGB. Najprej je obstajalo Ministrstvo za varnost Ruske federacije, kot nekakšno nadaljevanje druge glavne uprave KGB, ki je bilo leta 1993 razpuščeno, od tega je ostala FSK (Zvezna protiobveščevalna služba), ki se je kasneje preoblikovala v FSB (Zvezna varnostna služba).

Ustroj varnostnega sistema

Zakon o varnosti iz leta 1992 (O bezopasnosti, 1998 : 38) pojem varnost opredeljuje kot stanje zaščitenosti življenjsko pomembnih interesov oseb, družbe in države pred notranjimi in zunanji ogrožanji. Življenjsko pomembni interesi so celota potreb, katerih zadovoljevanje zanesljivo zagotavlja obstoj in možnosti progresivnega razvoja oseb, družbe in države. Pri osebah se varnost nanaša na njihove pravice in svoboščine, pri družbi na njene materialne in duhovne vrednote, pri državi pa na njeno ustavno ureditev, suverenost in ozemeljsko celovitost. Temeljna načela zagotavljanja varnosti so zakonitost, spoštovanje ravnotežja življenjsko pomembnih interesov oseb, družbe in države, vzajemna odgovornost oseb, družbe in države glede zagotavljanja varnosti in integracija z mednarodnimi varnostnimi sistemi. Varnostni sistem Ruske federacije skladno z omenjenim zakonom sestavljajo organi zakonodajne, izvršne in sodne veje oblasti, državne, družbene in druge organizacije in združenja, državljani, ki sodelujejo pri zagotavljanju varnosti v skladu z zakonom, ter zakonodaja, ki določa odnose na varnostnem področju. Glavne funkcije varnostnega sistema so:

- odkrivanje in prognoziranje notranjih in zunanjih ogrožanj življenjsko pomembnih interesov, izvajanje kompleksa operativnih in dolgoročnih ukrepov v zvezi z njihovim opozarjanjem in nevtralizacijo;

- vzpostavitev in vzdrževanje v pripravljenosti sil in sredstev za zagotavljanje varnosti;
- upravljanje s silami in sredstvi zagotavljanja varnosti v rednih in izrednih razmerah;
- izvajanje sistema ukrepov obnove normalnega funkcioniranja delovanja objektov varnosti v regijah, ki so bili poškodovani v primeru stihijnih nesreč;
- sodelovanje v ukrepih za zagotavljanje varnosti izven RF v skladu z mednarodnimi dogovori in sporazumi, podpisanimi ali priznanimi s strani RF.

Koncept nacionalne varnosti Ruske federacije

Pod pojmom nacionalna varnost Ruske federacije je razumljena varnost njene večnacionalnega naroda kot nosilca suverenosti in edinega nosilca oblasti v Ruski federaciji. Dne 17.12.1997 je Vlada RF predstavila koncept nacionalne varnosti, zaradi spremenjenih razmer v svetu in znotraj države pa je bilo 5.10.1999 zasedanje Varnostnega sveta RF, na katerem so obravnavali njegove spremembe. V.d. predsednika RF Vladimir Putin je po opravljenih redakcijah dne 10.1.2000 sprejel spremembe in dopolnitve Koncepta nacionalne varnosti Ruske federacije (Konceptija nacionalnoj bezopasnosti Rossijskoj federaciji, 2000).

Koncept nacionalne varnosti Ruske federacije je politični dokument, ki določa temeljne smeri državne politike na področju zagotavljanja varnosti oseb, družbe in države ter zaščite države pred zunanjimi in notranjimi ogrožanji. Razdeljen je na štiri poglavja - Rusija in svetovna skupnost, predstavitev nacionalnih interesov Rusije, različne oblike ogrožanja nacionalne varnosti ter predstavitev načinov zagotavljanja nacionalne varnosti Ruske federacije. Koncept izhaja iz tega, da stanje domačega gospodarstva, nepopolnost sistema organizacije državne oblasti in civilne družbe, socialno-politična polarizacija ruske družbe in kriminalizacija družbenih odnosov, krepitev organiziranega kriminala in večanje pomena terorizma ter zaostrovanje mednarodnih odnosov sestavljajo širok spekter notranjih in zunanjih ogrožanj nacionalne varnosti.

Temeljne naloge na področju zagotavljanja nacionalne varnosti Ruske federacije so zlasti pravočasno odkrivanje in nevtralizacija zunanjih in notranjih ogrožanj nacionalne varnosti RF; zagotovitev suverenosti in ozemeljske celovitosti RF ter varnosti mejnih območij države; zagotovitev osebne varnosti človeka in državljana ter njegovih ustavnih pravic in svoboščin; vzpostavitev harmoničnih medetničnih odnosov, okrepitev pravnega reda in socialno-politične stabilnosti; zagotovitev enakopravnega in vzajemno ugodnega sodelovanja Rusije z vodilnimi državami sveta; dvig in podpora na visoki ravni vojaškega potenciala države; okrepitev režima nerazširjanja orožja za množično uničevanje in sredstev za njegovo dostavo; sprejemanje učinkovitih ukrepov za preprečevanje obveščevalne in subverzivne dejavnosti tujih držav proti RF; korenito izboljšanje ekoloških razmer v državi.

Temeljne smeri varstva ustavne ureditve Ruske federacije so zagotovitev prioritete zvezne zakonodaje in na tej osnovi izboljšanje zakonodaje subjektov RF; priprava organizacijskih in pravnih mehanizmov zaščite državne celovitosti, enotnosti pravnega prostranstva in nacionalnih interesov RF; priprava in realizacija

regionalne politike, ki bi zagotavljala optimalno ravnotežje federalnih in regionalnih interesov; izboljšanje mehanizma opozarjanja pri ustanavljanju političnih strank in družbenih organizacij, ki imajo separatistične in protiustavne cilje, in preprečitev njihove dejavnosti.

Sistem zagotavljanja nacionalne varnosti RF se organizira in razvija v skladu z ustavo RF, zveznimi zakoni, ukazi in odredbami predsednika RF, sklepi in odredbami Vlade RF in federalnimi programi na tem področju. Temelj sistema zagotavljanja nacionalne varnosti RF sestavljajo organi, sile in sredstva zagotavljanja nacionalne varnosti, ki izvajajo ukrepe političnega, pravnega, organizacijskega in drugega značaja, usmerjenega na zagotavljanje varnosti oseb, družbe in države.

Pri oblikovanju in realizaciji politike zagotavljanja nacionalne varnosti Ruske federacije sodelujejo;

- predsednik Ruske federacije - v okviru svojih ustavnih pooblastil vodi pooblašene organe in sile zagotavljanja nacionalne varnosti; sankcionira dejavnosti za zagotavljanje nacionalne varnosti; skladno z zakonodajo RF ustanavlja, reorganizira in ukinja podrejene organe in sile zagotavljanja nacionalne varnosti; letno nastopa s poslanico, pojasnili in direktivami glede problemov nacionalne varnosti, določa usmeritve tekoče notranje in zunanje politike države;
- Zvezna skupščina Ruske federacije - na osnovi ustave RF oblikuje pravno osnovo na področju zagotavljanja nacionalne varnosti države;
- Vlada Ruske federacije - v okviru svojih pooblastil, upoštevajoč določila v letni poslanici predsednika RF glede prioritet na področju zagotavljanja nacionalne varnosti, koordinira dejavnost zveznih organov izvršne oblasti, pa tudi organov izvršne oblasti subjektov Ruske federacije, oblikuje del državnega proračuna za realizacijo konkretnih namenskih programov na teh področjih;
- Varnostni svet Ruske federacije - izvaja dejavnosti v zvezi z odkrivanjem ogrožanj nacionalne varnosti RF, za predsednika RF pripravlja predloge operativnih odločitev za njihovo preprečevanje, pripravlja predloge na področju zagotavljanja nacionalne varnosti, predloge v zvezi s preciziranjem posameznih delov koncepta nacionalne varnosti, koordinira dejavnosti sil in organov zagotavljanja nacionalne varnosti, nadzoruje realizacijo odločitev na tem področju, ki jih realizirajo zvezni organi izvršne oblasti in organi oblasti subjektov RF;
- zvezni organi izvršne oblasti - zagotavljajo izvrševanje zakonodaje RF, izpolnjujejo odločitve predsednika RF in Vlade RF na področju nacionalne varnosti RF; skladno s svojimi pristojnostmi obravnavajo normativne pravne akte na tem področju in jih predstavljajo predsedniku RF in Vladi RF;
- organi izvršne oblasti subjektov RF - sodelujejo z zveznimi organi izvršne oblasti glede izvajanja zakonodaje RF, izvrševanja odločitev predsednika RF in Vlade RF na področju nacionalne varnosti RF, pa tudi zveznih programov, načrtov in direktiv, ki jih daje vrhovni poveljnik oboroženih sil v zvezi z obrambno varnostjo RF; skupaj z organi lokalne samouprave potekajo ukrepi za pritegnitev državljanov in družbenih organizacij k sodelovanju pri reševanju problemov nacionalne varnosti RF; federalnim organom izvršne oblasti predlagajo izboljšave sistema zagotavljanja nacionalne varnosti RF.

Očitno je, da je vloga predsednika države po ustavi ključnega pomena, saj je med drugim poveljnik oboroženih sil, vodi Varnostni svet RF, imenuje najvišje državne funkcionarje, imenuje predsednika vlade (potrdi ga Državna дума), imenuje in razrešuje namestnike predsednika vlade in ministre, lahko sprejema

dekrete brez podpore Državne dume; skladno z ustavo RF in zveznimi zakoni določa osnovne smeri zunanje in notranje politike države.

Vloga in pomen Varnostnega sveta Ruske federacije

Pregled tujih izkušenj kaže, da je svet za nacionalno varnost oziroma podoben organ praviloma odgovoren za določanje varnostne in obveščevalne politike celotnega nacionalnega varnostnega sistema, za usmerjanje in koordinacijo dela vseh obveščevalnih služb ter za proučevanje strategije v zadevah, ki so skupnega interesa za vse subjekte, ki so odgovorni za nacionalno varnost. Pomembno je, da ima takšen svet usmerjevalno vlogo oziroma vlogo "naročnika", ki zagotavlja nacionalne interese. V teoriji je namreč poznanih več osnovnih principov obveščevalne dejavnosti, na prvem mestu pa izstopa naročnik, ki je ključni člen, saj predstavlja hkrati prvi in zaključni člen, do katerega mora priti obveščevalni podatek, iz njega pa so izpeljani tudi cilji.

Skladno z ukazom predsednika Ruske federacije O potrditvi Pravilnika o Varnostnem svetu Ruske federacije (Ob utverždenii Položenija o Sovete bezopasnosti Rossijskoj Federaciji, 1999), so v njem določena splošna določila, glavne naloge in funkcije sveta, sestava, način dela, pooblastila sekretarja sveta, ustanovitev medresornih komisij in zagotovitev delovanja sveta.

Varnostni svet Ruske federacije (v nadaljevanju: VS RF) je ustavni organ, ki predsedniku RF pripravlja predloge odločitev glede vprašanj zagotavljanja zaščite življenjsko pomembnih interesov oseb, družbe in države o notranjih in zunanjih ogrožanjih ter glede izvajanja enotne državne politike na področju zagotavljanja varnosti. VS RF je organ, ki predsedniku RF zagotavlja pogoje za realizacijo njegovih ustavnih pooblastil glede zaščite človekovih in državljanskih pravic in svoboščin, varovanja suverenosti RF, njene neodvisnosti in državne celovitosti.

Poglavitne naloge Varnostnega sveta Ruske federacije z vidika varnostno-obveščevalnega sistema so opredelitev življenjsko pomembnih interesov družbe in države, odkrivanje notranjih in zunanjih ogrožanj objektov varnosti; priprava temeljnih smeri strategije zagotavljanja varnosti RF in organizacija priprav posebnih zveznih programov njenega zagotavljanja; priprava priporočil predsedniku RF za sprejem odločitev o vprašanjih notranje in zunanje politike RF na področju zagotavljanja varnosti oseb, družbe in države; priprava predlogov glede koordinacije dejavnosti zveznih organov izvršne oblasti in organov izvršne oblasti subjektov Ruske federacije v procesu realizacije odločitev na področju zagotavljanja varnosti in ocenjevanje njihove učinkovitosti; izboljšanje sistema zagotavljanja varnosti prek priprave predlogov za reformiranje obstoječih ali oblikovanja novih organov, ki zagotavljajo varnost oseb, družbe in države.

Poglavitne funkcije Varnostnega sveta Ruske federacije so med drugim obravnavo vprašanj in priprava odločitev predsednika RF o vprašanjih notranje, zunanje in vojaške politike Ruske federacije na področju zagotavljanja varnosti oseb, družbe in države, obrambne sposobnosti države, vojaško-tehničnega sodelovanja, rešitev strateških problemov državne, ekonomske, socialne, obrambne, ekološke in drugih oblik varnosti, prognoziranja izrednih razmer, sprejemanja ukrepov glede njihovega preprečevanja in preprečevanja njihovih posledic; obravnavo predlogov zakonov, povezanih s predhodnimi vprašanji; priprave strategij zago-

tavljanja in ukrepov za varovanje neodvisnosti in državne celovitosti Ruske federacije; priprava predlogov ukazov predsednika RF glede vprašanj zagotavljanja varnosti oseb, družbe in države, obrambne sposobnosti države, vojaško-tehničnega sodelovanja, razvoja globalnih informacijskih sistemov in nadzora dejavnosti zveznih organov izvršne oblasti, pristojnih za zagotavljanje varnosti; organizacija in koordinacija priprav strategij na področju notranje, zunanje in vojaške politike, vojaško-tehničnega sodelovanja in informacijske varnosti Ruske federacije, ocena notranjih in zunanjih ogrožanj življenjsko pomembnih interesov objektov varnosti in odkrivanje njihovih virov; prek zveznih organov izvršne oblasti in organov izvršne oblasti subjektov Ruske federacije izvajanje nadzora nad realizacijo strategij za realizacijo na področju notranje, zunanje in vojaške politike, vojaško-tehničnega sodelovanja in informacijske varnosti Ruske federacije; obravnava vprašanj vzpostavitve, nadzora in uporabe sil in sredstev zagotavljanja varnosti; obravnava in ocena informacij o stanju varnosti Ruske federacije in dejavnikih, ki jo ogrožajo; zbiranje, analiza in priprava informacij o delovanju sistema zagotavljanja varnosti Ruske federacije, izdelava priporočil za njegovo izboljšanje, organizacija priprav zveznih programov na področju zagotavljanja varnosti Ruske federacije, pa tudi ocena njihove učinkovitosti; organizacija znanstvenih raziskovanj na področju zagotavljanja varnosti oseb, družbe in države; reševanje drugih nalog na področju zagotavljanja varnosti oseb, družbe in države v skladu z zakonodajo RF in odločitvami predsednika RF.

110

Stalne člane Varnostnega sveta RF imenuje predsednik RF na predlog sekretarja sveta. Delo Varnostnega sveta RF vodi predsednik sveta (predsednik države). Sekretar Varnostnega sveta RF je funkcionar RF, ki je neposredno podrejen predsedniku RF. Sekretar sveta spada med stalne člane sveta, ki jih imenuje in razrešuje predsednik RF. Sekretar sveta zagotavlja delovanje sveta in vodi njegov aparat. Pooblastila sekretarja VS RF so med drugim, da informira predsednika RF o problemih notranje in zunanje varnosti države, obrambni sposobnosti, vojaško-tehničnem sodelovanju, razvoju globalnih informacijskih sistemov; VS RF se seznanja z informativno-analitičnimi pregledi stanja varnosti RF; pripravlja predloge odločitev VS RF; organizira pripravo konceptualnih stališč do oblikovanja strategij na področju zagotavljanja varnosti RF in predlogov za letne poslanice predsednika RF zvezni skupščini o razmerah v državi ter o temeljnih smereh notranje in zunanje politike države; pojasnjuje odločitve VS RF o vprašanjih zagotavljanja varnosti, družbe in države; organizira izvajanje naročil predsednika RF in VS RF, ki se nanašajo na področje zagotavljanja varnosti oseb, družbe in države. Sekretar VS RF organizira sodelovanje aparata sveta s pristojnimi enotami administracije predsednika RF, aparatom Sveta federacije, aparatom Državne dume, aparatom Vlade RF, voditelji zveznih organov izvršne oblasti in organov izvršne oblasti subjektov RF, funkcionalnimi in regionalnimi asociacijami in združenji, predstavniki delovnih kolektivov in podjetniških krogov, političnimi strankami, družbenimi in religioznimi združenji o vprašanjih, ki so v pristojnosti Varnostnega sveta RF. Sekretar sveta je odgovoren za delovanje Varnostnega sveta in izvajanje sprejetih odločitev.

Varnostni svet RF skladno s temeljnimi nalogami in usmeritvami njegove dejavnosti ustanavlja medresorne komisije VS RF. Te komisije, ki jih je trenutno 11, so osnovni delovni organ VS RF in se lahko glede na naloge organizirajo po funkcionalnem ali regionalnem načelu, na trajni ali začasni osnovi. Predsednike teh komisij s posebnim ukazom imenuje predsednik RF. Stalne medresorne

komisije VS RF pripravljajo predloge in priporočila za potrebe VS RF glede osnovnih usmeritev državne politike na področju zagotavljanja varnosti oseb, družbe in države, omogočajo koordinacijo dejavnosti zveznih organov izvršne oblasti in organov izvršne oblasti subjektov RF glede izvajanja zveznih programov in odločitev VS RF.

Trenutno v okviru aparata Varnostnega sveta RF obstaja sedem uprav, in sicer: uprava državne in javne varnosti, uprava mednarodne varnosti, uprava ekonomske in industrijske varnosti, uprava izgradnje vojske, uprava vojaške inšpekcije, uprava problematike varnosti na Severno-kavkaškem območju in uprava informacijske varnosti. Poleg omenjenih uprav obstaja še sekretariat VS RF (v katerem je 175 zaposlenih), njegova pristojnost pa je priprava odločitev predsednika države glede vprašanj zaščite življenjsko pomembnih interesov oseb, družbe in države pred notranjimi ogrožanji ter glede izvajanja enotne državne politike na področju varnosti. Pri VS RF je organiziran tudi znanstveni svet. Njegove glavne naloge so: razvoj in izboljšanje metodologije pojavov, ocen in prognoziranja ogrožanj varnosti oseb, družbe in države ter znanstvena ocena ukrepov za zagotovitev nacionalne varnosti; znanstveno utemeljevanje predlogov odločitev VS RF glede vprašanj nacionalne varnosti; priprava predlogov glede prioritarnih vprašanj znanstvenih raziskovanj na področju zagotavljanja nacionalne varnosti; sodelovanje pri pripravi predlogov za organizacijo znanstvenih raziskovanj na tem področju.

Zunanja obveščevalna dejavnost RF

Veljavni Zvezni zakon o zunanji obveščevalni dejavnosti RF je Državna дума Ruske federacije sprejela 8.12.1995 (Federalni zakon o vnešnji razvedke, 1996). Zakon določa status, osnove organizacije in delovanja zunanje obveščevalne dejavnosti RF ter ureditev nadzora nad njeno dejavnostjo. Pod pojmom zunanja obveščevalna dejavnost RF zakon določa celoto posebej organiziranih državnih organov - organov zunanje obveščevalne dejavnosti RF - kot sestavni del sil za zagotavljanje varnosti RF, pristojnih za zaščito varnosti oseb, družbe in države pred zunanji ogrožanji, pri čemer se uporabljajo metode in sredstva, ki jih določa zvezni zakon. Obveščevalna dejavnost, ki se izvaja preko organov zunanje obveščevalne dejavnosti RF, poteka prek:

- pridobivanja in obdelave informacij, ki zadevajo življenjsko pomembne interese RF glede realnih in potencialnih možnosti, dejavnosti, načrtov in namer tujih držav, organizacij in oseb (v nadaljevanju obveščevalna informacija);
- nudenja pomoči pri realizaciji ukrepov, ki jih izvaja država s ciljem zagotovitve varnosti RF.

Potrebe po obveščevalni dejavnosti v okviru svojih pristojnosti določata predsednik RF in Zvezna skupščina RF, pri čemer izhajata iz tega, da varnosti RF ni možno ali smotrno zagotoviti na drugačen način.

Načela delovanja obveščevalne dejavnosti so: delitev pooblastil zveznih organov izvršilne oblasti, ki so sestavni del sil za zagotovitev varnosti RF; zakonitost; spoštovanje pravic in svoboščin človeka in državljana; podrejenost predsedniku RF in Zvezni skupščini RF; kombiniranje javnih in tajnih metod in sredstev.

Cilji obveščevalne dejavnosti po omenjenem zakonu so: zagotoviti predsedniku RF, Zvezni skupščini RF in Vladi RF obveščevalne informacije, nujno potrebne za sprejemanje odločitev na političnem, ekonomskem, obrambnem, znanstveno-tehničnem in ekološkem področju; zagotoviti razmere, ki omogočajo uspešno realizacijo politike RF na področju varnosti; pomoč ekonomskemu razvoju, znanstveno-tehničnemu napredku države in vojaško-tehnični zagotovitvi varnosti RF. Obveščevalna dejavnost se ne more izvajati za dosego nehumanih ciljev ter za doseganje ciljev, ki niso predvideni s tem zveznim zakonom.

Pooblastila organov zunanje obveščevalne dejavnosti so naslednja: vzpostavljanje odnosa tajnega sodelovanja z osebami, ki na to pristanejo prostovoljno; izvajanje ukrepov za prikritje kadrovske sestave in organizacije njene dejavnosti, pri čemer lahko uporabljajo pristojnosti drugih resorjev; s ciljem zaščite tajnosti dokumentov in prikritja osebnosti sodelavcev kadrovskega sestava, se lahko uporablja resorna pristojnost organizacijskih enot, ustanov in transportnih sredstev organov zunanje obveščevalne dejavnosti; sodelovanje z zveznimi organi izvršne oblasti, ki izvajajo protiobveščevalno dejavnost, in zveznimi državnimi organi državne varnosti RF; sklepanje sporazumov z zveznimi organi izvršne oblasti, podjetji, ustanovami in organizacijami RF, ki so nujno potrebni za izvajanje obveščevalne dejavnosti; organizacija in zagotovitev zaščite državnih tajnosti, ki se nahajajo izven območja RF, vključno z določitvijo načina izvajanja fizične in tehnične zaščite določenih ustanov, ter ukrepi v zvezi s preprečevanjem odtoka podatkov, ki predstavljajo državno tajnost; v državi prebivanja zagotoviti varnost sodelavcev ustanov RF in članov njihovih družin, ki se nahajajo izven območja RF; zagotovitev varnosti državljanov RF in članov njihovih družin, ki so službeno napoteni v tujino, in imajo pri svojem delu dostop do podatkov, ki predstavljajo državno tajnost; sodelovanje z obveščevalnimi in protibveščevalnimi službami drugih držav na način, ki je predpisan s tem zakonom; ustanovitev posebnih šolskih ustanov, ustanov za usposabljanje, znanstveno-raziskovalnih organizacij in arhivov, izdajanje posebnih publikacij; zagotovitev lastne varnosti, t.j. zaščita svojih sil, sredstev in informacij pred protipravnimi dejavnostmi in ogrožanji; vzpostavitev organizacijskih enot, ki so nujno potrebne za delovanje organov zunanje obveščevalne dejavnosti RF. Za izvajanje svoje dejavnosti lahko Zunanja obveščevalna služba RF (SVR - Služba vnešnje razvedki) ob lastnem licenziranju in certifikaciji koristi, pridobiva, pripravlja (z izjemo sredstev kripto zaščite), izgraja in uporablja informacijske sisteme, sisteme zvez in sisteme pošiljanja podatkov ter sredstva zaščite informacij pred njihovim odtokom po tehničnih kanalih.

Informiranje javnosti o dejavnosti obveščevalne službe poteka prek posebne strokovne službe. Informacije, ki se posredujejo javnosti, ne smejo vsebovati podatkov, ki so državna tajnost. Ne morejo se objaviti podatki, ki zadevajo osebno življenje, čast in dostojanstvo državljanov, do katerih je prišla obveščevalna služba pri izvanjanju svoje dejavnosti, razen v primerih, predvidenih v zakonu. Objava materialov o Zunanji obveščevalni službi RF, ki vsebuje podatke državne tajnosti ali objavljane podatkov, ki ne odgovarjajo resničnosti, in organom obveščevalne službe ali njihovim sodelavcem nanesejo moralno ali materialno škodo, je povezana s kazensko odgovornostjo v skladu z zveznim zakonom.

Obveščevalna dejavnost se izvaja samostojno ali pa kot sestavni del struktur drugih zveznih organov izvršne oblasti. Ustanovitev, reorganizacija in ukinitve

samostojnega organa zunanje obveščevalne dejavnosti se izvaja na način, predpisan z zveznim zakonom. Odločitve o ustanovitvi, reorganizaciji in ukinitvi organa zunanje obveščevalne službe v sestavi zveznega organa izvršne oblasti sprejema predsednik Vlade RF po informiranju ustreznega zveznega organa izvršne oblasti.

Področja dejavnosti organov zunanje obveščevalne dejavnosti:

1. Zunanja obveščevalna služba RF - na političnem, ekonomskem, vojaško-strateškem, znanstveno-tehničnem in ekološkem področju, na področju zagotavljanja varnosti ustanov RF, ki se nahajajo izven območja RF, in službenih potovanj državljanov RF, ki imajo dostop do podatkov, ki vsebujejo državno tajnost.
2. Organi zunanje obveščevalne dejavnosti Ministrstva za obrambo RF - na vojaškem, vojaško-političnem, vojaško-tehničnem, vojaško-ekonomskem in ekološkem področju.
3. Organi zunanje obveščevalne dejavnosti Zvezne agencije vladnih zvez in informacij (FAPSI) pri predsedniku RF - na političnem, ekonomskem, vojaškem in znanstveno-tehničnem področju, in sicer z uporabo elektronskih sredstev.
4. Organi zunanje obveščevalne dejavnosti Zvezne obmejne službe RF - na področju varovanja državne meje RF, posebne ekonomske cone in kontinentalnega šefa RF.

Obveščevalna dejavnost organov zveznih varnostnih služb se izvaja v sodelovanju z organi Zunanje obveščevalne službe RF in v skladu z zveznim zakonom "O organih zveznih varnostnih služb v RF".

Predsednik RF vodi organe zunanje obveščevalne dejavnosti RF in določa naloge obveščevalne dejavnosti; nadzoruje in koordinira dejavnost organov zunanje obveščevalne službe RF; v okviru pooblastil sprejema odločitve o vprašanjih, povezanih z zunanjo obveščevalno dejavnostjo RF, med drugim tudi o smotrnosti sklepanja sporazumov z obveščevalnimi in protiobveščevalnimi službami drugih držav; imenuje predstojnike organov zunanje obveščevalne dejavnosti RF.

V procesu obveščevalne dejavnosti lahko organi zunanje obveščevalne dejavnosti uporabljajo javne in tajne metode in sredstva. Te metode in sredstva ne smejo škoditi življenju in zdravju ljudi ali škodovati okolju. Uporaba metod in sredstev obveščevalne dejavnosti v odnosu do državljanov RF na območju RF ni dopustna. Organi zunanje obveščevalne dejavnosti imajo pravico uporabljati informacijske sisteme, video in audio zapise, kino in foto snemanja, snemanje informacij s tehničnih kanalov zvez ter druge metode in sredstva, ki odgovarjajo temu zakonu. Način uporabe tajnih metod in sredstev obveščevalne dejavnosti določa zvezni zakon in normativni akti organov obveščevalne službe. Vsebina normativnih pravnih aktov glede vprašanj uporabe tajnih metod in sredstev obveščevalne dejavnosti je državna tajnost.

Obveščevalna informacija se pošilja predsedniku RF, obema domovoma Zvezne skupščine RF, Vladi RF in tistim zveznim organom izvršne in sodne oblasti, podjetjem, ustanovam in organizacijam, ki jih določi predsednik države. Obveščevalna informacija se lahko pošlje tudi zveznim organom izvršne oblasti, ki so v sestavi sil zagotavljanja varnosti RF. Predstojniki organov zunanje obveščevalne dejavnosti so osebno odgovorni za resničnost in objektivnost takšne informacije ter pravočasnost njenega posredovanja.

Načela in oblike sodelovanja organov zunanje obveščevalne dejavnosti RF tako med seboj kot z zveznimi organi izvršne oblasti, ki se ukvarjajo s protibveščevalno dejavnostjo in zveznimi organi državne varnosti RF, so določene z zakonom in na tej osnovi sprejetimi sporazumi. Odnosi organov zunanje obveščevalne dejavnosti RF z obveščevalnimi in protiobveščevalnimi službami drugih držav se vzpostavljajo na osnovi mednarodnih sporazumov RF in medresorskih sporazumov. Uradni predstavniki organov zunanje obveščevalne službe RF se pošiljajo v tujino na način, ki ga določi predsednik RF.

Zvezni organi izvršne oblasti nudijo pomoč organom zunanje obveščevalne dejavnosti RF pri uresničevanju njene dejavnosti, če to ni povezano s spremembami osnovnih smeri dejavnosti določenih zveznih organov izvršne oblasti. Odnosi med organi zunanje obveščevalne dejavnosti RF z zveznimi organi izvršne oblasti, podjetji, ustanovami in organizacijami RF se vzpostavljajo z ustreznimi sporazumi.

Obstajata dve obliki nadzora nad obveščevalno dejavnostjo.

Parlamentarni nadzor nad dejavnostjo organov zunanje obveščevalne dejavnosti. Ta nadzor se izvaja na način, določen z zveznimi zakoni, pa tudi s preverjanjem Računskega sodišča RF (za kar je določena posebna skupina) v zvezi z izvrševanjem določenih odhodkov proračuna. Posebna skupina lahko od organov zunanje obveščevalne dejavnosti zaprosi za dokumente v zvezi z odhodki, poleg tega pa vodje organov zunanje obveščevalne dejavnosti zaslišuje na zaprtih zasedanjih po teh vprašanjih. Odnosi obeh domov Zvezne skupščine z organi zunanje obveščevalne dejavnosti potekajo prek ustreznih (pod)komitejev, ki so v vsakem domu. Član teh (pod)komitejev in posebna skupina Računskega sodišča lahko pristopijo k izvajanju svoje dejavnosti glede izvajanja funkcij, predvidenih s tem zakonom, le po ureditvi formalne procedure dostopa do podatkov, ki vsebujejo državno tajnost, in sicer na način, ki je določen z zveznim zakonom "O državni tajnosti". Dejavnosti članov Sveta federacije, poslancev Državne dume in sodelavcev aparatov obeh domov ne smejo ogroziti objave podatkov o osebah, ki tajno sodelujejo z organi obveščevalne dejavnosti, o pripadnosti konkretnih oseb kadrovski sestavi organov zunanje obveščevalne dejavnosti in o uporabljenih metodah in sredstvih.

Nadzor prek generalnega tožilca in od njega pooblaščenih tožilcev. Podatki o osebah, ki tajno sodelujejo z organi obveščevalne službe, ter podatki o organizaciji, metodah in sredstvih izvajanja dejavnosti organov zunanje obveščevalne dejavnosti, niso predmet nadzora prek tožilca.

Zvezna varnostna služba

Veljavni Zakon o zvezni varnostni službi (FSB - Federalna služba bezopasnosti) je Državna дума Ruske federacije sprejela 22.2.1995 (O bezopasnosti, 1988:48-70). Zakon določa poslanstvo, pravne osnove, načela, področja dejavnosti, pooblastila, sile in sredstva organov FSB ter način nadzora nad njeno dejavnostjo.

Organi FSB predstavljajo enoten in centraliziran sistem, v katerega spadajo:

- Zvezna varnostna služba Ruske federacije;
- uprave (oddelki) Zvezne varnostne službe RF po posameznih regijah in subjektih RF (teritorialni organi varnosti);
- uprave (oddelki) Zvezne varnostne službe RF v oboroženih silah RF, v vojskah, vojaških formacijah in njihovih organih upravljanja (organi varnosti v vojskah).

Teritorialni organi varnosti in organi varnosti v vojskah so neposredno podrejeni FSB. Organi FSB lahko ustanovijo podjetja, znanstveno-raziskovalne, ekspertne in vojaško-medicinske ustanove, vojaško-gradbene oddelke, centre za specialno usposabljanje ter oddelke posebnega pomena.

Dejavnost organov FSB se izvaja na načelih zakonitosti, spoštovanja in zagotavljanja človekovih pravic in svoboščin, humanizma, enotnosti sistema organov FSB in centralizacije njihovega upravljanja, tajnosti, kombiniranja javnih in tajnih metod in sredstev delovanja.

Temeljni področji dela FSB sta protiobveščevalna dejavnost in boj proti kriminalu. V tej zvezi so dolžnosti in pristojnosti organov Zvezne varnostne službe RF zlasti naslednje: informirati predsednika RF, predsednika Vlade RF in po poblastilu zvezne organe državne oblasti ter organe državne oblasti subjektov RF o ogrožanjih varnosti RF; odkrivati in preprečevati obveščevalno in drugo dejavnost specialnih služb in organizacij tujih držav in posameznikov, ki škodijo varnosti RF; pridobivati obveščevalne informacije s ciljem zagotavljanja varnosti RF, povečanja njenega ekonomskega, znanstveno-tehničnega in obrambnega potenciala; odkrivati in preprečevati določena kazniva dejanja; preiskovati osebe, ki so storila ali nameravajo storiti takšna kazniva dejanja; odkrivati, opozarjati in preprečevati teroristična dejanja; v sodelovanju z drugimi državnimi organi pripravljati in izvajati ukrepe v boju proti korupciji, nezakoniti prodaji orožja in narkotikov, tihotapstvu, dejavnosti nezakonitih oboroženih skupin, kriminalnih združb, posameznikov in družbenih organizacij, ki imajo za cilj nasilno spremembo ustavne ureditve RF; zagotavljati varnost v oboroženih silah RF, obmejnih vojskah, notranjih vojskah Ministrstva za notranje zadeve RF, vojskah Zvezne agencije vladnih zvez in informacij pri predsedniku RF, vojskah železniškega prometa, vojskah civilne obrambe in drugih vojaških formacijah in njihovih organih upravljanja, pa tudi v organih za notranje zadeve, zveznih organih davčne policije, zveznih organih vladnih zvez in informacij, carinskih organih RF; zagotavljati varnost objektov obrambnega kompleksa, jedrske energetike, transporta in zvez, oskrbovanja večjih mest in industrijskih centrov, drugih strateških objektov, pa tudi na področju vesoljskih raziskovanj in prioritetenih znanstvenih raziskav; zagotavljati varnost zveznih organov državne oblasti in organov državne oblasti subjektov RF; sodelovati pri pripravi in realizaciji ukrepov za zaščito podatkov, ki predstavljajo državno tajnost; v sodelovanju z Zunanjo obveščevalno službo RF izvajati ukrepe za zagotavljanje varnosti ustanov in državljanov RF izven njenih meja; v sodelovanju z omejno vojsko RF izvajati ukrepe za zagotovitev varovanja državne meje RF; v sodelovanju z organi za notranje zadeve zagotavljati varnost predstavništva tujih držav na območju RF; sodelovati z drugimi državnimi organi pri zagotavljanju varnosti družbeno-političnih, religioznih in drugih množičnih prireditev na območju RF; izvajati registracijo in centraliziran popis radijskih oddajnikov; na

območju RF odkrivati radijske sisteme, ki ogrožajo varnost RF; sodelovati pri reševanju vprašanj, ki zadevajo dodelitev državljanstva RF in njegove odpovedi, vstopa na območje RF in izstopa izven RF državljanov RF, drugih državljanov in oseb brez državljanstva, pa tudi režima bivanja tujih državljanov ali oseb brez državljanstva na območju RF; podpirati mobilizacijsko pripravljenost organov zveznih varnostnih služb; usposablјati kadre za organe zveznih varnostnih služb.

Pooblastila organov Zvezne varnostne službe so zlasti naslednja: vzpostavljati odnos tajnega sodelovanja z osebami, ki na to pristanejo prostovoljno; izvajati operativno-preiskovalne ukrepe v zvezi s svojim področjem dela; izvajati prodore v posebne službe in organizacije tujih držav, ki izvajajo obveščevalno in drugo dejavnost, ki škodi varnosti RF, ter v kriminalne združbe; izvajati predhodne preiskave glede določenih kaznivih dejanj; skladno z zakonodajo imeti in uporabljati preiskovalne zapore; uporabljati šifriranje v organih FSB ter nadzirati režim spoštovanja tajnosti pri uporabi šifriranih informacij; uporabljati sredstva zvez, ki so last državnih podjetij, ustanov in organizacij, v nujnih primerih pa tudi nedržavnih organizacij, ustanov, organizacij, družbenih organizacij in državljanov RF; v nujnih primerih uporabljati transportna sredstva, ki pripadajo podjetjem, ustanovam in organizacijam (ne glede na lastnino); vstopati v stanovanja in druge objekte državljanov, če obstaja sum, da se tam dogaja ali je bilo storjeno kaznivo dejanje, za katerega je pristojna FSB; preverjati identifikacijske dokumente, če obstaja sum, da so osebe povezane z izvedbo kaznivega dejanja; administrativno zadržati osebe, povezane s poskusi prodora na varovana območja posebnih objektov; skladno z zakonodajo RF lahko ustanavljajo podjetja, ustanove in organizacije, potrebne za izvajanje nalog organov FSB; ustanavljati organizacijske enote posebnega pomena za izvajanje svojih dejavnosti; izvajati kriminalistične in druge ekspertize in preiskave; sodelovati s pristojnimi službami tujih držav, z njimi izmenjevati operativne informacije skladno z določenim načinom in na osnovi mednarodnih sporazumov RF; napotiti uradne predstavnike organov FSB v druge države, po soglasju s pristojnimi službami teh držav, s ciljem povečanja učinkovitosti boja proti kriminalu mednarodnega značaja; sodelavci organov FSB lahko hranijo in nosijo orožje in posebna sredstva; s ciljem zaščite identitete sodelavcev organov FSB, njihovih stavb in transportnih sredstev, lahko uporabljajo dokumente drugih ministrstev, podjetij, ustanov in organizacij; izvajati znanstvene raziskave problemov varnosti RF; nuditi pomoč podjetjem, ustanovam in organizacijam pri pripravi ukrepov za zaščito poslovnih tajnosti; usposablјati kadre za specialne službe drugih držav, varnostnih služb podjetij in organizacij (ne glede na obliko lastnine), ki ni v nasprotju z dejavnostjo organov FSB.

Nadzor nad dejavnostjo organov FSB izvaja predsednik RF, Zvezna skupščina RF, Vlada RF in sodni organi v okviru pooblastil, določenih z ustavo RF in zveznimi zakoni. Člani Sveta federacije in poslanci Državne dume lahko v zvezi z izvajanjem poslanske dejavnosti dobijo informacije o dejavnosti zveznih organov FSB na način, določen z zakonodajo RF. Nadzor nad izvajanjem zakona o organih FSB izvaja generalni državni tožilec RF in od njega pooblašćeni tožilci. Podatki o osebah, ki tajno sodelujejo s FSB, ter podatki o organizaciji, taktiki, metodah in sredstvih organov FSB, niso predmet nadzora tožilca.

Vojaška obveščevalna služba (GRU)

Vojaška obveščevalna služba (GRU - Glavnoe razvedivatelnoe upravljenje Generalštaba) je bila ustanovljena oktobra 1918. Njeno področje dela in način delovanja se nista bisteno spreminjali. Poleg delovanja na strateški in operativni ravni je GRU ves čas usmerjena na pridobivanje vojaško-tehničnih informacij in podatkov o znanstvenih dosežkih na vojaškem področju. Po dosegljivih podatkih (Polmar, 1999:300) naj bi v okviru GRU obstajalo 18 uprav, poleg tega pa deluje prek brigad za posebne namene, v okviru katerih se izvaja njena dejavnost. Po podatkih iz leta 1984 naj bi bilo takšnih brigad 20, poleg tega pa naj bi obstajalo še 41 manjših enot. V teh brigadah je od 900-1300 posameznikov. Na ta način naj bi bilo pripadnikov vojaške obveščevalne službe skupaj okoli 30.000. Prioritete delovanja GRU so znotraj države, kjer je npr. njena dejavnost povezana z nudenjem strokovne pomoči oboroženim silam pri izvajanju vojaških operacij (npr. v Čečeni-ji), hkrati pa dejavno deluje v tujini, kjer med drugim uporabljajo tudi številno mrežo vojaških atašejev.

Policija

Področje dela policije je med drugim zagotavljanje varnosti oseb; preprečevanje kaznivih dejanj in prekrškov; odkrivanje kriminala; varovanje javnega reda in zagotovitev splošne varnosti; zaščita zasebne, državne in drugih oblik lastnine; nudenje pomoči fizičnim in pravnim osebam pri zaščiti njihovih pravic in zakonitih interesov v okviru določil zakonov (Federalni zakon o miliciji, 1999). Dejavnost policije se formira skladno z načeli spoštovanja pravic in svoboščin človeka in državljana, zakonitosti, humanizma in javnosti. Policija se deli na kriminalistično policijo in policijo javne varnosti. Policija je podrejena Ministrstvu za notranje zadeve RF, policija javne varnosti pa tudi ustreznim organom izvršne oblasti subjektov RF. Minister za notranje zadeve vodi celotno policijo. Vodenje policije v subjektih RF izvajajo ministri za notranje zadeve, načelniki uprav za notranje zadeve, katere imenuje in razrešuje minister za notranje zadeve RF po soglasju z organi državnih oblasti subjektov RF. Nadzor nad dejavnostjo policije glede pooblastil, določenih z zakonodajo, izvajajo predsednik RF, Zvezna skupščina RF, Vlada RF in organi zakonodajne in izvršilne oblasti subjektov RF. Pri izvajanju nadzornih funkcij se organi državne oblasti nimajo pravice vmešavati v strokovne in operativno-preiskovalne dejavnosti.

Operativno-preiskovalne dejavnosti

Zvezni zakon o operativno-preiskovalni dejavnosti je Državna дума Ruske federacije sprejela 5.7.1995 (Federal Law on Operational-Investigative Activity, 1995). Zakon določa vrste operativno-preiskovalnih dejavnosti, načela in pogoje njihove uporabe na območju RF. Operativno-preiskovalne dejavnosti so del dejavnosti

zveznih institucij, ki so pristojne za zaščito življenja, zdravja, pravic in svoboščin človeka in državljana, lastnine ter zaščite javne in državne varnosti. Skladno z zakonom lahko pristojne institucije uporabljajo 14 operativno-preiskovalnih dejavnosti: razgovori z državljani, poizvedovanja, zbiranje vzorcev za primerjalne študije, nadzorovan odkup, študij objektov in dokumentov, policijski nadzor, identifikacija oseb, nadzor prostorov, zgradb, pripomočkov, lokacij in transportnih sredstev, nadzor poštnih pošilk, telegrafa in drugih komunikacijskih sredstev, prestrežanje sporočil, snemanje informacij s tehničnih kanalov zvez, operativni prodor, nadzorovano oskrbovanje, operativni eksperiment.

Uporabo nadzora telefonskih razgovorov, telegrafskih in drugih komunikacij dovoljuje sodišče. Pristojne zvezne institucije morajo pri uporabi operativno-preiskovalnih dejavnosti storiti vse potrebno za zaščito ustavnih pravic in svoboščin državljanov. Medsebojno si morajo odstopati podatke, ki se nanašajo na druge pristojne institucije. Nadzor nad uporabo teh operativno-preiskovalnih dejavnosti skladno z ustavnimi in zakonskimi pristojnostmi opravljajo predsednik RF, Zvezna skupščina RF in Vlada RF. Poleg tega nadzor poteka prek generalnega državnega tožilca in od njega pooblaščenih tožilcev.

LITERATURA

- Elizarov, Anatolij (1999): Kontrarazvedka, FSB protiv veduščih razvedok mira, Moskva, Geleos.
- Federal Law on operational-Investigative Activity (1995): Moskva, Federal Laws.
- Federalni zakon o miliciji (1999): dopolnitve in spremembe zakona o policiji iz leta 1991, Moskva, Sobranje zakonodateljstva Rossijskoj Federaciji, št. 14.
- Federalni zakon o vnešnji razvedke (1996): Moskva, Sobranje zakonodateljstva Rossijskoj Federaciji, št. 3.
- Gunzenhaeuser, Max (1968): Geschichte des geheimen Nachrichten- dienstes (Spionage, Sabotage und Abwehr), Frankfurt am Main Bernard & Graefe, Verlag fuer Wehrwesen.
- Koncepcija nacionalnoj bezopasnosti Rossijskoj federaciji (2000): ukaz predsednika RF št. 24, z dne 10.1.2000, Moskva, Izvestija.
- Konstitucija Rossijskoj federaciji (1993): Moskva, Sobranje zakonodateljstva Rossijskoj Federaciji.
- Krunič, Zoran (1994): Konec hladne vojne in obveščevalno-varnostni sistem SZ oziroma Rusije, Ljubljana, Revija Policija, št. 3-4, 113-129.
- Lukić, Dragutin (1982): Savremena špijunaža, Beograd, Privredna štampa.
- O bezopasnosti (1998): Moskva, Bukvica.
- Ob utverždenii Položenija o Sovete bezopasnosti Rossijskoj Federaciji (1999): ukaz predsednika RF, 2.8.1999, št. 949, Moskva, Sobranje zakonodateljstva Rossijskoj Federaciji, št. 32.
- Polmar, Norton in Allen, Thomas (1999): The Encyclopedia of Espionage, Moskva, Kronpress.
- Purg, Adam (1995): Obveščevalne službe: povezave med obveščevalnimi službami, političnimi sistemi in državno suverenostjo v luči iskanja modela sodobnega obveščevalnega sistema Republike Slovenije, Ljubljana, ČZP Enotnost.
- Richelson, Jeffrey (1998): Foreign Intelligence Organizations, Massachusetts, Ballinger Publishing Company.
- The Europa World Year Book (1997): London, Europe Publications Limited.

VOJNA, PRAVO IN MORALA V SODOBNIH MED-
NARODNIH ODNOSIH

Povzetek. *Autor v prispevku obravnava globalne procese in spremembe v svetu ter v tem kontekstu vprašanja vojne, prava in morale v mednarodnih odnosih. Enakomeren razvoj mednarodne skupnosti in napredek vseh držav je mogoč samo z dokončno zaustavitvijo niza krvavih vojn. Ta potreba pa je v nasprotju z dejstvom, da se države še danes sklicujejo na zgodovinsko pravico do uporabe sile, čeprav je slednje v očitnem nasprotju z UL OZN. Pravo samo po sebi ni pravica, vendar ni pravice brez prava. Mednarodno pravo mora ščititi manjše in šibkejšje države in kompenzirati njihovo dejansko neenakopravnost v odnosu do velikih in močnejših držav. Vedenje velikih sil v najnovejši zgodovini ter njihov odnos do splošno sprejetih načel mednarodnega prava povzroča upravičene pomisleke. Velike sile postavljajo pod vprašanje mednarodno pravno ureditev, ki je bila mukoma grajena, in hkrati ne nudijo nobenih drugih jasnih norm in pravil, ki bi veljala za vse države. Še več, velesile so se z nekaterimi svojimi akcijami zatekle k slepi uporabi sile, kar je povzročilo tudi trpljenje med civilnim prebivalstvom. Slednje povzroča resne dvome in moralne dileme.*

Ključni pojmi: *uporaba sile, vojna, mednarodno pravo, mir, globalizacija, mednarodna skupnost, nacionalna suvereniteta, človekove pravice, ZDA, OZN.*

Ob prehodu v novo tisočletje je na mednarodnem prizorišču čutiti vznemirjenost in negotovost. Prehod v novo dobo je nedvomno prelomnega značaja - vendar poleg novih možnosti za napredek človeštva, prinaša tudi predpogoje za nove konflikte in celo katastrofe neslutnih razsežnosti.

Vojne na ozemlju bivše Jugoslavije, operacija Nata na Kosovu, kriza na Vzhodnem Timorju ter vojna v Čečeniji so pri mnogih strokovnjakih, ki se profesionalno ukvarjajo z vprašanji mednarodne politike, okrepili spoznanje, da so bila v navedenih primerih resno omajana temeljna načela mednarodnega prava. Hkrati pa še niso nastala nova merila, ki bi veljala za vse države - jasne norme, ki bi vsem skupaj in vsakemu posebej zagotavljale spoštovanje njihovih pravic in svobodo, kar je predpogoj za mir in varnost v svetu.

Konflikt med kapitalističnim in komunističnim modelom za ureditev družbenega življenja se je končal s porazom slednjega in absolutno zmago prve-

* Trajko Trajkovski, veleposlanik v pokoju.

ga, kar je porodilo idejo o "koncu zgodovine". Obstajajo tudi mnenja, da glavni spopadi šele prihajajo - da nas čaka še "spopad civilizacij" (domnevno med islamom in krščanskim svetom). Hkrati smo priče vzpona ideologije neoliberalizma (ali "turbokapitalizma"), zagovorniki katere so prepričani, da razpolagajo z odgovori in rešitvami za vse probleme in protislovja sodobnega sveta. Ko so se pojavili dvomi v "nevidno roko trga" in njeno vsemogočnost, pa so socialdemokrati in socialisti Zahodne Evrope - kljub precejšnjim medsebojnim razlikam - nastopili s konceptom t.i. "tretje poti".

Čeprav je možnost za razpravo o različnih ideoloških pristopih vabljiva, se nam v tem kontekstu zdijo bolj pomembni konkretni podatki in zgodovinsko potrjene izkušnje.

Spremembe družbenih sistemov, ideologije in filozofskih pogledov so največkrat spremljale krize in socialni protresi - v veliki večini primerov je do sprememb prihajalo v pogojih oboroženih spopadov. V tem smislu je osrednje vprašanje, kako zagotoviti spremembe, ki bi potekale na miren način in bi omogočale enakomeren razvoj in napredek mednarodne skupnosti v celoti in vseh njenih članic posebej. Z drugimi besedami, pozornost je treba usmeriti na vprašanja zagotovitve miru. Sodobno človeštvo mora prekiniti doslej neprekinjen niz konfliktov in krvavih spopadov, ki ga je podedovalo od prejšnjih generacij, sicer bo ogrozilo lastni razvoj. Statistika samo za preteklo desetletje je naravnost porazna - v svetu je v tem času izbruhnilo več kot 60 oboroženih konfliktov !

Ključno vprašanje je, kako zagotoviti mir v pogojih mednarodne politike, ki je stalno temeljila in tudi danes temelji na konceptu moči ("pravica močnejšega", "zakon džungle"...).

Države so se sklicevale in se še danes sklicujejo na zgodovinsko pravico do uporabe sile - ob tem pa so uporabljale in uporabljajo različne pravne, politične in\ali humanitarne argumente.

Slednje je v očitnem nasprotju z Ustanovno listino OZN, s katero je bilo formalno ukinjeno načelo *ius ad bellum* in kjer je bila prepovedana tako uporaba sile kot grožnja z uporabo sile v mednarodnih odnosih.

Mednarodno prizorišče je področje divjega tekmovanja za obvladovanje naravnih bogastev (*commodities*): virov energije, surovin, vode, zemljišča, oceanov in Antarktike. V časih kolonializma so v vlogi osvajalcev nastopale države - danes se v tej vlogi pojavljajo vplivna transnacionalna podjetja, multinacionalke, ki so praviloma umeščena v trikotnik ZDA - Japonska - Evropa. Polovica od skupnega števila teh industrijsko-finančnih skupin ima sedež v ZDA. Revolucija na področju mikroelektronike, proizvodnje, skladiščenja in prenosa informacij je omogočila nesluteno koncentracijo kapitala in moči navedenih skupin. Prihaja do gospodarske globalizacije, ki nedvomno prinaša napredek, a kljub temu ne kaže zatiskati oči pred rušilnimi aspekti tega procesa.

Prvič, v procesu globalizacije vse postaja blago, vključno s kulturo - globalizacija osvaja javno in socialno področje. Nosilci globalizacije brezobzirno uničujejo človekovo okolje - njihova skrb za ekologijo pa so zgolj slovesne obljube.

Med posledice globalizacije, ki sodijo v okvir teorije o "socialnem darvinizmu", spadajo tudi brezposelnost (v Evropi je zdaj okrog 30 milijonov brezposelnih),

delo otrok (v svetu je danes okrog 300 milijonov eksploatiranih otrok) in lakota (proizvodnja živil v svetu danes znaša 110% potreb, a kljub temu vsako leto od lakote umre 30 milijonov ljudi) itd.

Pojavljajo se tudi nove nevarnosti. Neizogibna posledica svetovnih integracijskih procesov je erozija strukture nacionalnih držav in tudi vseh ostalih kolektivnih struktur nacij in držav. V tem procesu trpijo škodo pomembne nacionalne in socialne tradicije. Zaenkrat mednarodni skupnosti ni uspelo ponuditi nobene organizirane protiuteži negativnim aspektom globalizacije.

Ponekod na planetu so nastale kaotične države, ki so neobvladljive zaradi prevlade organiziranega kriminala, mafijskih mrež, korupcije in posledičnih večkratnih državnih prevratov ter nelegitimne oblasti. Navedenim problemom je treba dodati problematiko ozonske luknje in učinka "tople grede", širjenje puščav, širjenje jedrskega orožja in druge globalne grožnje. Intenziviranje dejavnosti fanatikov in demagogov - populistov, ki si prizadevajo za zmago lastnih ideoloških, nacionalnih ali verskih prepričanj za vsako ceno, sodi v isti krog nevarnosti. To so izzivi celotnemu človeštvu, ker niso rešljivi na ravni posamezne države ali naroda.

Obstajajo mnogi problemi, ki bremenijo svet, vendar mednarodna javnost pred njimi v glavnem zatiska oči in molči. Vse manj se govori o problemih odnosov Sever - Jug, ki niso nič manj aktualni kot so bili nekoč - nasprotno, razlike med razvitim in nerazvitim delom sveta se poglobljajo iz leta v leto.

U Thant, nekdanji generalni sekretar OZN¹, je v času, ko je bila hladna vojna na vrhuncu, izjavljal, da problemi razvoja revnih in nerazvitih držav ogrožajo mir v svetu bolj kot ideološki spopad med Vzhodom in Zahodom. Papež Janez Pavel II prav tako spada med kritike "egoizma bogatih narodov", ki prepuščajo revne dežele njihovi usodi. Med tem se trend upadanja izvoza iz t.i. držav v razvoju nadaljuje, hkrati pa je prišlo tudi do novega pojava, ki zavira razvoj nerazvitih držav - kapital je od tod začel odtekat v visoko razvite države.

Ilustracijo, kako bogate države gledajo na revne, najdemo v skupnem poročilu iz 90. let, ki so ga pripravili strateški inštituti ZDA, Velike Britanije, Francije in Nemčije z naslovom "Varnost Zahoda". Poročilo vsebuje projekcijo prihodnjega razvoja in predlog ukrepov za utrditev varnosti Zahoda. Nerazvite države so v poročilu označene kot "fluidne in barbarske dežele", brez zgodovine in identitete, ki so za Zahod predvsem vir raznovrstnih groženj. Zaradi tega naj bi zahodne države oz. "skupina glavnih nacij" oblikovale nekakšen direktorij, ki bi spremljal razvoj drugorazrednih narodov. Jedro navedene skupine bi bile zgoraj omenjene države avtorjev poročila in Japonska, po potrebi pa tudi Italija za območje Mediterana ter Avstralija za Tihomorsko regijo. Skupina naj bi spremljala potencialna krizna žarišča in bi pravočasno pripravljala načrte za obvladovanje kriznih situacij.

Sodobni svet se sooča z naslednjimi ključnimi problemi, ki terjajo rešitve s pomočjo dialoga in pogajanj, ne pa z uporabo sile in vojno:

1. protislovje med pravico do samoodločbe narodov in veljavnega načela o ozemeljski celovitosti držav;

¹ U Thant je bil Generalni sekretar OZN od novembra 1961 do novembra 1971.

2. protislovje med kapitalizmom (ki ne priznava enakosti) in demokracijo (ki naj bi zagotavljala enakost);

3. protislovje med Ustanovno listino OZN, kjer je navedeno načelo nedotakljivosti in suverenosti držav ter Splošno deklaracijo o človekovih pravicah, namen katere je zaščita in zagotavljanje človekovih pravic, ki so pogosto ogrožene znotraj represivnih držav.

Človeštvo lahko najde prave odgovore na navedena vprašanja, vendar samo v miru, zato mora delovati preventivno, ob udeležbi institutov civilne družbe in angažiranju nevladnih organizacij. Treba je preprečevati kršenja človekovih pravic, varovati pravice nacionalnih manjšin, razreševati obstoječe etnične in verske konflikte in meddržavne spore ter preprečevati krvave spopade, ki nastajajo na osnovi le-teh. V tem smislu je treba tolmačiti stališče, ki je bilo sprejeto na vrhunskem srečanju OVSE v Carigradu v novembru 1999, na podlagi katerega naj bi se tudi notranji konflikti poslej obravnavali kot legitimna skrb mednarodne skupnosti.

Kljub temu mnoga vprašanja ostajajo odprta. Na kakšen način in s kakšnimi sredstvi utrditi in ohraniti mir je vprašanje, s katerim se človeštvo sooča od svojega nastanka. Obstajajo številne teorije o tem, kako zagotoviti mir - od koncepcije vladavine prava na mednarodnem področju, zavračanja uporabe sile, internacionalistične proste trgovine ter različnih idej o ustanovitvi svetovne federacije pa do napol pozabljenega proletarskega internacionalizma. Nobeden izmed navedenih konceptov ni dal pričakovanih rezultatov, o čemer priča zgodovina. Pozivi pacifistov bodo ostali utopija, če bodo vzroki vojn ostali nerazkriti.

Dosedanja spoznanja nam govorijo, da do vojn prihaja zaradi tega, ker imajo države enake želje - želijo doseči pozicijo moči v odnosih z drugimi. Razlike v političnih sistemih držav so v tem smislu drugorazrednega pomena. V mednarodnih odnosih prevladujejo "zakoni narave", kar pomeni, da se države nenehno borijo za lastni obstoj in za ugodnejšo pozicijo v primerjavi z morebitnimi nasprotniki. Povodi za oborožene spopade med državami so znani, ne pa tudi globji vzroki, zaradi katerih je prišlo do spopadov (demografski, gospodarski, etnični in verski dejavniki, psihosocialno stanje prebivalcev), le-ti so samo delno razsvetljeni.

Kdor bo razjasnil patologijo vojn, bo lahko predlagal ustrezno zdravilo. S tem vprašanjem se stalno ukvarjajo intelektualni potenciali človeštva - pravniki, sociologi, filozofi in ekonomisti, vendar le-ti doslej še niso dali dovolj celovitega in enoumnega odgovora.

Ali je trajni mir sploh mogoč, je vprašanje, ki je zaenkrat prav tako brez odgovora. Krajša ali daljša obdobja miru, ki jih poznamo iz zgodovine, so vedno prekinjali novi izbruhi oboroženega nasilja, ne glede na pripravljenost človeštva, da omeji agresivnost in nasilje. V razvoju človeštva se vojna in mir kar naprej izmenjujeta, toda človek je veliko več časa preživel v vojni kot pa v miru. Lahko sklepamo, da je vojna za človekov socium skozi zgodovino bila in ostaja dominantna oblika življenja. Leposlovje in druge umetnosti so prepričljiva ilustracija za navedeno tezo. Navdih poetov in pisateljev pri opisovanju velikih zgodovinskih bitk in glorifikaciji vojaških junakov v zgodovini književnosti nima primerjave. Literatura ne

² Jacques Prevert, francoski pesnik (1900-1982), sodi med pisatelje, ki so se zavzemali za t.i. angažirano književnost.

pozna "borcev za mir", ki bi bili deležni podobnega navdušenja pisateljev. Francoski pesnik Jacques Prevert², ki je skeptično gledal na možnosti za vzpostavitev dolgotrajnega miru, je nekoč zapisal, da je mir - "vojna, ki poteka nekje drugje".

Tema trajnega miru je vedno privlačila tudi filozofe. Nemški filozof Immanuel Kant, ki se je neutrudno zavzemal za trajni mir, je leta 1795 napisal traktat "O večnem miru", kjer je izpostavil, da je čas, da narodi (po vzoru na notranjo pravno ureditev) sklenejo medsebojni sporazum za zagotovitev miru in da na ta način izstopijo iz divjega, naravnega stanja v mednarodnih odnosih. Kant je sanjal o "totalni politični združitvi človeštva"³.

Zanimive ideje na temo "večnega miru" najdemo tudi pri zahodnoevropskih socialistih. Slednji so trdili, da bo svet dosegel mir šele, ko bo presežena delitev na nacionalne države in bo mednarodno sodelovanje preraslo v svetovno federativno organizacijo, kjer bodo razmerja sil postala pravna razmerja⁴.

Kakšna je vloga mednarodnega prava v življenju mednarodne skupnosti? Naloga prava je, da štiti manjše in šibkejšje države v njihovih odnosih z velikimi in močnimi državami. Pravo samo za sebe ni pravica, vendar ni pravice brez prava - ne glede na vse pomanjkljivosti te discipline. Pravo je po definiciji konservativno. Pišejo ga zmagovalci, zato da bi legitimizirali svojo premoč in utrdili status quo. Če se pogledamo v zemljevid Evrope, bomo hitro ugotovili, da so vse njene današnje meje nekoč zarisali zmagovalci.

Skozi stoletja so nastajale mednarodnopravne norme in običaji, ki bi teoretično - če bi se dosledno uporabljale in spoštovale - mednarodni skupnosti zagotovile skladen razvoj. Znanje, ki ga je človeštvo pridobilo na tem področju skozi zgodovino, je bilo sublimirano najprej v Ustanovni listini OZN, nato pa se je iz leta v leto dograjevalo, ažuriralo in obnavljalo v drugih mednarodnih dokumentih OZN, OVSE in drugih organizacij.

Temelj vseh mednarodnopravnih norm je načelo suverene enakosti držav. Bolj precizno - odnosi med državami morajo temeljiti na spoštovanju neodvisnosti, ozemeljske celovitosti in nevmešavanju v notranje zadeve drugih držav.

V zadnjem desetletju smo bili priče zgodovinskim spremembam odnosa velikih sil do osnovnih postulatov mednarodnega prava. V ospredje so prišle splošne civilizacijske vrednote: človekove pravice, zaščita nacionalnih manjšin, demokratična ureditev in tržno gospodarstvo. Navedene vrednote svet čedalje bolj obravnava kot splošno sprejete "skupne interese". Navedene norme so postale zakoniti del mednarodnih odnosov in države so izgubile možnost, da kršitve le-teh prikrivajo s konceptom lastne suverenosti. Slednje je porodilo spore o tem, kdo bo svetovni varuh "skupnih interesov" ter kdo bo razpolagal z mandatom za kaznovanje kršilcev človekovih pravic ali režimov, ki izvajajo genocid.

Za svetovno ureditev, ki je doslej temeljila na načelih klasičnega mednarodnega prava, bi lahko rekli, da se nahaja v nekakšni tranziciji. Prva posledica tega "prehodnega obdobja" je potiskanje OZN na stranski tir v mednarodnih odnosih, čeprav naj bi ta organizacija - kljub vsem njenim objektivnim pomanjkljivostim - imela vodilno vlogo pri zagotovitvi stabilnosti in miru v svetu.

³ Citata po Will Durant, glej literaturo.

⁴ Osnove tega koncepta je zastavil Jean Jaures (1859-1914), francoski politik, eden voditeljev socialističnega gibanja v Franciji, ustanovitelj časopisa "L. Humanite" (1904).

Dejstvo, da velesile uporabljajo splošno sprejete mednarodnopravne norme samo če in kadar je to v njihovem interesu, sicer pa jih odkrito kršijo, je na ta način dobilo še eno potrditev. Nove civilizacijske vrednote so za velesile predmet njihove "selektivne" zaščite samo takrat, ko jim to odgovarja. Ne glede na načelo suverene enakosti držav, si velesile s svojim vedenjem prizadevajo za status "bolj enakih", kar v resnici tudi so. Slednje je na različne načine prišlo do izraza, ko je bil izoliran Irak, ob operaciji Nata na Kosovu in nazadnje ob dogodkih v Čečeniji.

ZDA so danes nedvomno dominantna sila v svetu. Po imploziji komunistično-socialističnega bloka so ZDA ostale edina velesila na vrhu piramide svetovne vojaške, gospodarske in finančne moči. ZDA so postale predmet mnogih analiz tudi zato, ker so prevzele vodilno vlogo pri vzpostavitvi t.i. "nove svetovne ureditve". Dejavnost najmočnejše države na svetu v vlogi samozvanega svetovnega policaja pri nekaterih poraja dvome v dobre namere ZDA, čeprav so mnogi prepričani, da je svet v ZDA dobil prvega "benevolentnega hegemonu" v zgodovini.

Doslej še ni bilo države s takšno močjo - ameriška vojaška tehnologija omogoča ZDA, da s svojimi izstrelki dosežejo poljubno točko na planetu, a da ob tem njihovo ozemlje ostane praktično nedotakljivo. Slednje ZDA nameravajo izpopolniti in okrepiti tudi s pomočjo novega nacionalnega programa za protiraketno obrambo.

Ravnanje ZDA bi lahko obravnavali kot "uslugo človeštvu" samo v primeru, če bi bile njihove intervencije v svetovni politiki posledica istovetenja lastnih interesov z interesi mednarodne skupnosti, ne pa posledica težnje ZDA po svetovni prevladi.

ZDA imajo kot globalna sila svoje nedvomne interese na vseh meridianih, kar se je potrdilo tudi v času kosovske krize. ZDA so bile glavna gonilna sila intervencije Nata v ZRJ in so praznovale zmago v prvi takšni vojni v svetovni zgodovini. Odprto vprašanje je, ali je ta zmaga resnično prispevala k stabilizaciji razmer na Balkanu. Sodeč po najnovejših poročilih iz regije, se napetosti stopnjujejo, medetnična nestrpnost se pogloblja - spremenila se je samo etnična pripadnost ljudi, ki trpijo (včerajšnje žrtve so današnji zločinci in obratno), vse države tega območja so utrpele in še naprej trpijo veliko gmotno škodo, dokončna pacifikacija in evropeizacija Balkana pa ostaja oddaljen cilj.

Vojaška intervencija v ZRJ je odprla tudi določene moralne dileme. Uradni cilj operacije je bil zaustaviti genocid nad Albanci na Kosovu, kar je dejansko bilo nujno potrebno. Obenem pa je ta neoporečen cilj nezdržljiv s civilnimi žrtvami in trpljenjem na obeh straneh - srbski in albanski, ki jih je prineslo bombardiranje. V kakšen okvir sodi destrukcija gospodarstva cele države, ki bo potrebovala desetletja za svojo prenovo? Ženevska konvencija o zaščiti vojnih žrtev določa, da morajo strani udeleženske v oboroženem konfliktu strogo ločiti med civilnimi prebivalci in vojaki ter med civilnimi objekti in vojaškimi cilji.

Tako kot v konfliktu z Irakom, je tudi v tem primeru bila uporabljena formula "bomb today, kill tomorrow", uradno pa je operacija bila označena za "humanitarno vojno", kar je absolutni *contradictio in adiecto*. Američani so prepričani, da

so edini, ki lahko zagotovijo stabilnost v svetu in tudi verjamejo, da so za to poklicani. Predsednik Clinton je najavil, da je prioriteta naloga ZDA za XXI. stoletje krepitev vojaške premoči. Ameriške oborožene sile morajo biti v takšnem stanju, da lahko odgovorijo na poljubni izziv, predvsem, ko so ogroženi "ameriški interesi in vrednote". Takšna formulacija ZDA postavlja v položaj edinega svetovnega sodnika, ki presoja kdaj, zakaj in kje bo uporabljena oborožena sila.

ZDA že dalj časa kritično gledajo na multilateralizem in krepitev mednarodnih organizacij, hkrati pa vztrajno poskušajo instrumentalizirati OZN za lastne zunanje-politične cilje. Če bo ameriška vojska prevzela vlogo mednarodnih organizacij, bo to slabo tako za svet kot za ZDA.

Svet se razvija kaotično in brez vnaprej določenega in predvidljivega cilja. Združevanje informacijskih in medijskih korporacij v novi gospodarski dobi, ki temelji na sodobnih komunikacijskih povezavah in internetu prinaša neslutene gospodarske, socialne in družbene spremembe. Negativnim vidikom teh sprememb se lahko izognemo samo s preventivnim ukrepanjem.

Organizaciji združenih narodov je treba vrniti vlogo, ki je bila predvidena v njeni Ustanovni listini. Varnostni svet OZN je edina instanca, ki lahko sprejema odločitve o uporabi sile v primerih, ko gre za ogrožanje mednarodne varnosti in miru. Te pravice si ne sme lastiti nobena država ali regionalna organizacija.

Oblikovanje zunanje politike vsake posamezne države postaja vse bolj občutljivo. V tem kontekstu velja poudariti, da gospodarska globalizacija ne pomeni konca t.i. dobe nacij. Rast medsebojne odvisnosti držav ne diskvalificira potrebe po njihovi suverenosti. Naraščajoča internacionalizacija terja jasno izraženo nacionalno politično voljo. Z drugimi besedami, vsak narod mora graditi lastno zgodovino in se izogibati slepemu prepuščanju mednarodnim okoliščinam.

Danes je jasno, da je svetovna konkurenca gonilna sila razvoja in da države v izolaciji usodno zaostajajo. Jasno je, da se je treba odpirati svetu, vendar to ne pomeni, da se je treba v njem izgubiti - prav nasprotno, treba je hkrati afirmirati svoje kulturne posebnosti, krepiti kulturno in nacionalno identiteto in prepoznavnost. Samo vitalna država lahko da svoj izvirni prispevek integracijam katerim pristopa. Integracija znotraj Evropske Unije naj bi državam članicam omogočala uresničevanje tistih nacionalnih interesov in ciljev, ki jih v sodobnih mednarodnih okoliščinah ni mogoče doseči samostojno. V ta krog nacionalnih interesov sodijo v prvi vrsti vprašanja varnosti in ekspanzije lastnega gospodarstva, kot dela evropskega oz. svetovnega gospodarstva.

Kriterij za oblikovanje zunanje politike manjših držav, kamor spada tudi Slovenija, bi lahko bil: zmanjševati področja "odrekanja" ali "prenašanja" in širiti področja, kjer bi lahko uveljavljali svoje zahteve.

Posebne pomena za Slovenijo in njen narod je tudi spoznanje, da je samoopredelitev dolgotrajni projekt za samostojno existenco - referendum o osamosvojitvi je zgolj začetna faza tega projekta, ki še zdaleč ni končan.

LITERATURA

- Aaron, Raymond (1984): *Paix et guerre entre les nations*, Calmann-Levy, Paris
 Bouthoul, Gaston (1967): *Avoir la paix*, Bernard Grasset, Paris

Debray, Regis (1984): *La puissance et les rêves*, Gallimard, Paris

Durant, Will (1926): *The Story of Philosophy - The Lives and Opinions of the Greater Philosophers*, New York

Fontaine, Andre (1966): *Histoire de la Guerre Froide*, Fayard, Paris

Histoires des relations internationales publiée sur la direction Pierre Renouvin, Hachette 1958, Paris

The United States of America - a History by Henry B. Parkes, Alfred A. Knopf Inc. 1968, New York

GROŽNJE VARNOSTI, VARNOSTNA TVEGANJA IN IZZIVI V SODOBNI DRUŽBI

Razreševanje nekaterih terminoloških dilem

Povzetek. Razkorak med dejanskimi in zaznanimi grožnjami varnosti je privedel do mnogih terminoloških problemov. Razvoj netradicionalističnega pojmovanja varnosti je še dodatno prispeval k kognitivni zmedi, saj smo naenkrat soočeni z vojaškimi, političnimi, gospodarskimi, okoljskimi, terorističnimi, kriminalnimi, zdravstvenimi, identitetnimi in kulturnimi grožnjami varnosti posameznika, družbe, naroda, države ali mednarodne skupnosti. Avtor v nadaljevanju opredeli pomen groženj varnosti, varnostnih tveganj, nevarnosti in varnostnih izzivov ter njihova razmerja. Potrebno pa je tudi razlikovati med grožnjami varnosti, interesom, stabilnosti, miru in vrednotam referenčnih objektov.

Ključni pojmi: varnost, ogrožanje varnosti, tveganja, riziki, izzivi, zaznavanje

Uvod

V obramboslovju in varnostnih študijah se v povezavi z negativnimi družbenimi pojavi, ki zmanjšujejo zaznano ali dejansko varnost, srečujemo z nekaterimi problemi terminološke nezadostne ali dvoumne opredeljenosti, v nekaterih primerih pa celo s pleonazmi. Glavni vzrok za to je kognitivna dilema, ki je povezana s pojavom varnosti. Ta dilema je razvidna že iz trditve W. B. Gallieja iz leta 1962, da je varnost v osnovi sporen koncept. Tudi Buzan (1991) in Patman (1999: 2) po hladni vojni še naprej poudarjata spornost tega koncepta, saj odločitev o tem, kaj varnost je, temelji na subjektivnih prvinah kot so politika, morala, ideologija in podobno. Nenazadnje je že Aristotel v Metafiziki (knjiga 4, 5. poglavje) opozarjal na neujemanje med resnico, izgledom resnice in njenim zaznavanjem.² Izpostavil je tudi nesmiselnost trditve, da je res le tisto, kar zaznavamo, saj se prej ali slej utegne zgoditi nekaj, kar nismo pričakovali. V tem smislu realne grožnje varnosti niso nujno tudi zaznane grožnje varnosti, prav tako pa tudi realno varnostno stanje izbranega referenčnega objekta (posameznika, družbe, države, mednarodne skupnosti itd.) ne ustreza nujno njegovi zaznani varnosti. Ena izmed mnogih posledic prikazane kognitivne dileme je v tem, da dosedanja teoretična in empirična proučevanja pojava varnosti in ogrožanja varnosti

¹ Mag. Iztok Prezelj, mladi raziskovalec na Fakulteti za družbene vede.

² Za potrebe tega članka je bil uporabljen prevod Aristotlovih ključnih del v angleščino: Irwin in Fine (1995): *Aristotle - Selections*.

odražajo neenotno razumevanje teh pojavov. V času hladne vojne sta obstajali dve šoli, ki "sta obravnavo varnostne problematike zožili na problem moči (realisti) in miru (idealisti) ter s tem utrdili pojmovanje, da je varnost v glavnem vojaško-politični problem" (Grizold, 1999a:17). Od začetka osemdesetih let dalje pa se začnajo pojavljati širši pristopi (politični programi³ in znanstveni koncepti⁴), ki presegajo dokaj poenostavljeno vojaško-politično razumevanje pojava varnosti družbe, države in mednarodne skupnosti. Tem pristopom je skupno, da varnost referenčnega objekta označujejo kot stanje in dejavnost, ki se izraža ne samo na vojaškem, ampak tudi na gospodarskem, socialnem, okoljskem, političnem, zdravstvenem, humanitarnem in kulturnem področju itn.⁵ Hkrati s takšnim povečanjem kompleksnosti razumevanja varnosti in ogrožanja varnosti po horizontalni ravni, ki je privedla do horizontalne kognitivne dileme, se je povečalo tudi število referenčnih objektov varnosti in ogroženosti,⁶ kar je povzročilo nastanek vertikalne kognitivne dileme. Gre namreč za to, da se je netradicionalistično razumevanje varnosti oblikovalo hkrati s širjenjem dimenzij po horizontali (iz vojaške na gospodarsko, okoljsko, politično, identitetno, kulturno itd.) in referenčnih objektov po vertikali (iz države na mednarodno skupnost, družbo, posameznika itd.). Širitev pojmovanja varnosti od tradicionalističnega k netradicionalističnemu torej ne pomeni samo, da je bilo zaznanih vedno več nevojaških groženj varnosti, povečevalo se je namreč tudi število referenčnih objektov varnosti, to je objektov, ki so lahko ogroženi. Nove dimenzije varnosti so v bistvu lahko nastajale le zaradi novih referenčnih objektov.

Kaj torej označujeta obe izpostavljeni dilemi? Horizontalna kognitivna dilema ponazarja množstvo znanstvenih pristopov, ki med seboj niso v nikakršnem konsenzu, čeprav proučujejo isti pojav (varnost) iz drugega zornega kota. Bistvo vertikalne kognitivne dileme pa lahko povežem z ugotovitvijo Terriffa in sodelavcev (1999: 20), da v znanosti sploh ni konsenza o tem, kateri so referenčni objekti varnosti. Še več, referenčni objekti se prepletajo, saj lahko govorimo o hkratni povezavi varnosti posameznika, družbe, države in mednarodne skupnosti.⁷ Ne gre samo za to, da je včasih težko razlikovati med grožnjami posamezniku, družbi, državi in mednarodni skupnosti. Gre namreč tudi za nekonsistentnost avtorjev, saj mnogi hkrati v eni sapi navajajo več različnih referenčnih objektov varnosti, drugi pa sploh ne navedejo, kateri referenčni objekt imajo v mislih. V tem trenutku je mogoče ugotoviti zgolj to, da je država predstavljala temeljni referenčni objekt varnosti po tradicionalističnem pristopu k razumevanju varnosti, ki je prevladoval

³ Npr. poročili Palmejeve in Brandtove komisije, potem koncept človekove varnosti iz prve polovice devetdesetih (glej *Human Development Report*, 1994:24) itn.

⁴ Npr. Ullman (1983) z gospodarsko-razvojnim konceptom varnosti, J. Mathews (1989) z ekološko-demografskim konceptom varnosti in kopenhagenska šola z večdimenzionalnim razumevanjem varnosti (glej Buzan, Kelstrup, Lemaitre, Tromer in Waeber, 1990; Buzan, 1991; Buzan, Waeber, de Wilde, 1998).

⁵ S koncem hladne vojne je koncept zunanjih sovražnikov zamenjal koncept virov ogrožanja (Grizold, 1999a: 30, 1999b: 3). To je posledica prehajanja iz tradicionalistično ozkega (vojaškega) razumevanja varnosti in groženj varnosti k netradicionalistično širšemu razumevanju varnosti in groženj varnosti.

⁶ Referenčni objekt varnosti je tisti objekt, ki je v konkretnem primeru ogrožen in mu je bolj ali manj potrebno zagotavljati varnost (Prezelj, 2000:29).

⁷ Za več o razmerjih med koncepti individualne, nacionalne in mednarodne varnosti glej Grizold (1999a: 27 - 34).

v času hladne vojne, vendar pa vedno več avtorjev s področja varnostnih študij navaja nedržavne objekte varnosti kot so narod, družbene skupine ali družba, posameznik, celotno človeštvo ali civilizacija, mednarodna skupnost, okolje, spol⁸ itn.⁹ Ugotovimo tudi lahko, da se temeljni (vojaški) varnostni dimenziji iz časa hladne vojne pridružuje vedno več dimenzij. Obe proliferaciji sta privedli do nekakšne horizontalno-vertikalne mrežne diferenciacije, ki je privedla do kompleksne situacije, v kateri je lahko npr. družba ogrožena s strani vojaških, okoljskih, gospodarskih, političnih, kulturnih, identitetnih, kriminalnih, terorističnih, zdravstvenih idr. virov ogrožanja, hkrati pa vojaške grožnje varnosti ne ogrožajo le družbe, temveč tudi državo, posameznika, narod, mednarodno skupnost, okolje, določeni družbeni spol itd. V tej kompleksnosti je torej potrebno natančno opredeliti predmet proučevanja.

Naslednje ključno vprašanje je, kako poimenovati tiste pojave, ki zmanjšujejo varnost. Terminološki znanstveni in strokovni pleonazem v označevanju teh pojavov je zaenkrat zelo velik. Zelo negativne varnostne pojave se enkrat poimenuje kot grožnje ("threats"), drugič kot tveganja ("risks"), tretjič kot izzive ("challenges"), četrtič kot nevarnosti ("insecurities"), včasih pa celo kot priložnosti ("opportunities"). Konsenz glede uporabe teh terminov ne obstaja, prav tako tudi ni zaslediti njihovih definicij. Posledica je njihova nekonsistentna in neprecizna uporaba, kar lahko ponazorimo na primeru kriminala, ki ga npr. Jordan, Taylor in Mazarr (1999: 248), Heberton in Thomas (1995: 153) ter "Human Development Report" (1994: 30) označujejo kot grožnjo varnosti, Markina (1997: 120) kot izzive varnosti, nekateri drugi pa kar z več poimenovanji hkrati. Denimo Terriff, Croft, James in Morgan (1999) v svoji analizi v posameznih poglavjih identificirajo netradicionalne grožnje varnosti, kamor uvrstijo tudi kriminal, te pa kasneje brez pojasnila (na strani 165) analizirajo kot netradicionalne izzive. Tudi Politi (1997) v svoji študiji o novih evropskih tveganjih ni konsistenten v poimenovalnem smislu, saj trgovanje z mamili najprej opredeljuje kot tveganje, kasneje pa ga označi kot grožnjo.¹⁰

Pri ogrožanju varnosti referenčnega objekta naletimo mnogokrat na različne kontekstualne okvire ogrožanja. Grožnja izbranemu referenčnemu objektu se lahko namreč nanaša na njegovo (1) varnost, (2) interes, (3) stabilnost, (4) mir ali (5) vrednote, kar je označeno z izrazi kot so "grožnja varnosti", "grožnja interesom", "grožnja stabilnosti", "grožnja miru", "grožnja vrednotam" ali pa kar (6) kot grožnja referenčnemu objektu (npr. grožnja posamezniku, državi, družbi, narodu, mednarodni skupnosti, okolju itn.). Pomen različnih kontekstualnih okvirov

⁸ V zadnjem času prodirajo v varnostne študije feministični pristopi, ki jemljejo spol kot referenčni objekt, ki je izpostavljen raznim nevarnostim (fizično nasilje, posilstva in podobno) (glej Terriff in sodelavci, 1999: 82).

⁹ Našteti referenčni objekti varnosti pa ne predstavljajo samo ogroženega objekta, temveč tudi potencialne vire ogrožanja. Tako lahko nastanejo situacije, ko npr. država s svojo aktivnostjo ogroža mednarodno skupnost, drugo državo, manjšinske skupine, posameznika, ženske itn., po drugi strani pa lahko določen posameznik predstavlja grožnjo varnosti ne zgolj drugih posameznikov, temveč tudi držav, družb ali celo mednarodne skupnosti.

¹⁰ Podobno nekonsistentnost pri uporabi izrazov za označevanje pojavov, ki zmanjšujejo varnost družbe in države, je bilo mogoče opaziti pri analizi nacionalnovarnostnih dokumentov evropskih držav v sklopu projekta Hierarhija dokumentov s področja nacionalne varnosti, ki ga je izvajal Obramboslovni raziskovalni center leta 1999.

vsekakor ni identičen. Nekonsistentnost pri praktični uporabi poimenovanj ponazarja primer mednarodnega organiziranega kriminala, ki ga ima Strategic Assessment (1997: 197) za grožnjo ameriškim nacionalnim interesom, Heberton in Thomas (1995: 153) za grožnjo državam EU, Markina (1997: 120) za izzive v Estoniji, Politi (1997) pa za tveganje v Evropi. Kontekstualni pomen ogrožanja izbranega referenčnega objekta je odvisen od našega pojmovanja same varnosti, interesov, stabilnosti, miru in vrednot.

Cilj tega članka je dvojen. V uvodnem delu je bilo potrebno predstaviti nekatere zapletene kognitivno-terminološke dileme, zato da bi v nadaljevanju čim natančneje opredelil posamezne termine in njihova medsebojna razmerja. S tem bi bila vzpostavljena terminološka osnova, na kateri mora temeljiti vsaka bolj ali manj kontinuirano izvajana ocena varnostnih groženj, varnostnih tveganj ali izzivov.

Ogrožanje varnosti

Grožnje varnosti moramo razumeti v kontekstu razmerja do varnosti. Razmerje je deterministično v obe smeri: razumevanje varnosti referenčnega objekta vpliva na identificiranje groženj varnosti tega objekta in obratno. Brez ogrožanja varnosti pojem varnosti sploh ne bi bil spoznaven in torej ne bi obstajal. Sam koncept varnosti je torej mogoče opredeliti z njegovim nasprotjem, podobno kot ne bi mogli označiti nečesa za svetlo ali veliko, ne da bi to razumeli v zvezi s temnim in majhnim. V tem smislu Roland in Moriarty na področju inženiringa systemske varnosti (1990: 3, 7) ugotavljata, da gre pri varnem sistemu za svobodo od nevarnosti in tveganja oziroma možne škode. Tudi Mroz in Wolfers razumeta povezavo med grožnjami varnosti in varnostjo na podoben način. Mroz namreč varnost opredeljuje kot relativno odsotnost škodljivih groženj, Wolfers pa meni, da varnost v objektivnem smislu predstavlja mero za odsotnost groženj pridobljenim vrednotam, v subjektivnem smislu pa pomeni odsotnost strahu, da bodo te vrednote napadene (glej Buzan 1991: 17). Podobno ugotavlja tudi Grizold (1999a: 23, 35) v obramboslovni znanosti, da definicijske prvine varnosti razpoznamo ravno prek njihove nenavzočnosti, podobno kot se zdravje na splošno definira kot nenavzočnost bolezni in potemtakem nezdravje kot navzočnost bolezni. Nasprotje varnosti sta ravno nevarnost oziroma ogroženost, ki sta posledici delovanja različnih ogrožajočih dejavnikov v naravi, družbi in med družbami (Grizold, 1994: 43; 1999a: 35).¹¹

Če je relacija med grožnjami varnosti in varnostjo premosorazmerno nasprotna, potem lahko opredelim varnost izbranega referenčnega objekta kot zaznano ali realno stanje njegove neogroženosti. V netradicionalističnem smislu je potem-

¹¹ Waever (1995: 56) se s tem ne strinja, saj meni, da varnost in nevarnost ne predstavljata binarnega nasprotja. Varnost je po njegovem situacija, ko je prisoten varnostni problem in nekaj varnostnih ukrepov, nevarnost pa naj bi bila situacija, ko je prisoten varnostni problem brez varnostnih ukrepov. Ob vsem razumevanju Waeverjeve trditve se z njo ne morem strinjati, saj so koncepti v človeškem razmišljanju večinoma opredeljeni s svojimi nasprotji: denimo temnopolti ljudje so manj svetli, bolj slabi avtomobili so manj dobri, bolj visoke vzpetine so manj nizke, bolj uspešni in učinkoviti posamezniki so manj neuspešni in neučinkoviti ter nenazadnje objektivno bolj ogrožena družba je manj varna. Nevarnost in ogroženost sta torej nasprotji varnosti.

takem ogrožanje varnosti kakršnokoli stanje, v katerem ni zagotovljen uravnotežen fizični, duhovni in duševni ter gmotni obstoj posameznika, države, družbe in celotne mednarodne skupnosti. V tem smislu naj bi po Ullmanovi (1983:133) definiciji med grožnje nacionalni varnosti sodili vsi tisti dogodki ali sekvence dogodkov, ki grozijo, da bodo v kratkem času drastično znižali kakovost življenja prebivalcev države ali da bodo drastično zožali izbiro možnih političnih reakcij, ki so na voljo državi in privatnim nevladnim subjektom (posameznikom, skupinam ter korporacijam) znotraj države. Če se vprašamo, kaj vse lahko predstavlja grožnja npr. nacionalni varnosti v okviru tako široke definicije, potem dobimo celotno paleto najrazličnejših pojavov, ki jih lahko označimo kot grožnje nacionalni varnosti: oboroženi vojaški spopadi, teroristični napadi, visoka stopnja kriminala, visoka stopnja težko obvladljivih naravnih in antropogenih nesreč ter nalezljivih bolezni, visoka stopnja kršenja človekovih pravic in svoboščin, zelo slaba gospodarska razvitost, prekomerno kopičenje beguncev in imigrantov itd.¹²

Varnost lahko razumemo v negativnem ali pozitivnem smislu. Če jo razumemo v negativnem smislu, potem ogrožanje varnosti pomeni prisotnost škodljivih groženj, če pa jo razumemo v pozitivnem smislu, potem grožnja varnosti lahko predstavljajo tudi vsi dejavniki, ki onemogočajo in otežujejo delovanje in povezovanje družbenih (nacionalnih in mednarodnih) mehanizmov ter instrumentov za zagotavljanje varnosti.

Grožnje varnosti, interesom, stabilnosti, miru ali vrednotam referenčnih objektov? V uvodu omenjeni kontekstualni okvir ogrožanja pomeni, da ni dovolj vedeti, kateri referenčni objekt imamo v mislih, ko govorimo o ogrožanju, temveč je potrebno identificirati, kaj točno je pri tem objektu ogroženo. Ogroženi so lahko predvsem njegova (1) varnost, (2) interesi, (3) stabilnost, (4) mir, (5) vrednote, potem celo pravice itd. Na prvi pogled je vseeno, kateri izraz uporabimo, saj ogrožena nacionalna varnost npr. Slovenije hkrati pomeni, da so ogroženi slovenski interesi, stabilnost, mir in vrednote. Z natančnejšim pregledom pa lahko identificiramo pomenske razlike med besednimi sklopi.

Če razumemo varnost kot "stanje, v katerem je zagotovljen uravnotežen fizični, duhovni in duševni ter gmotni obstoj posameznika in družbene skupnosti v razmerju do drugih posameznikov, družbenih skupnosti in narave" (Grizold, 1999a: 23), potem se lahko za grožnje varnosti opredeli tiste pojave (probleme), ki izdatno zmanjšujejo eksistencialno in razvojno varnost (omejujejo eksistenco in zavirajo razvoj) izbranega objekta. Grožnje npr. nacionalnim interesom obsegajo mnogo več prvin kot grožnje nacionalni varnosti. Poleg nacionalne varnosti sodijo v nacionalne interese tudi prizadevanje po "moči in bogastvu države" (Finnemore, 1996: 1 - 2), "iskanje dominantnosti" (Grizold, 1998: 6) ali "maksimizacija nacionalne kompetitivnosti z minimalnimi domačimi političnimi stroški" (Ikkenberry, 1986: 54 - 55, 61). Nacionalni interesi predstavljajo temeljno determinanto politike in so v bistvu generalizacija temeljnih nacionalnih potreb, kamor sodi samoohranjanje, neodvisnost, ozemeljska celovitost, vojaška varnost in ekonomska prosperiteta (Plano in Olton, 1988:10-11).¹³ Širina nacionalnih interesov in groženj nacionalnim interesom je med drugim razvidna tudi iz tabele 1. Art je v tabeli opredelil npr. gospodarski nacionalizem, monopol regionalnega

¹² Za elaboracijo naštetih groženj varnosti in analizo njihovih razmerij glej Prezelj (2000).

hegemonu in represalije drugih vlad nad lastnimi državljani kot grožnje ameriškim interesom. Jasno je, da te postavke ne morejo predstavljati neposredne grožnje ameriški varnosti.

Tabela 1: Ameriški interesi in grožnje ameriškim interesom (Art, 1993: 480).

Ameriški interes	Glavne grožnje ameriškim interesom
Zaščita ZDA pred uničenjem	Razširitev jedrskega orožja
Ohraniti prosperiteto, ki temelji na mednarodni odprtosti gospodarskih sistemov	Gospodarski nacionalizem
Zagotovljen dostop do zalog nafte v perzijskem zalivu	Monopol regionalnega hegemonu
Preprečiti določene vojne	Vojna med velikimi silami v Evropi in na Bližnjem Vzhodu, zasedba Izraela in Južne Koreje
Promocija demokratičnih institucij in humanitarnih vrednot v tujini, kjer je le mogoče	Represalije drugih vlad nad lastnimi državljani

Grožnja stabilnosti referenčnega objekta se povezuje predvsem s pomenom stabilnosti, ki jo lahko razumemo kot mirovanje ali sposobnost referenčnega objekta, da se vrača v ekvilibrij, ali kot relativno invarianco systemske strukture in sistemskih meja nasproti spremenljivemu svetu. Pri stabilnosti gre za to, da se spremembe npr. v družbi dogajajo znotraj znanih meja, medtem ko se pri grožnji stabilnosti dogaja ravno nasprotno.

Pomen grožnje miru je vezan na razumevanje miru, ki ga lahko, tako kot varnost, razumemo v pozitivnem in negativnem smislu. Grožnja miru torej, če za izhodišče uporabim Galtungovo opredelitev negativnega miru (glej Galtung, 1968), pomeni prisotnost organiziranega nasilja med narodi, državami, etničnimi in rasnimi družbenimi skupinami. Če pa mir razumemo v pozitivnem smislu, potem grožnjo miru lahko predstavljajo vsi dejavniki, ki onemogočajo in otežujejo delovanje in povezovanje družbenih (nacionalnih in mednarodnih) mehanizmov ter instrumentov za zagotavljanje miru.¹⁴

Grožnje vrednotam je potrebno razumeti kot grožnje konceptom, ki vodijo naše selekcijsko obnašanje. Vrednote razumemo kot "normativne standarde ali cilje, ki jih posamezniki, družbe ali narodi zagovarjajo in skušajo udejanjati" (Plano in Olton, 1988:80), ali nekakšne smernice oziroma ideološka izhodišča, ki iz ozadja usmerjajo naše zavestno delovanje. Na podlagi vrednot razlikujemo dobro in željno od slabega in neželnega. Enotnost in moč družbe temeljita na

¹³ Ker so nacionalni interesi subjektivno definirani, pride pri mednarodni interakciji do njihove kongruence, kar je podlaga za skupno akcijo, ali pa do nasprotovanja, kar pa po drugi strani vodi v tekovanje in konflikt (Plano in Olton, 1988:10-11).

¹⁴ Pojem grožnje miru je mogoče še dodatno raztegniti, še posebej če ga razumemo v smislu "Pax Romana".

konsenzu vrednot, družbeni konflikti pa imajo mnogokrat korenine v vrednotni neskladnosti. Ogroženost temeljnih vrednot največkrat izhaja ravno iz vrednotnih neskladnosti.

Poleg naštetih kontekstualnih okvirov ogrožanja lahko v zadnjem času identificiramo še ogrožanje človekovih pravic in podobno. Zanimivo je to, da lahko nek pojav (npr. terorizem) hkrati predstavlja grožnjo posameznikovi varnosti, nacionalni varnosti, mednarodni varnosti, nacionalnim interesom, nacionalni stabilnosti, nacionalnemu miru, temeljnim družbenim vrednotam, človekovim pravicam ipd. Razlog za to je v tem, da vedno ni mogoče povsem ločiti pomenov varnosti, interesov, miru, stabilnosti, vrednot in človekovih pravic. Nenavsezadnje je varnost temeljna vrednota in človekova pravica, ki je v občem človeškem interesu, njen obstoj pa je predpogoj za mir in stabilnost. Ko pa uporabimo npr. izraz "grožnja Sloveniji", imamo lahko v mislih vse zgoraj naštete elemente.

Nevarnosti ali grožnje varnosti?

Flakerjev članek o analizi tveganja (1994) dodatno prispeva k pojasnjevanju predstavljene terminološke kompleksnosti, saj dokaj natančno razdela pomensko razliko med nevarnostjo in grožnjo varnosti.¹⁵ Po njegovem mnenju je poglobljena značilnost postopka analize tveganja, da poskuša ločeno opredeliti in oceniti grožnjo in pa nevarnost, ki jo grožnja prinaša. Če je denimo bananin olupak grožnja, potem se nevarnost, ki nam grozi, nahaja v dejstvu, to je dogodku, da nam na njem spodrsne in pademo. Grožnja je torej nujen pogoj, da smo izpostavljeni nevarnosti, ne pa tudi zadosten pogoj, da se nam kaj pripeti. Se pravi: da nam spodrsne na bananinem olupku, mora biti na tleh olupak (grožnja), vendar pa dejstvo, da je olupak na tleh, še ne pomeni, da nam bo na njem spodrsnilo (nevarnost).¹⁶ Iz Flakerjevega primera lahko potegnemo vzporednice z varnostnim področjem v sodobni družbi: denimo oboroženi spopad v neki državi predstavlja grožnjo posameznikom v smislu nevarnosti, da bi bil nekdo v tem spopadu ubit. Obstoj oboroženega konflikta (grožnja) je nujen predpogoj, da bi lahko sploh kdo bil ubit v vojaškem spopadu (nevarnost), vendar pa to še ne pomeni, da se bo določenemu posamezniku to zgodilo (tveganje - verjetnost). Podobno je obstoj teroristične organizacije v določeni državi (grožnja) predpogoj za izvajanje terorističnih aktivnosti, ki povzročajo civilne žrtve (nevarnost), vendar pa to še ne pomeni, da bo vsak civilist žrtev takega napada (tveganje-verjetnost). Prav tako je lahko določena stopnja etnične heterogenosti ali imigracije zaznana s strani neke družbe kot grožnja varnosti, vendar pa to še ne pomeni, da bo prišlo do žrtev v etničnih konfliktih (nevarnost, ki se uresniči z neko stopnjo tveganja).

¹⁵ Flaker je razvil teorijo analize tveganja za potrebe socialnega dela oziroma tistih strokovnjakov, ki so odgovorni za varnost ljudi in za nevarnost, da bodo ljudje, obravnavani s strani socialnih služb, ogrožali druge ali sebe. Izhodišče potrebe po analizi tveganja je na svojem področju opredelil kot spoznanje, da diagnoza duševne bolezni ali ugotovitev, da je nekdo nerazumen, ne pomeni nujno, da je nevaren. Iz tega je izšel imperativ, da je treba oceniti, kakšno je konkretno tveganje, da se bo človek znašel v situaciji, ki bo realno nevarna zanj in za druge.

¹⁶ Podobno lahko opredelimo prelet letala kot grožnjo, pri kateri obstaja nevarnost, da nam pade na glavo, in skok iz 12. nadstropja tudi kot grožnjo, pri kateri obstaja sto odstotna nevarnost, da se bo skakalec ubil.

Flaker (1994) torej opredeljuje nevarnost kot dogodek oziroma izid, za katerega obstaja določena (empirična ali teoretična) verjetnost, da se bo pripetil (npr. verjetnost, da nam spodrsne na bananinem olupku, verjetnost smrti v oboroženem napadu, verjetnost smrti v kriminalnem ali terorističnem dejanju itn.). Verjetnost nevarnosti pa je tveganje, ki mu je subjekt izpostavljen. V analizi tveganja je torej potrebno izračunati, kolikšna je verjetnost, da se nevarnost uresniči (verjetnost nevarnosti = tveganje), če se ji izpostavimo s tveganim vedenjem. To pomeni, da ima nevarnost status dogodka in je statistično izmerljiva, grožnja pa še ni dogodek, je le okoliščina ali pogoj, da se dogodek zgodi. Ko se grožnja uresniči, je tveganje 100 odstotno in se grožnja izenači z nevarnostjo, ker je predpogoj nevarnosti pripeljal do samega dogodka nevarnosti. To pomeni, da če enkrat že pride do oboroženega spopada ali pa denimo terorističnega napada, potem je vseeno, kateri izraz uporabimo (nevarnost ali grožnja). Grožnja pa ni le (1) nujni pogoj, da se nevarnost lahko zgodi, ampak (2) s svojo gostoto tudi povečuje verjetnost nevarnosti: npr. več terorističnih, kriminalnih in oboroženih skupin obstaja, večja bo nevarnost samih terorističnih in kriminalnih napadov.

Varnostna tveganja

Po koncu hladne vojne se je v družbenih vedah dokaj intenzivno začelo razvijati proučevanje tveganja v družbi. Denimo Beck je že proti koncu hladne vojne analiziral "družbo tveganja", Luhmann je v začetku devetdesetih utemeljeval tako imenovano "sociologijo tveganja" in tudi v Sloveniji je v Časopisu za kritiko znanosti izšla številka o "rizični družbi".¹⁷ Najprimernejše izhodišče za pojasnitev termina tveganje je mogoče najti v Luhmanovem proučevanju te problematike (glej Luhman, 1997), kjer ugotavlja, da je izvor besede "risiko" neznan. Izčrpnih raziskav besede in zgodovine pojma ni, prvi zapisi o njegovi uporabi pa so se pojavili v srednjeveških listinah v povezavi s pomorskimi zavarovanji kot zgodnjimi primeri načrtovanega nadzorovanja tveganja. Pomen tega pojma se je iz gospodarskega področja širil, tako da ga danes najdemo pri številnih znanostih in strokah (denimo pri ekonomiji, statistiki, teoriji odločanja, teoriji iger, psihologiji, obramboslovju, varnostnih študijah itn.). Luhman ugotavlja, da pojem tveganja, ki bi zadoščal znanstvenim zahtevam, ne obstaja. Tradicionalna teorija odločanja namreč predvideva, da se tveganje natančno računa v številkah, v sodobnih netehničnih vedah pa se tveganje večinoma ne računa, poleg tega pa se uporablja od situacije do situacije različno (nekonsistentno). Za avtorje s področja varnostnih študij in obramboslovja je po hladni vojni mogoče ugotoviti, da vojaške grožnje ne zaznavajo več tako intenzivno, zato v terminologiji preusmerjajo

¹⁷ V slovenskem jeziku se v zvezi s tem najprej pojavi dilema, kako prevajati angleški izraz "risk". Slovar slovenskega knjižnega jezika dopušča uporabo izraza tveganje in riziko. Lukšič (1997) je raziskoval različne pomenske odtenke obeh pojmov v slovenskem jeziku, pri čemer je ugotovil, da se oba uporabljata za poimenovanje zelo različnih zadev, sklenil pa je, da bi bilo primerneje uporabljati termin "riziko", saj ponuja večje možnosti za opis lastnosti sodobne družbe kot pa "tveganje". Sam bom vseeno uporabljal termin tveganje, ki se je na področju obramboslovja in varnostnih študij že dokaj uveljavil, seveda pa bom istočasno opozarjal na njegove specifičnosti in pomanjkljivosti.

pozornost iz konkretnih (vojaških) groženj varnosti na manj specifične, ki jih mnogokrat poimenujejo kot varnostna tveganja.¹⁸

Kaj torej pomeni varnostno tveganje v sodobni družbi? Luhman (1997: 21 - 23) opredeljuje razmerji med tveganjem in varnostjo ter tveganjem in nevarnostjo. Glede prvega razmerja ugotavlja, da je v družbi ustaljeno pojmovanje tveganja kot nasprotnega pojma varnosti (antonima). Ker pa stanje absolutne varnosti ni mogoče, se uporablja pojem tveganja za računsko preciziranje stremljenja za varnostjo in mero dosegljivega na pameten način. V drugo razmerje pa uvaja kriterij negotovosti v zvezi s škodo. Na morebitno škodo lahko gledamo kot na posledico lastne odločitve (notranji dejavniki) ali pa zunanjih dejavnikov. V prvem primeru govorimo o tveganju lastne odločitve.¹⁹ V drugem primeru pa govorimo o nevarnosti, ki pa jo pripisujemo predvsem okolju. V tem smislu smo izpostavljeni nevarnostim od zunanjih dejavnikov, odgovornost za tveganja pa nosimo sami s svojimi odločitvami. Luhman ugotavlja, da je od konkretne družbe odvisno, kako bo označila dano situacijo. Načelno je mogoče reči, da so v starejših družbah prej označili nevarnost, v sodobni družbi pa se prej označuje tveganje, saj gre za vedno boljše izkoriščanje danih zmožnosti.

Sodobna družba je družba negotovosti in tveganja, kar je povezano s posledicami sodobne tehnologije (Luhman, 1997: 26) in znanstveno-tehnološkega razvoja (Mali, 1997: 81). Očitno je, da vsaka znanstvena in tehnološka inovacija s seboj prinese določena tveganja in nevarnosti. Kirn (1997) v zvezi s tem ugotavlja, da so tehnološke rešitve včasih predstavljene laični javnosti kot brezhibne v okoljskem smislu (npr. azbest, genetska tehnologija itn.), kasneje pa se izkaže, da ni nobene rešitve brez okoljskega "ostanka", ampak gre samo za zamenjavo enih posledic in odpadkov z drugimi, bolj sprejemljivimi za javnost. Vnaprej sploh ni mogoče predvideti vseh možnih ekoloških posledic uporabe tehnologij in v tem smislu je varno vse, česar ni mogoče dokazati kot škodljivo. Vprašanje je, zakaj v kognitivnem smislu prihaja do tega bolj v modernih kot nemodernih družbah. Mali ugotavlja, da je tveganje kot splošni družbeni problem postalo zaznano šele z začetkom industrializacije, ko se pojavi vrsta nevarnih situacij, ki nastopijo kot posledica samega človekovega delovanja. Kos (1997) pa tveganja povezuje z doseženo stopnjo "socializacije reflektivnosti" modernih družb. To pomeni, da se je občutek tveganja v razvojnem smislu izpostavil in povečal tedaj, ko se je družba začela zavedati, da bogastvo in tveganje izvirata iz istega vira (bolj ali manj razvitih sofisticiranih tehnologij), kar je avtomatično privedlo do nezaupanja v vsakodnevno rutino in ekspertne sisteme ter povzročilo tesnobo in blokado normalnega življenja. Tudi na področju vojaške sociologije je npr. Vogt (1992: 22) ugotavljal, da so moderne industrijske družbe strukturalno neprimerne za vodenje vojne zaradi

¹⁸ Ključna sprememba v zaznavanju groženj varnosti, kot utemeljujeta Williams in Moskos (1997: 27), je prehod od vojaških k nevojaškim grožnjam. V času pred hladno vojno je namreč ključno vlogo igrala grožnja konvencionalnega napada, v času hladne vojne je to vlogo prevzel jedrski napad, po njej pa subnacionalne in nevojaške grožnje, kot so npr. trgovanje z mamili, nenadzirane migracije, socialne patologije, gospodarska stagnacija, degradacija okolja itn.

¹⁹ Ob vsaki odločitvi je prisotna določena stopnja tveganja. Luhman (1997: 26) navaja primer, da tvega tudi tisti, ki na nepreglednem ovinku kljub spodbujanjem ne prehiteva, saj je tako izpostavljen tveganju, da ne bo tako hitro prišel naprej, kot bi lahko, če nasproti ne bi pripeljal noben avto.

visoke občutljivosti na uničevanje, ranljivosti s strani disrupcij in obremenjene s tveganji. Po njegovem mnenju naj bi višja stopnja industrializacije povečevala njeno nesposobnost za vodenje vojne in branjenje. Občutljivost sodobnih industrijskih družb na disrupcije naj bi bila velika predvsem zaradi njihove visoke diferenciranosti in kompleksnosti, kar Vogt strne v pet dejavnikov.

1. Delovanje industrijsko razvite družbe se lahko zelo enostavno zaustavi že z uporabo manjše sile oziroma poškodovanjem nekaterih strateških vozlišč (elektrarne), centraliziranih sistemov oskrbe (voda, elektrika, ogrevanje), pomembnih komunikacijskih sistemov (telefonske in računalniške mreže) ali transportnih poti (avtoceste, letališča, pristanišča).

2. Obsežna stopnja razvoja je razvite industrijske družbe privedla na sam rob samouničenja, saj imajo v svojem ustroju številne civilne "industrijske bombe" (v obliki jedrskih elektrarn, kemičnih tovarn, rafinerij itn.), ki pomenijo veliko potencialno nevarnost že v miru, kaj šele v vojni.

3. Industrijska civilizacija, ki temelji na koncentraciji življenja in dela v velikih mestih, je zelo občutljiva na večje in daljše motenja oskrbe, kar lahko vitalno ogroža njihovo preživetje;

4. Industrijske družbe so močno odvisne od delovanja svetovnega trgovinskega sistema, ki omogoča ter zagotavlja uvoz in izvoz surovin, izdelkov in storitev;

5. Intenzivna degradacija okolja na račun družbenega razvoja povzroča stanje "nenehne vojne človeka z naravo".

V razvijajočih se industrijskih družbah je torej velika stopnja tveganja, ki se hkrati povezuje z velikim napredkom (dobičkom). Različni avtorji (npr. Roland in Moriarty, 1990: 302, 6; Luhman, 1997: 16) ugotavljajo, da vsaka tvegana situacija s seboj ne prinaša samo verjetnosti soočenja z destabilizirajočim pojavom, ampak tudi možnost dobička. V sodobni družbi bi bilo zelo težko kaj pridobiti in doseči brez neke stopnje tveganja, zato sistemi (posamezniki, družbe, države itn.) težijo k temu, da se ne izogibajo tveganjem, iz katerih lahko marsikaj koristnega pridobijo. Roland in Moriarty ugotavljata, da je za kontinuiran razvoj sistemov nujno najti ravnotežje med izogibanjem in sprejemanjem tveganj. Podobno ugotavlja tudi Flaker (1994:1 89), ki izpostavlja produktivnost tveganja, saj je sestavni del človekovega življenja. V tem smislu lahko navedemo primer tveganja jedrske energije za človeštvo, družbo in posamezne države, kot ga navajajo Jordan, Taylor in Mazarr (1999: 21). Iznajdba jedrske energije je namreč rešila problem zmanjševanja zalog fosilnih goriv, ki zelo onesnažujejo okolje, obenem pa je povzročila nastanek najmočnejšega orožja na svetu, omogočila nastajanje jedrskih nesreč in problemov radioaktivnega sevanja. V nekaterih primerih se je s tem dobiček iz tvegane situacije sprevrgel tudi v grožnje varnosti.

Negativna plat družbenega, gospodarskega, tehnološkega, komunikacijskega ipd. razvoja je torej v tem, da vsaka nova razvojna stopnja ne prinaša s seboj samo pozitivnih sprememb, ampak tudi nove grožnje varnosti sodobne družbe. Tabela 2 prikazuje nekaj primerov tovrstnega razmerja.

Z družbenim razvojem povezan proces globalizacije ima torej pozitivne posledice kot so npr. širjenje trgovine, komunikacij, svobode, demokracije, spoštovanja človekovih pravic, hkrati pa prispeva k širjenju tako imenovanih "transnacionalnih groženj varnosti". Danes si lahko celo teroristične in kriminalne skupine po internetu svobodno izmenjujejo informacije, poleg tega pa se visoka

Tabela 2: Razvoj tehnologije nasproti nevarnosti (dopolnitev grafa po Rolandu in Moriartyu (1990: 4)).

Tehnološki napredek (pojav)	Nevarnost
Ogenj	Požari
Nož	Nenamerne in namerne telesne poškodbe
Fosilna goriva	Onesnaževanje atmosfere
Visokohitrostni transportni sistemi	Prometne nesreče
Pesticidi	Strupenost nekaterih elementov prehranjevalne verige
Konzervirana hrana	Karcinogene snovi
Jedrska energija	Sevanje, jedrske eksplozije
Informacijska revolucija	Informacijska vojna, kolaps računalniških sistemov (y2k) ²²
Razvoj vesoljske tehnologije	Vojna zvezd
Genetski inženiring	Spremenjena genetska osnova živih bitij
Razvoj komunikacij	Okrepitev povezanosti terorističnih in kriminalnih skupin, hitro širjenje nalezljivih bolezni

stopnja potovanja in migracij odraža v globalni naravi epidemij, npr. AIDS (glej Strategic Assessment, 1995). Tudi Mandel (1999) proučuje pozitivne in negativne varnostne posledice naraslih mednarodnih transakcij po koncu hladne vojne. Grožnja oziroma "neposredne in nevarne izzive nacionalni in mednarodni varnosti" po njegovem predstavljajo tiste transakcije, ki jih normativni mehanizmi ne morejo nadzirati in preprečiti:²⁰ ilegalni tokovi orožja, migrantov, nedovoljenih drog in nevarnih materialov, prenašanje nalezljivih bolezni in informacijskih disruptij.²¹ Najslabše je, če te tokove nadzira nevladna organizirana kriminalna ali teroristična skupina, ki dejansko ni podvržena ali zavezana nobenim normativnim omejitvam. Denimo, infekcijske bolezni ali transferi nevarnih snovi predstavljajo veliko hujše nevarnosti, če v ozadju širjenja stojijo kriminalne in teroristične skupine.

²⁰ Tudi Mandel je, tako kot veliko drugih avtorjev, nekonsistenten pri opredeljevanju transnacionalnih tokov, saj jih enkrat opredeljuje kot grožnje varnosti, drugič pa kot izzive, ne da bi razložil razliko.

²¹ Podobno tudi Human Development Report (1994: 2) uvršča med nove transnacionalne in globalne grožnje varnosti pojave, kot so trgovina z mamili, AIDS, terorizem, onesnaževanje, širjenje jedrskega orožja ipd.

²² Človeška družba torej ravno z lastnim razvojem sama sebi konstruira nekatere nove varnostne grožnje. Ena izmed takšnih informacijskih groženj (groženj temeljni strukturni osnovi sodobne družbe) je bil problem računalniškega hrošča ali "tisočletna elektronska časovna bomba", ki jo je povzročil človek z racionalizacijo pri konstruiranju računalnikov. Namesto štrimestne so vnašali dvomestne letnice, da bi prihranili pomnilnik. Po najbolj ekstremnih ocenah naj bi v začetku leta 2000 nepravilno delovalo okrog 90 % vseh računalnikov na svetu, vprašljivo naj bi bilo tudi pravilno delovanje jedrskih elektrarn in obstajala naj bi celo nevarnost izstrelitve jedrskih raket (glej Reeve in McGhee, 1996). Nič od tega se ob prehodu v leto 2000 ni zgodilo.

Varnostni izzivi

Po koncu hladne vojne so varnostni izzivi pridobili pomembno mesto v besednjaku strokovnjakov in znanstvenikov z varnostnega področja. Obstajajo npr. trditve, da bo "odgovarjanje širokemu spektru novih groženj predstavljalo stalen izziv" (Jordan, Taylor in Mazarr, 1999 :237) ali da bo kompleksna prihodnost podkrepljena z raznimi oblikami nemirov in stalnimi spremembami, ki bodo predstavljale največji posamezni izziv (Ford, 1993: 187 - 193), ter da nestabilnost in nepredvidljivost v Srednji in Vzhodni Evropi predstavljata velik izziv evropski ter svetovni varnosti (Grizold, 1999b: 27). Mnogokrat se varnostne izzive izenačuje z grožnjami varnosti in tveganji, ne da bi bila kjerkoli razvidna pomenska distinkcija. Uporaba tega termina bi morala biti omejena le na določene primere. Če je izziv težka in stimulirajoča naloga, potem zelo težko rečemo, da oboroženi spopadi, teroristični napadi, naravne nesreče, kriminalna dejanja ipd. predstavljajo varnostne izzive sodobnim družbam. Kriminalno dejanje je lahko izziv le samemu storilcu ali pa neke vrste motivacijski izziv operativni kriminalistični oziroma policijski službi (sistemu nacionalne varnosti). Če malce v šali in malce zares potegnemo vzporednice z boleznijo, lahko rečemo, da je epidemija bolezni grožnja edinole bolnikom (družbi), izziv pa za vir bolezni (bakterije, virusi ipd.) in pa morda še za zdravnike, vsekakor pa ne za bolnika. Termin moramo torej uporabljati samo v povezavi z akterji iz sistema nacionalne ali mednarodne varnosti (npr. policija, kriminalistične in protiteroristične službe, vojska, obveščevalne službe, mednarodne varnostne in obrambne organizacije itd.), ki skušajo odpraviti posledice ali preprečiti izbruh grožnje varnosti.

Zaključek

Kognitivna dilema v povezavi z grožnjami varnosti referenčnega objekta označuje razkorak med realnimi in zaznanimi grožnjami varnosti. Ravno ta razkorak je privedel do predstavljenih terminoloških netočnosti in dilem, včasih pa omogočal celo velike manipulacije za doseganje partikularnih ciljev, ki v osnovi sploh niso povezani z grožnjami varnosti. V strokovnem in znanstvenem pisanju je potrebno natančno opredeliti o kakšni ogroženosti izbranega referenčnega objekta govorimo. Težava pa je v tem, da se je razumevanje te problematike z razvojem netradicionalnega razumevanja varnosti še bolj zapletla, saj so poleg novih dimenzij ogrožanja varnosti (politična, gospodarska, okoljska, zdravstvena, teroristična, kriminalna, identitetna, kulturna itd.) postali pomembni tudi novi referenčni objekti varnosti (posamezniki, družba, okolje, spol itd.). Nenazadnje pa smo v članku tudi pokazali pomen kontekstualnega okvira, ki bistveno vpliva na označevanje določenega pojava kot grožnje varnosti.

Ključno vprašanje je, kako po vsej predstavljeni kompleksnosti razumeti ogrožanja varnosti, varnostna tveganja, varnostne izzive in nevarnosti. Izraza "grožnja varnosti" in "nevarnost" še najbolj nedvoumno označita tisto, kar imamo v mislih, ko govorimo o pojavih, ki zmanjšujejo varnost. Ogrožanje varnosti referenčnega objekta je stanje, v katerem ni zagotovljen njegov obstoj in uravnotežen

razvoj, grožnja varnosti pa je pojav, ki lahko povzroči takšno stanje. Grožnja varnosti še ni dogodek, je le okoliščina ali pogoj, da se dogodek zgodi. Ko se grožnja varnosti uresniči (zgodí) govorimo o nevarnosti, ki v tem trenutku obstaja za referenčne objekte. Varnostno tveganje v številske smislu predstavlja verjetnost, da se bo grožnja varnosti sprožila (prešla iz latentne v manifestno fazo oziroma v nevarnost), v opisno-razvojnem smislu pa se povezuje z negativnimi posledicami razvoja modernih industrijskih družb in zavestnih odločitev. V tem smislu je tveganje ključ do napredka, uresničevanja ciljev, blagostanja ali pa tudi pogube. O varnostnih tveganjih lahko govorimo pri analizi ogrožanja varnosti le v kontekstu obeh opisanih pomenov. Pri uporabi termina varnostni izzivi pa je tudi potrebna velika pazljivost, saj grožnje varnosti in nevarnosti lahko predstavljajo varnostne izzive (težke in stimulirajoče naloge) le varnostnim institucijam, ki se spopadajo z njimi.

Čisto na koncu pa je smiselno navesti še rahel pomislek o negativni vlogi, ki jo dodeljujemo grožnjam varnosti v življenju in razvoju sodobne družbe. Od domnevnega uničenja Atlantide s strani naravne katastrofe je vsaj intuitivno jasno, da lahko z udejanjanjem posameznih groženj varnosti izumre celotna civilizacija. Vendar pa z vso previdnostjo lahko domnevamo, da imajo manjše in neudejanjene grožnje varnosti marsikdaj celo pozitivno vlogo v družbi. Obstajanje neke zunanje grožnje varnosti lahko povečuje kohezivnost, trdoživost, kompetitivnost, konkurenčnost konkretne družbe ali države, pa tudi posameznika in skupine držav. Podobno velja tudi za družbene konflikte, ki imajo poleg negativne vloge mnogokrat celo pozitivni pomen za družbeni razvoj. Ravno skupna zaznavanja groženj varnosti so mnogokrat igrala pomembno vlogo pri oblikovanju družbenih identitet (npr. držav), vrednot in mednarodnih povezav (npr. OZN, Nato), kar pomeni, da so grožnje varnosti sestavni del človekovega razvoja in obstoja.

LITERATURA

- Art, J. Robert (1993): *A Defensible Defense: America's Grand Strategy After the Cold War*, V Art, J. Robert in Waltz, N. Kenneth, *The Use of Force: Military Power and International Politics*, Lanham: University Press of America.
- Buzan, Barry (1991): *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Buzan, Barry, Kelstrup Morten, Lemaitre, Pierre, Tromer, Elizabetha in Waeber, Ole (1990): *The European Security Order Recast: Scenarios for the Post-Cold War Era*. London: Pinter Publishers.
- Buzan, Barry, Waeber, Ole, de Wilde, Jaap (1998): *Security: A New Framework for Analysis*. London: Lynne Rienner Publishers.
- Finnemore, Martha (1996): *National Interests in International Society*. London: Cornell University Press.
- Flaker, Vito (1994): *Analiza tveganja*. Socialno delo, let.33, št.4.
- Ford, Harold (1993): *Estimative Intelligence: The Purposes and Problems of National Intelligence Estimating*. New York: Defense Intelligence College, University Press of America.

- Galtung, Johan (1968): Peace. V Sills, David (ur.). International Encyclopedia of Social Sciences, New York: The Macmillan Company & The Free Press.
- Grizold, Anton (1994): The Concept of National Security in the Contemporary World. International Journal of World Peace, let. 11, št. 3.
- Grizold, Anton (1998): Institucionalizacija zagotavljanja mednarodne varnosti. V Grizold, Anton (ur.), Perspektive sodobne varnosti, Ljubljana: FDV.
- Grizold, Anton (1999a): Obrambni sistem Republike Slovenije. Ljubljana: Visoka policijsko-varnostna šola.
- Grizold, Anton (1999b): Evropska varnost. Ljubljana: TIP, FDV.
- Hebenton, Bill in Thomas, Terry (1995): Policing Europe: Cooperation, Conflict and Control. London: St. Martin's Press.
- (1994): Human Development Report. New York: UNDP, Oxford University Press.
- Ikenberry, John (1986): The State and Strategies of International Adjustment. A Quarterly Journal of International Relations, let. XXXIX, št. 1.
- Irwin, Terence in Fine, Gail (prevajalca) (1995): Aristotle: Selections. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Jordan, Amos, Taylor, William in Mazarr, Michael (1999): American National Security. Baltimore: The John's Hopkins University Press.
- Kirn, Andrej (1997): Tehnološka nujnost okoljskih problemov. Raziskovalec, let. XXVII, št. 3-4.
- Kos, Drago (1997): Refleksno dojetje ne-varnosti. Časopis za kritiko znanosti, let. XXV, št. 183.
- Luhman, Niklas (1997): Pojem rizika. Časopis za kritiko znanosti, let. XXV, št. 183.
- Lukšič, Andrej (1997): "Das Risiko": riziko ali tveganje. Časopis za kritiko znanosti, let. XXV, št. 183.
- Mali, Franc (1997): Znanstveno-tehnološki razvoj in njegovi riziki. Časopis za kritiko znanosti, let. XXV, št. 183.
- Mandel, Robert (1999): Deadly Transfers and the Global Playground: Transnational Security Threats in a Disorderly World. Westport: Praeger.
- Markina, Anna (1997): Organised Crime in Estonia: a New Challenge to Security. V Nyholm, Lars (ur.), OSCE -A Need for Cooperation: Towards the OSCE's Common and Comprehensive Security Model for Europe for the 21st Century, Danish United Nations Association.
- Mathews Tuchman, Jessica (1989): Redefining Security. Foreign Affairs, let. 68, Spring.
- Patman, Robert (1999): Introduction: Security in a Post-Cold War Context. V Patman, Robert (ur.), Security in a Post-Cold War World. London: Macmillan Press.
- Plano, Jack in Olton, Roy (1988): The International Relations Dictionary. Oxford: ABC-CLIO.
- Politi, Alessandro (1997): European Security: The New Transnational Risks. Chaillot Papers, št. 29, Paris: Institute for Security Studies WEU.
- Prezelj, Iztok (2000): Varnost sodobne družbe kot večdimenzionalni pojav (oblikovanje metodološkega modela proučevanja ogrožanja varnosti), Ljubljana: FDV, magistrska naloga.
- Reeve, Simon in McGhee, Colin (1996): The Millenium Bomb. London: Vision Paperbacks.
- Roland, Harold in Moriarty, Brian (1990): System Safety Engineering and Management. New York: John Willey and Sons.
- (1995): Strategic Assesment 1995: US Security Challenges in Transition. Washington: National Defense University, Institute for National Strategic Studies.
- (1997): Strategic Assesment 1997: Flashpoints and Force Structure. Washington: National Defense University, Institute for National Strategic Studies.
- Terriff, Terry, Croft, Stuart, James, Lucy in Morgan, Patrick (1999): Security Studies Today. Cambridge: Polity Press.
- Ullman, Richard (1983): Redefining Security. International Security, let. 8, št. 1.
- Vogt, Wolfgang (1992): "Warless" or "Armyless" Society - Dispute About the Appropriate Paradigm of a Peace-(Military-) Sociology for the Post-Military Era. št.13, Munchen:

German Armed Forces Institute (SOWI).

Waeber, Ole (1995): *Securitization and Desecuritization*. V Lipschutz, Ronnie (ur.). *On Security*, New York: Columbia University Press.

Williams, John Allen in Moskos, Charles (1997): *Civil-Military Relations after the Cold War*, V Bebler, Anton (ur.), *Civil-Military Relations in Post-Communist States: Central and Eastern Europe in Transition*, London: Praeger.

Bojko BUČAR

STROKA IN POLITIKA OB DESETI OBLETNICI SLOVENSKE ZUNANJE POLITIKE*

Ocenjevanje slovenske zunanje politike v slovenski javnosti je kot odnos do napol praznega oz. polnega kozarca. Žejni pesimist bo rekel, da je kozarec napol prazen, žejni optimist pa, da je napol poln. Dodaten zaplet nastopi, če je v kozarcu alkohol in sta optimist in pesimist antialkoholika. Potem bo pesimist rekel, da je kozarec (na žalost) napol poln, optimist pa, da je (na srečo) napol prazen. Da je temu podobno ocenjevanje naše zunanje politike, lahko ponazorimo z odnosom do dveh ključnih dogodkov v njej. Zagovorniki slovenske uradne politike bodo trdili, da je največji uspeh slovenske zunanje politike priznanje Slovenije. Toda zlonamernež, če se ne bo bal, da ga obsodijo za 'jugoslovanarja', bo lahko enako upravičeno trdil, da bi se to zgodilo tudi brez prizadevanj naše zunanje politike in da je za priznanje še najbolj zaslužna Srbija zaradi napada na Vukovar. In drugič, podpis pridružitvenega sporazuma z Evropsko unijo (EU) je lahko velik uspeh za slovensko zunanjo politiko, a zlonamernež bi rekel, da je bil španski kompromis njen največji neuspeh.

Odnos v slovenski javnosti do zunanje politike je podoben tistemu konceptu, ki ga Allison (1971) v svoji knjigi *Bistvo odločanja* imenuje 'birokratska politika'. Problemi se ne obravnavajo glede na njihov pomen, temveč glede na interes posameznika. Položaj posameznika v birokraciji (mi lahko rečemo v politiki) pa bo določil reakcijo na problem, skratka 'tvoje gledišče je odvisno od tega, kje sediš' (the view depends on where you stand).

Za poskus strokovne ocene moramo zato najprej določiti konceptualni model.¹ Tako lahko v zunanji politiki ločimo:

1. Prizadevanja po rezultatu; tudi delen rezultat v procesu odločanja (t.j. v načrtovanju zunanje politike).
2. Zaključek (t.i. output) ali dejanska vsebina odločitve (vsebinska substanca zunanje politike).
3. Izdelek ali rezultat (t.i. outcome) zunanjepolitičnega odločanja, ki se vsiljuje okolju (izvajanje zunanje politike).
4. Učinek (t.i. effect), ki je dejanska implementacija zunanjepolitičnega rezultata.

Seveda nam tudi v tem konceptualnem modelu ostajajo vprašanja teoretične, metodološke in epistemološke² narave, s katerimi se je ukvarjal že oče zunanje politike kot znanstvene discipline James N. Rosenau:³

* Nastopno predavanje ob izvolitvi v naziv rednega profesorja Univerze v Ljubljani.

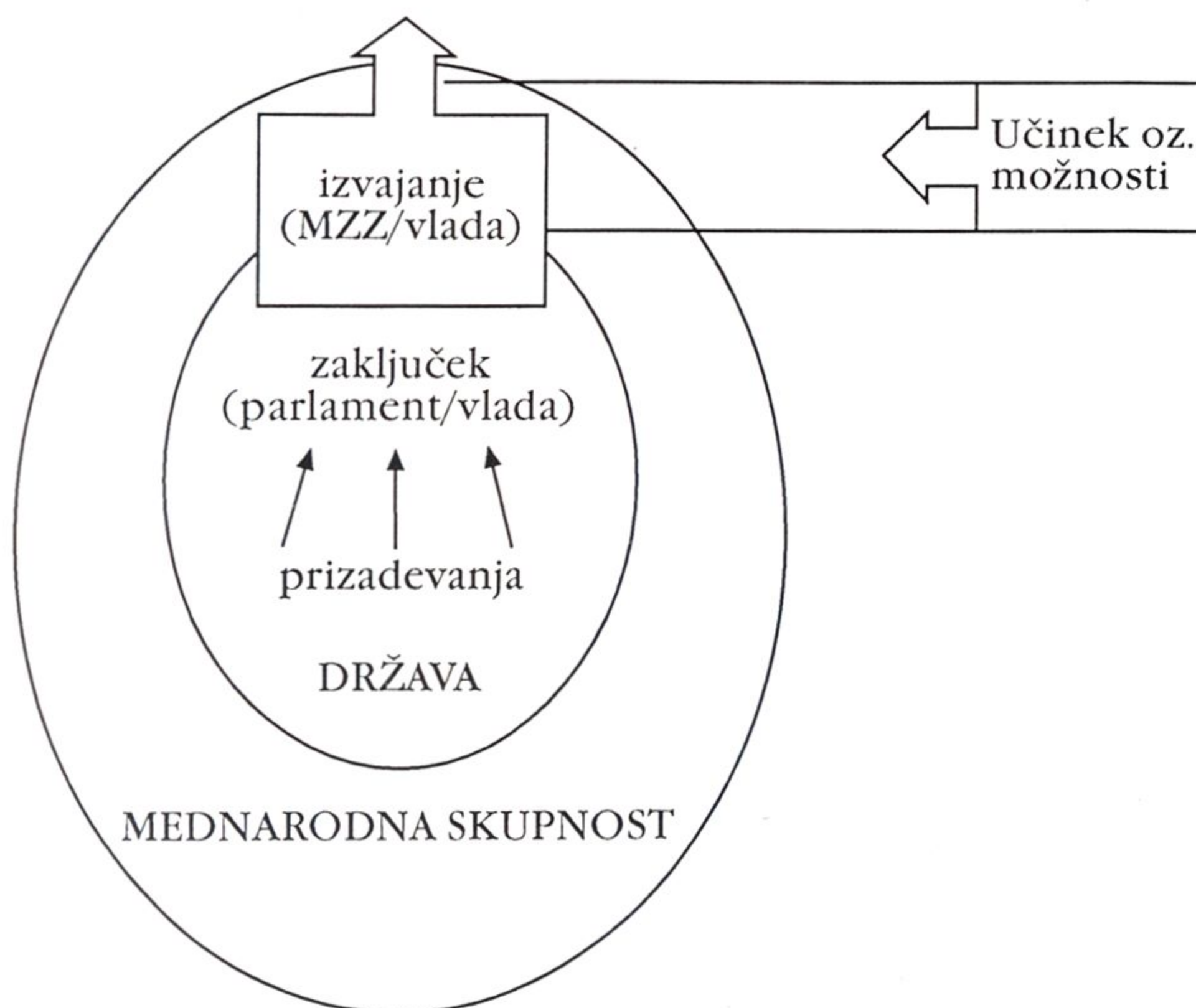
¹ Za oceno slovenske zunanje politike bomo rahlo priredili konceptualni model Papadakis, Maria in Starr Harvey, 1987/1991.

² Študente naj opozorimo, da gre za znanost o človeškem spoznanju. Obsega predvsem spoznavno teorijo in logiko (Verbinc, 1989).

³ Za 'očeta' ga štejemo, ker je prvi zagovarjal, da je pojav zunanje politike samostojen predmet proučevanja in da so zanj potrebne primerjalne študije. To je definiral v svojem članku *Primerjalna zunanja politika: zveza, domišljija ali polje?* (Rosenau, 1968)

- Kako lahko spremljamo proces odločanja pri načrtovanju zunanje politike?
 - Kako merimo usmeritev in intenziteto zunanje politike?
 - Kako konceptualiziramo odnos sil, ki vplivajo na odločevalce v zunanji politiki?
- S tem v mislih pa se lahko povrnemo k našemu modelu:

Skica 1: Konceptualni model razumevanja zunanje politike
Prizadevanja - zaključek (načrtovanje) - izdelek (izvajanje)
- učinek

Za razumevanje dejanske implementacije zunanjepolitičnega prizadevanja je pomembno tudi razumevanje okolja (mednarodne skupnosti). Okolje ustvarja in omejuje možnosti za delovanje držav. Odnos med okoljem in enoto (državo) je lahko dvojen. Obstajajo okoljske:

1. možnosti (t.i. posibilizem - država ima priložnost delovanja) in
2. verjetnosti (t.i. probabilizem - v določenem okolju je določeno obnašanje verjetno; eni dejavniki so pomembnejši od drugih).

Kritiki tega okoljskega pristopa izhajajo iz kognitivnega behaviorizma (obnašanje temelji na spoznanju) in menijo, da se bo enota obnašala do okolja tako, kot ga razume in tolmači. Kritika je precej blizu konstruktivizma, ker subjektivno dožemanje postane za odločevalce objektivna realnost. Pri tem pa morda velja razlikovati, ali je subjektivno dožemanje pogojeno s predstavami odločevalca, ki so rezultat njegove želje (voluntarizem), ali pa je pogojeno z nezmožnostjo dožemanja odločevalca.

Ob razpravah v naši zunanji politiki naletimo najprej na vprašanja,⁴ ki so v osnovi notranjepolitična (seveda tudi strokovna vprašanja) in ki nimajo - ali pa

⁴ Posamezna zunanjepolitična vprašanja, ki jih bomo na ta način ocenjevali, bomo izbrali arbitrarno, glede na njihovo pogostnost in odmevnost obravnavanja v množičnih medijih. Dopustiti moramo možnost napake, saj so odvisna od prikazovanja problematike v javnih občilih in njihovega razumevanja.

imajo le neznaten - vpliv na zunanjo politiko države. Vplivajo pa na načrtovanje in izvajanje zunanje politike. Zakaj so zunanjeekonomski odnosi bili prenešeni z Ministrstva za zunanje zadeve (MZZ) na Ministrstvo za ekonomske odnose in razvoj? Zakaj je doyen (starosta diplomatskega zbora) ex officio postal apostolski nuncij, čeprav je v začetku veljalo načelo prednostnega vrstnega reda, saj je bil prvi doyen nemški veleposlanik, ki je po vrstnem redu prvi predal akreditivna pisma? Ali naj država - in kdo v njenem imenu - dovoli blagoslavljanje veleposlaništev? Kakšne so pristojnosti predsednika države, predsednika vlade, državnega zbora in zunanjega ministra pri imenovanju in odpoklicu veleposlanikov (in drugih uslužbencev)? Zakaj še noben zunanji minister ni spoštoval vseh določil Zakona o zunanjih zadevah (ZZZ 1991) in zakaj ne le, da to ni sankcionirano, ampak se vsi delajo, kot da tega ne opazijo?

Vse to lahko štejemo kot prizadevanja za rezultate, pri čemer so naštetá neodgovorjena vprašanja prej posledica političnih in osebnostnih odločitev kot pa strokovnih. V vseh teh primerih je stroka večinoma bila, če sploh, v vlogi zagovornikov določene politike.

Druga skupina vprašanj sodi tudi v notranjepolitične (in strokovne) dileme, ki pa imajo, v primerjavi s prejšnjimi, tudi zunanjepolitične posledice. Gre večinoma za vprašanja, kjer se zdi, da je Slovenija imela možnosti delovanja v mednarodni skupnosti in s tem uresničevanja svojih interesov. Zakaj je imela Slovenija takoj po osamosvojitvi vzvišen in distanciran odnos do vzhodnoevropskih držav? Zakaj noče ratificirati sporazuma o maloobmejnem prometu s Hrvaško (SOPS - Sporazuma med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško o obmejnem prometu in sodelovanju)? Zakaj se ni želela vključiti v Združeno iniciativo za jugovzhodno Evropo (SECI - Southeast European Cooperative Initiative) in Pakt stabilnosti? Zakaj v mnogih pomembnih delih sveta nima svojih veleposlaništev, konzulatov ali vsaj paradržavnih predstavništev? Zakaj noče podpisati kulturnega sporazuma z Avstrijo?

V to skupino sodijo tudi vprašanja, ki pa so prej strokovne kot politične narave. Zakaj se je razvedelo za imena predlaganih veleposlanikov še predno so ti dobili agremaje? Zakaj predsednik vlade obišče sosednjo državo prav na dan, ko tam iz ustave črtajo slovensko manjšino? Zakaj Slovenija ni nikoli decidirano zahtevala nazaj svojo lastnino (t.j. vohunski kombi) od ene sosednjih držav?

In končno imamo še vprašanja, kjer je Slovenija naletela na omejitve v svojem okolju (t.j. v mednarodni skupnosti). Zakaj Slovenija ni članica Organizacije za gospodarsko sodelovanje in razvoj (OECD - Organisation for Economic Cooperation and Development)? Zakaj je umaknila kosponzorstvo resolucije Generalne skupščine Organizacije združenih narodov o brezatomskem svetu? Zakaj ni obsodila francoskih atomskih poskusov na Pacifiku? Zakaj ne reši odprtih vprašanj s Hrvaško (potek meje, lastništvo atomske elektrarne Krško, dolgove Ljubljanske banke)? Zakaj je pristala na 'španski kompromis'? Zakaj ni bila sprejeta v NATO (North Atlantic Treaty Organisation - Severnoatlantska pogodbená organizacija)? Zakaj se je vključila v iniciativo SECI in Pakt stabilnosti? Zakaj ni notificirala svojega nasledstva pri Avstrijski državni pogodbi?

In kakšna je bila pri tem vloga stroke? Najprej moramo določiti, kaj je lahko sploh vloga strokovnjaka za mednarodne odnose:⁵

1. Inovator, ki kaže na nove probleme in predlaga rešitve.
2. Izvedenec, ki odgovarja na specifična vprašanja.
3. Zagovornik uradne politike.
4. Svetovalec, ki pomaga pri prinašanju odločitev.
5. Katalizator, ki ruši odpor upravnega aparata.
6. Organ za legitimiranje politik.
7. Dobromisleč kritik.
8. Advokat nasprotne stranke (*advocatus diaboli*).
9. Čisti znanstvenik, ki razvija disciplino.

V to razdelitev nismo vključili zlonamerne kritika, ker tovrstna vloga ni skladna s profesionalno etiko. Kaj od zgoraj naštetega pa bo postal vsak posameznik, je odvisno od družbenih okoliščin, političnih odločitev in osebne odločitve.

V našem primeru je stroka sicer prisotna v državnem aparatu, kjer pa mora nujno izvajati funkcijo zagovornika uradne politike. To velja tako za strokovnjake, ki so stalno zaposleni v državni upravi, kot za zunanje strokovnjake, ki se po politični poti tam zaposlijo. Ni znano, kdo in koliko od njih je tistih, ki igrajo vlogo svetovalca, ki pomaga pri prinašanju odločitev, bati pa se je, da jih ni prav veliko. Manifestativen pojav tega je, da so analitični in strokovni oddelki kadrovske podhranjeni, neustrezno zasedeni in zato tudi ne morejo imeti prave veljave.⁶ Poleg tega imajo ti posamezniki poseben problem, ki pa ni zgolj slovensko-nacionalno specifičen, da je njihovo napredovanje odvisno od njihovih strokovnih stališč, ki so povšečna njihovim nadrejenim, od katerih je tudi odvisna kariera ('najbolje je, da predpostavljenemu svetujem tisto, kar on sam misli').

Posledica je pomanjkljivo analiziranje, neobvladovanje okolja in nezadostno načrtovanje. Zunanji izraz tega pa je, da se zunanji strokovnjaki uporabljajo kot izvedenci, ki naj odgovorijo na specifična vprašanja, podobno kot jih uporabljajo množični mediji. Nasveti naj bi tako prišli hitro in brez priprave, takorekoč 'instant iz rokava'. ZZZ sicer predvideva uporabo zunanjih strokovnjakov pri načrtovanju in izvajanju zunanje politike v obliki Sveta ministra za zunanje zadeve. Skoraj vsi slovenski zunanji ministri so tak organ tudi imenovali, toda v bistvu so ga uporabljali kot organ za legitimiziranje (že določenih) politik. Kar gre ne nazadnje pripisati tudi zakonsko določeni t.i. SZDL-jevski sestavi organa.⁷

⁵ Za razliko od Združenih držav amerike v Sloveniji znanost o zunanji politiki še ni razvita in se obravnava v okviru mednarodnih odnosov. Razdelitev vlog je vzeta po Colinu Grayu iz leta 1974 (Meyers, 1977/1981, 127-128).

⁶ Najboljši primer je primerjava med slovenskim MZZ in nekdanjim Zveznim sekretariatom za zunanje zadeve v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji - SFRJ, ki gre izrazito v škodo prvonavedenega.

⁷ V nekdanji Socialistični zvezi delovnega ljudstva (SZDL) so zaradi 'pluralizma samoupravnih interesov' določena telesa bila sestavljena tako, da so v njih sodelovali predstavniki najrazličnejših združenj, društev, ustanov in institucij, ki so bodisi na prvi pogled bili povezani s problematiko, ki ga je določeno telo obravnavalo, bodisi so bili za problematiko zainteresirani. V taki paleti raznorodnih interesov in pogledov je zato sicer vedno prišlo do zaključkov in sklepov, ki jih je predvidelo skrbno izbrano vodstvo določenega telesa, res pa je, da je ta sistem (po preudarku vodstva) dopuščal možnost alternativnih poudarkov uradni politiki.

V inštitutih in na obeh univerzah najdemo nekaj inovatorjev in znanstvenikov, ki razvijajo disciplino. Glede na odnos do znanosti in visokošolskega izobraževanja, kot se ta kaže skozi prizmo deleža BNP (bruto nacionalnega proizvoda) ali deleža nacionalnega proračuna, ki je temu namenjen, nas ne sme presenetiti, da tovrstnih strokovnjakov ni na pretek. Ti se izjemoma uporabljajo kot katalizatorji za rušenje odpora upravnega aparata (mišljena je ustanovitev t.i. Diplomatske akademije), vendar brez sistematične in dolgoročne politične podpore.

Dobromislečega kritika in advokata nasprotne stranke pa sistem naše politične kulture ne prenese. Zakaj je temu tako? Poskušali bomo nakazati nekaj možnih odgovorov.

Slovenija nima tradicije kot država, kar velja še posebej za zunanjo politiko. Kolikor pa jo je imela, je bila v domeni ene stranke - Zveze komunistov. Zato ni razumevanja o pomembnosti zunanje politike in mednarodnega okolja nasploh - kar je tudi rezultat zaprtosti nekdanje družbe (v smislu ekskluzivnosti samoupravljanja, ki je veljal za najboljši družbenopolitični sistem). Določeno streznitev na tem področju (v smislu zavedanja o pomembnosti mednarodne skupnosti) sta prinesla šele španski kompromis in nesprejem v NATO. Toda bati se je, da le za kratek čas in da je tudi sicer oboje bilo narobe razumljeno.⁸

Nerazumevanje pa je tudi v povezavi s tem, da ima Slovenija neresen odnos do stroke in izobraževanja na splošno in s tem do strokovnega obravnavanja problemov. Že za časa SFRJ je bila izobrazbena struktura slabša kot v katerikoli drugi republiki, toda Slovenijo je uspavalo dejstvo, da je bila ekonomsko in politično najuspešnejša republika. K temu dodajmo še slovensko nagnjenost k sprenevedanju in posnemanju Potemkinovih vasi. V načelu naj bi to sicer bilo neevropsko in nesodobno, torej na začetku izumiranja. Bojimo pa se lahko, da je ta nagnjenost zasidrana globoko v družbene pore in da bo do izumrtja preteklo še kar nekaj časa. Temu priča tudi odnos političnih strank do zunanje politike, ki jim služi kot drobiž pri kravjih kupčijah.⁹

Toda tudi sicer ima Slovenija specifičen odnos do stroke in strokovnosti, zakaj naj bi bilo torej drugače na področju zunanje politike? Naj ponazorimo ta odnos z nekaterimi primeri. V eni od ljubljanskih poklicnih srednjih šol učence imenujejo študente in jih tako tudi pojmujejo. Seveda so učitelji po tradiciji profesorji. Ljubljanska univerza pa v praksi ne pozna univerzitetnih profesorjev, temveč samo profesorje (morda pa ni velike razlike). Še več, na univerzi in v javnosti se kot pomemben naziv večinoma uporablja samo 'doktor' (brez 'znanosti'), kot da akademski nazivi ne pomenijo ničesar (n.pr. asistent, docent, izredni profesor itn.). Tako ni čudno, da se dogaja, da te sosed, ki vidi naslovnika na ovojnici med pošto, vpraša ali mu lahko kaj pomagaš, ker ga zbada v levi rami. Notorične slovenske strokovnjake gotovo pozna vsakdo, ki je kdaj gradil hišo ali adaptiral

⁸ Za ilustracijo povejmo, da so se ob nesprejemu v NATO mediji razpisali o vsem mogočem, občasno je bilo krivo celo to, da komu ni bil vrnjen njegov gozd, skoraj preslišana pa je bila opazka, da se tuji častniki le težko sporazumevajo (v angleščini) s častniki slovenske vojske.

⁹ O tem na MZZ pričajo številne zamenjave zunanjih ministrov, državnih sekretarjev, celo generalnega sekretarja, zaposlovanje po politični liniji, izbor veleposlanikov na osnovi negativne selekcije itn.

stanovanje in se z njimi srečal. Vsi se imajo za prvovrstne strokovnjake: vodovodarji za elektriko, električarji za vodovod, krovci za statiko itn. Samo lastno delo je vedno onkraj kritike, četudi je ponavadi zgolj onkraj dobre izvedbe. In končno, večina Slovencev se ima za nenadkriljive strokovnjake za vožnjo z avtomobilom. Obdrsanost javnih garaž in številne prometne nesreče nam sicer pričajo o nečem drugem, toda za to so krivi vsi mogoči dejavniki, samo znanja nihče ne omenja. Le zakaj bi potem bile drugačne razmere na področju zunanje politike in mednarodnih odnosov? Subsistem se lahko razlikuje od sistema samo, če je imponiran od zunaj (iz okolja oz. tujine). Osebno sem bil na posvetu, kjer so čisto resno predstavili same strokovnjake za zunanjo politiko: umetnika, pisatelja, komercialista ipd. Zanimiv je tudi primer obravnavanja SOPS, ki sta ga predstavnika obeh vlad podpisala, Hrvaška ga je še ratificirala, v Sloveniji pa se je nato zapletlo. In čeprav je v mednarodni skupnosti normalno, da parlamenti včasih tudi ne ratificirajo kakšen sporazum (zato pa obstaja institut ratifikacije), v Sloveniji zadeva niti ni prišla v parlamentarno odločanje. Iskalo se je strokovne argumente za to, ali naj bi se sporazum ratificiral ali ne, četudi je že bilo politično odločeno, da naj se ne ratificira. Strokovni posvet je izgledal tako, da so bili prisotni ustavni in upravni pravniki, nekdnji ustavni sodniki, odvetniki, tožilci, toda tudi mednarodni pravniki in strokovnjaki za mednarodne odnose. Medtem ko sta se poslednji dve kategoriji strokovnjakov strinjali, da se sporazum lahko ratificira, ker je koristen za prebivalstvo in ne prejudicira poteka meddržavne meje, kar med drugim potrjujejo tudi pozitivne izkušnje z Videmskim sporazumom,¹⁰ so ostale kategorije strokovnjakov menile, da se sporazum ne sme ratificirati, ker naj bi vendarle prejudiciral potek državne meje. Argumenti in protiargumenti v razpravi se bodisi niso poslušali bodisi niso razumeli. Sklep, ki se je iz tega izcimil pa je bil, da stroka ni enotna glede tega vprašanja in zato je bolje, da se sporazum ne ratificira. Ker je bil sklicatelj po izobrazbi medicinec, je eden od poznavalcev problematike komentiral, le kaj bi pacient, ki je zbolel za rakom rekel, če bi v strokovnem konziliju sedele različne medicinske stroke, n.pr. otologi, pediatri, kardiologi, psihiatri in tudi onkologi, ki bi ugotovili, da se stroka razhaja glede diagnoze in postopka zdravljenja ter da je zato bolje, da se nič ne stori.

Pa vendar naj bi se v Sloveniji ščitil interes strokovnosti prav na področju zunanje politike. Zato so v MZZ celo ustanovili sindikat, ki naj ne bi skrbel zgolj za ozimnico in boljše materialne razmere, temveč tudi za to, da bodo njegovi člani porok strokovnosti v diplomaciji in zunanji politiki. Toda član sindikata lahko postane vsakdo, ki se zaposli v MZZ in ne sodi v tehnično in administrativno osebje, pa naj bo po izobrazbi kemik, fizik, agronom, dramski igralec ipd. V praksi je dejavnost sindikata usmerjena na strokovnost v toliko, da zagovarja primat svojega članstva pred pogodbenimi diplomati. Lahko mirno rečemo, da sindikat ne pozna selekcije pri vstopu članstva (kdorkoli se zaposli na MZZ) niti ne pozna kasnejše selekcije (sistema, da bi se manj strokovni kadri umaknili bolj strokovnim kadrom). Kdor je torej enkrat postal strokovnjak z vstopom v sindikat (zgovoren je izraz, ki se uporablja: karierni diplomat) bo vedno strokovnjak, vreden zaupanja. Drugače povedano: amaterja lahko zaposliš, zaradi tega bo dejavnost sama postala

¹⁰ Maloobmejni sporazum z Italijo iz 50. let, ko meja še ni bila dokončno določena, kar se je zgodilo šele leta 1975 z Osimskimi sporazumi.

njegov poklic in poklic sam po sebi zagotovi strokovnost (bo kar držalo, da 'je mnogo poklicanih in malo izvoljenih'). Pri tem ne gre za nič drugega kot za napačno tolmačenje sicer pravilne trditve, da 'obleka naredi človeka',¹¹ ki večinoma nastane zaradi voluntarističnega pojmovanja sveta ('svet je tak, kot si ga sam predstavljam, predstavljam pa si ga tako, kot želim, da bi izgledal').

Da bi se zadeve glede strokovnosti vsaj malo sanirale, so v MZZ predvideli izobraževanje svojih kadrov. Najprej kot interno izobraževanje, po kritiki številnih poznavalcev pa vendarle kot eksterno izobraževanje. Toda kmalu se je pokazal pravi odnos do izobraževanja. Proti so bili tisti, ki niso imeli izobrazbe ali so imeli neustrezno izobrazbo, proti so bili šefi sektorjev, ki so odsotnost svojih podrejenih razumeli kot prestižno vprašanje, proti so bili tisti, ki se niso uvrstili v izbor izobraževancev, ker jih je zadeva ogrožala, in proti so bili tisti, ki so svoje izobraževanje razumeli kot dodatno neplačano delo. V posmeh temu se seveda nihče ni upal javno nastopiti proti izobraževanju in rezultat vsega tega so bili slabi rezultati in verbalno povečevanje sistema. Celotno glede na to, da se je v praksi izobraževanje skrčilo na izobraževanje pripravnikov in se ni razširilo na kategorije srednjih, višjih in visokih uslužbencev ter njihovih zakoncev, ki bi izobraževanje morda še bolj potrebovali kot vsaj (nekateri) pripravniki. Ali je to še en primer triumfa katoliško-fevdalne miselnosti, ki je Slovencem tako blizu ('na osnovi tega, kar sem dosegel/se naučil, mi za vse večne čase pripada položaj/slужba')? Morda pa samo potrjuje tezo, ki sem jo svoje čase zapisal (Bučar, 1994), da v Sloveniji vlada prepričanje, da se lahko vsakdo spozna na zunanjo politiko, tako kot na nogomet.

Da ne bo nespornost: ne menimo, da je odločujoč problem formalna izobrazba. V svetu poznamo veliko primerov, da so se posamezniki ukvarjali s stroko, ki ni bila enaka njihovi osnovni izobrazbi, pa so vendarle uspeli postati vrhunski, celo svetovno znani strokovnjaki. Toda poudarek je na tistem, da so 'uspeli postati' in to s trdim delom in študijem, zaradi česar prej predstavljajo izjemo kot pravilo. V Sloveniji pa je strokovnjak vsakdo, ki ima en dan na teden čas, da se ukvarja z nekakšnim hobijem. In nekje v ozadju je ostala miselnost iz prejšnjega sistema, da je prav, če se izobrazba priznava na osnovi preteklih izkušenj (minulega dela). Po dobro uveljavljenem izročilu pa v Sloveniji izjema, ki bi se morala tolmačiti restriktivno, pomeni pravilo.

Sicer pa lahko težave v slovenski zunanji politiki razdelimo na tri segmente:

1. Konceptualno-strateški (načrtovanje).
2. Organizacijsko-tehnični (izvajanje).
3. Politično-osebni.

Ad 1.

Često se sliši tarnanje, da v Sloveniji nimamo prave strategije zunanje politike.¹² Toda kaj bi pomagal nov dokument sam po sebi in kaj bi zaradi njega bilo radikalno drugače? Zadeva spominja na predlog spremembe ZZZ, ki že leži pripravljen v predalih. Vendar problem obstoječega zakona niso njegove

¹¹ Študentje dobro poznajo podoben primer sintagme 'v tretje gre rado', ki se jo velikokrat napačno tolmači kot 'če dvakrat nisem uspel, bom v tretje zagotovo uspel'. V bistvu pa pomeni, da če dvakrat nisem uspel (oz. če sem dvakrat uspel), tudi tretjič najbrže ne bom (oz. bom tudi tretjič uspel).

¹² Avtorji tourstnega mišljenja najbrže Deklaracije o zunanji politiki republike Slovenije (DeZPRS 1999) nimajo za strategijo ali vsaj ne za 'pravo' strategijo.

pomanjkljivosti, temveč njegovo nespoštovanje in neizvajanje. V takih primerih je seveda najlažje spremeniti dokument, toda na žalost se bo problem krčevito obdržal na istem mestu. V zgodovini je 'beseda samo enkrat meso postala', pa še v to nekateri dvomijo.

Iluzija, ki se veže na problematiko strategije, je pričakovanje, da bi se s tem lahko doseglo notranjepolitični konsenz v načrtovanju in izvajanju zunanje politike. Pri tem sta enostavno pomešana vzrok in posledica. Ne more papir ustvariti notranjepolitični konsenz, možno je le obratno. In zato za nekatere zunanjepolitična strategija nikoli ne bo 'ta prava'. Podobno velja za idejo zunanjepolitičnega konsenza, ki naj bi se dosegel zaradi uresničevanja 'nacionalnih interesov'. Zunanjepolitični konsenz naj bi tako ustvaril notranjepolitični konsenz. Tudi to je čista zmeta. Dokler bodo v notranji politiki najpomembnejši spopadi okoli vzvodov ekonomske moči (kar je normalno stanje politike), dokler bo torej trajal proces denacionalizacije in lastninjenja, do takrat ni pričakovati poenotenja politike do n.pr. sodelovanja z okupatorjem ali odlokov AVNOJ-a (Antifašistično veče narodnog oslobodenja Jugoslavije/Antifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije). To, kaj je v posamezni državi nacionalni interes, ni objektivna kategorija, temveč je določen od političnih elit. Zato nas tudi ne sme čuditi, da se lahko relativno hitro doseže konsenz glede takih vprašanj kot je vstop Slovenije v EU in NATO, saj tu ne gre za vitalne notranjepolitične alternative v igri ničelne vsote (zero sum game), temveč za dejanje, od katerega imajo vsi koristi (win-win game).

Ne glede na to pa so v procesu zunanjepolitičnega odločanja gotovo pomanjkljive strokovne podlage. Analitičnih oddelkov je malo in še ti so šibki, ustreznih inštitutov ni, v kolikor pa so, nimajo ustrezne politčne in finančne pozornosti. Tako stanje v slovenski zunanji politiki še najlažje razloži Allisonov koncept 'organizacijskega procesa', ki zunanjepolitično odločanje razlaga z neskončnostjo malih korakov. Referenti prelagajo papirje iz kupa na kup, jih mečejo v koše za smeti, z malo ali nič znanja o širšem političnem okviru znotraj katerega delujejo. Njihovi cilji so popolnoma nevtralni. Sistem mora delovati zato, da se izogne napakam, doseganje pozitivnih ciljev pa ni pomembno. Dolgoročnost jih ne zanima, kratkoročno pa je zgolj potrebno minimizirati negotovost. Organizacije ne prilagajajo problemom, temveč razbijejo probleme na dele, ki jih obvladajo in ki ustrezajo interni organizacijski strukturi. Temu lahko rečemo tudi 'vladavina fasciklov', danes bi rekli 'vladavina fajlov'. Nadzoruje se mikro nivo in še ta ne povsod. Temeljite spremembe so eksogeno pogojene in katastrofične za organizacijo. Kar v normalnih razmerah drži zadeve skupaj so skupne vrednote in socializacija kmečke pameti. Gre za plutje (jadranje) v isti smeri brez nadzora nad dogajanjem. Šele ko zadeve postanejo neznosne, vstopijo v proces odločanja najodgovornejši. Toda opcije so že izrabljene, priložnosti zamujene in zato odločevalci nimajo več resnične izbire. Ali neznosnost poskušajo narediti znosno ali pa poskušajo zadeve vrniti v prejšnje stanje. Ti najodgovornejši so zato bolj podobni pastirjem, ki iščejo svojo izgubljeno čredo, kot pa voditeljem. Nobenega časa nimajo za premislek in se ukvarjajo z gasilskimi posli. Politika je v tem primeru retrospektivna racionalizacija (zgodovinarji naj ustvarijo red in smisel iz kaosa in toka dogajanj), ne pa cilj, ki usmerja in skupek dejanj, ki naj bi pripeljal do cilja v nadzorovanem okolju.

Ad 2.

Često letijo kritike na 'trojnost' slovenske zunanje politike, ker naj bi šef države, šef vlade in zunanji minister izvajali vsak svojo zunanjo politiko.¹³ V demokracijah, kjer ti posamezniki prihajajo iz različnih strank, je to nekaj precej vsakdanjega. Tam niso neobičajne samostojne poteze celo obrambnih ministrov in tudi parlamentov, ne glede na vladno večino v njih. Velja podobno kot smo povedali že prej: zunanjepolitična dejanja so odvisna od notranjepolitičnih razmerij. Edino če tovrstnih potez ne moremo razlagati s političnim razhajanjem ali osebnostnimi potezami, če so torej posledica sistemskih pomanjkljivosti pri usklajevanju, potem bi bila kritika upravičena. Vsekakor je večji problem v tem, da se na ministrstvih zaposluje po strankarskih in nepotističnih kriterijih, kar rezultira v lojalnosti teh ljudi do tistih, ki so jih zaposlili, ne pa do vsakokratnega ministra in s tem države. Ampak ker 'vrana vrani ne izključe oči', to v Sloveniji, ne v javnosti in ne zasebno, ni resen problem.

V Sloveniji se razprava okoli organizacijsko-tehničnih vprašanj zunanje politike prevečkrat osredotoča na vlogo MZZ, s tem pa posredno na vprašanje stroke v njem. Vloga stroke je v tem primeru učinkovitost upravnega aparata. Da bi ga bilo potrebno reformirati, ne vedo le bruseljski strokovnjaki, temveč celo domači laiki. Kaj reformirati in na kakšen način, pa v Sloveniji že predstavlja političen in ne strokoven problem. Toda če MZZ na osnovi medijskih poročil primerjamo z nekaterimi drugimi ministrstvi, velja ugotovitev, da ima MZZ manj problemov samo s seboj in bolje opravlja naloge, za katere je zadolženo, kot marsikatero drugo ministrstvo. Vse je pač odvisno od metra, s katerim meriš. Gotovo se lahko zmeraj kaj izboljša in prav je, da javnost to zahteva, ampak obenem velja ugotoviti, da smo država v tranziciji, z vsemi težavami, ki so s tem povezane. Imeti ob tem vzorno zunanjo politiko pa je še ena iluzija.

Že v 50. letih XX. st. so se posamezni avtorji (Snyder, Bruch, Sapin) odmikali od realizma in si pričeli zastavljati vprašanja: Kaj zajema zunanja politika? So to zgolj meddržavni odnosi? In znotraj meddržavnih odnosov, so akterji zgolj ministrstva za zunanje zadeve ali pa so to tudi ostala ministrstva? Kako pa vrednotimo državne in para-državne organizacije? Ali imajo zasebna podjetja vpliv na zunanjo politiko? Kaj pa nevladne organizacije? Kaj je sploh zunanja politika?

Na osnovi ZZZ naj bi MZZ imelo funkcijo usklajevalca zunanje politike. Seveda se v sodobnih razmerah postavlja vprašanje, če je to sploh mogoče, gotovo pa velja tisto, kar smo prej povedali za 'besedo, ki naj bi meso postala'. V tem smislu je nedvomno problem svojevrstna konkurenca med posameznimi ministrstvi in popolna nemoč uporabiti medresorne funkcije kot sredstva zunanje politike oz. diplomacije. Tako je recimo humanitarna pomoč prepuščena samostojnemu delovanju paradržavnih organizacij (n.pr. Rdečemu križu), nevladnim organizacijam in drugim delom civilne družbe. Zato nas ne sme čuditi, da se je akcija 'Slovenska vas na Kosovu' pričela, ko je reka beguncev že usahnila. Ko pa se je akcija pričela ukvarjati z obnovo ene od vasi na Kosovu, ni bilo politične

¹³ Očitka, da vodi zunanjo politiko šef vlade namesto zunanjega ministra ne bomo komentirali. Ti kritiki pozabljajo, da vsakokratna vlada vodi zunanjo politiko države in da sodi zunanji minister v kabinet 'prvega' med enakimi, t.j. premiera ali šefa vlade.

modrosti, da bi se obnovila vas z narodnostno mešanim prebivalstvom. Ampak nevladnih organizacij zaradi tega gotovo ne gre kritizirati.

To omenjamo zaradi tega, ker poznamo delitev sredstev zunanje politike na sredstva prisile, ekonomska sredstva in javno mnenje ter propagando. Slovenija v diplomaciji oz. zunanji politiki ne more uporabljati sredstev prisile, že zato ne, ker ni velika in močna država. Zaradi pridruževanja EU, in posledično njenih zahtev, tudi ne more uporabiti ekonomskih sredstev, razen ekonomske pomoči. Poleg ekonomske pomoči ji tako ostaneta na voljo le še javno mnenje in propaganda kot sredstvo uresničevanja svoje zunanje politike. S tem se sicer ukvarja množica notranjih ustanov (z dvomljivimi rezultati), nima pa Slovenija kulturno-informacijskih centrov po svetu, oddelkov za tisk in informiranje na veleposlaništvih ter za vplivanje na javno mnenje ne uporablja humanitarne pomoči. Rezultat so številne izgubljene priložnosti.

Ad. 3.

Politično-osebnostnih težav v načrtovanju in izvajanju zunanje politike ne bomo komentirali, saj lahko to opazuje tudi vsak laik. Omenimo samo, da nam že raziskave, opravljene na Fakulteti za družbene vede, govorijo o notorično nizki politični kulturi na Slovenskem. Ob tem pa se velja spomniti teze pokojnega univerzitetnega profesorja sociologije dr. Petra Klinarja, ki je menil, da v Sloveniji zaradi njene majhnosti konflikti v družbi hitro postanejo osebni, poosebljeni konflikti pa tako intenzivni, da se jih le stežka razreši. Upam, da boste to izvajanje vzeli ad rem in ne ad personam.

LITERATURA

- Allison, Graham (1971): *The Essence of Decision*. Boston: Little, Brown.
- Bučar, Bojko (1994): Slovenska zunanja politika med Evropo in Balkanom. *Teorija in praksa*, 11/12, 1063-1068.
- Deklaracija o zunanji politiki republike Slovenije (DeZPRS). Ur. l. RS, št. 108/1999, 27. 12. 1999, str. 16528.
- Meyers, Reinhard (1977/1981): *Die Lehre von den Internationalen Beziehungen: Ein entwicklungsgeschichtlicher Überblick*. Königstein (Ts.): Athenäum. Düsseldorf: Droste.
- Papadakis, Maria in Starr Harvey (1987/1991): Opportunity, Willingness, and Small States: The Relationship Between Environment and Foreign Policy. V Charles F. Hermann in Charles W. Kegley jr. in James N. Rosenau, (ur.), *New Directions in the Study of Foreign Policy*, 409-432. London: Harper Collins Academic.
- Rosenau, James N (1968): Comparative foreign policy: fed, fantasy or field? *International Studies Quarterly*, 12, 296-329.
- Verbinc, France (1989): *Slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva Založba.
- Zakona o zunanjih zadevah (ZZZ). Ur. l. RS, št. 1/1991-I, 25. 6. 1991, str. 29-36.

Nada SFILIGOJ

Marko Lah

Temelji ekonomije

Dr. Marko Lah, izredni profesor za ekonomijo in marketing na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani, je izdal učbenik *Temelji ekonomije*, ki je namenjen predvsem študentom kot obvezno študijsko gradivo in osnova za študij dopolnilne literature. Vsekakor pa je tudi koristen prikaz temeljnih ekonomsko teoretičnih znanj za druge uporabnike, ki se zanimajo za to področje.

Temeljna ekonomska znanja so obvezna sestavina študijskih programov te fakultete že od njene ustanovitve kot Visoke šole za politične vede leta 1961. Čeprav so študijski programi v tem štiridesetletnem razdobju doživljali različne spremembe, je vsem skupno, da so ekonomsko teoretična znanja, ki jih dobijo študenti na začetku študija, pomembna osnova za vrsto drugih predmetov na fakulteti.

Lahov učbenik izhaja iz te dolgoletne tradicije na fakulteti, hkrati pa vključuje tudi najnovejše ekonomske teoretske smeri, ki jih je avtor proučeval v okviru svojega znanstveno raziskovalnega dela. Avtor je učbenik zasnoval na študiju obsežne literature in na svojih pedagoški izkušnjah.

Čeprav se je Lah pri oblikovanju vsebinske zasnove zgledoval po svetovno znanem ekonomskem učbeniku Paula Samuelsona *Ekonomika (Economics)*, pa ga tudi v marsičem dopolnjuje, zlasti z vključevanjem svojih raziskovalnih dosežkov. Teoretično razlago obsežno ilustrira s številnimi grafičnimi prikazi. Knjigo odlikujeta preglednost in logična zgradba.

Uvodni del knjige nas najprej pouči o tem, kaj je smisel in cilj ekonomsko teoretičnega raziskovanja. Zatem pa razčlenjuje bistvo ekonomskega problema vsake družbe in možne načine njegovega reševanja. Pri tem je zelo pomemben poudarek omejitvam, na katere naletimo v praksi in s katerimi se spopadajo vsa, tudi najrazvitejša gospodarstva.

Drugi tematski sklop podaja kratek in zgoščen prikaz razvoja ekonomske teorije.

Sega od prvih zametkov ekonomske misli v delih antičnih filozofov in srednjeveških cerkvenih mislecev do merkantilizma, fiziokratizma in prispevkov najpomembnejših predstavnikov klasične politične ekonomije. Nadaljuje z orisom marginalizma in teorij nepopolne oziroma monopolistične konkurence ter podaja značilnosti keynesianske revolucije in najpomembnejših sodobnih ekonomskih teorij. Slednje podrobneje obravnava v četrtem problemskem sklopu knjige.

Tretji problemski sklop zajema glavne sestavine sodobne mikroekonomske teorije. Avtor najprej razčlenjuje značilnosti modela popolne konkurence. Ta abstraktni teoretični model je osnova za opazovanje delovanja tržnih kategorij v njihovi čisti obliki. Osrednja pozornost velja najprej opazovanju procesov oblikovanja tržnega ravnotežja. Tu gre za značilnosti tržnega povpraševanja in tržne ponudbe in njihovo medsebojno prilagajanje v različnih časovnih razdobjih ter za njihovo grafično upodobitev v dvodimenzionalnem koordinatnem sistemu s pomočjo marginalne tehnike. Gre predvsem za rabo statične in primerjalno-statične analize, ki sta najprimernejši za nazorno in razumljivo ilustracijo bistva ekonomskih procesov.

V nadaljnjem prikazu se avtor osredotoča na analizo podjetja, ki vključuje obravnavo produkcijske funkcije, analizo stroškov podjetja, optimalnega obsega proizvodnje itd. Analogno ravnotežju podjetja je prikazano tudi ravnotežje potrošnika. Medtem ko si podjetje prizadeva dolgoročno maksimirati svoj profit, s čimer je determinirano njegovo ravnanje in sprejemanje odločitev, pa si potrošnik prizadeva za maksimiranje svojih koristi. Pri tem je njegova subjektivna izbira med različnimi alternativnimi načini potrošnje omejena z objektivnimi dejavniki, med katerimi sta najpomembnejša njegov dohodek in cene dobrin, ki jih kupuje. Z racionalnim ravnanjem - predvsem s substitucijo dražjih dobrin za cenejše - se odziva na spremembe ekonomskih količin, na katere sam nima vpliva in lahko izboljša (ali ohrani) raven zadovoljitve svojih potreb. Medtem ko je podjetje v razmerah popolne konkurence odvisno od splošnih razmer na

trgu, na katere zaradi svoje majhnosti ne more vplivati, pa je v sodobni nepopolni konkurenci njegov položaj drugačen. Predvsem si lahko pridobi delno (ali v celoti) monopolni položaj. Zaradi prevladujoče diferenciacije namreč vsako podjetje ponuja na trgu izdelek ali storitev, ki se razlikuje od konkurenčnih bodisi po nekaterih dodatnih funkcijah ali po embalaži, načinu promocije, prodajnih metodah itd. Sodobni "nepopolni" konkurent si prizadeva, da bi svojim izdelkom (storitvam) vtisnil pečat edinstvenosti, s čimer si pridobi večji ali manjši vpliv na potrošnike in povpraševanje postane manj elastično. Ker so značilna sodobna podjetja predvsem različne delniške družbe, imajo lahko že zaradi svoje velikosti večji ali manjši vpliv na tržno dogajanje.

S tem so pogojene modifikacije ravnanja tipičnega podjetnika v njegovem prizadevanju za doseganje maksimalnega profita oziroma za obstoj v zaostrenih konkurenčnih razmerah. Medtem ko je bil potreben pogoj za obstoj podjetja v razmerah popolne konkurence doseganje povprečnega profita, pa bodo v sodobnih konkurenčnih razmerah v daljšem časovnem razdobju preživela le podjetja, ki dosegajo nadpovprečne profite (ekstra-profite). To velja zlasti za panoge z visoko stopnjo monopolizacije.

V realnih tržnih procesih se prepletajo konkurenčne in monopolne prvine v različnih medsebojnih razmerjih: lahko je več prvih ali drugih. Čas gotovo prinaša spremembe, ko se praviloma - vsaj v današnjem času - predvsem krepijo monopolne prvine. Po drugi strani pa tudi vedno znova oživljajo konkurenčne prvine, recimo zaradi tehnoloških inovacij, ki spodbujajo ustanavljanje novih podjetij, ta pa ogrožajo monopolne položaje starih podjetij. Danes doživljamo tudi pri nas intenzivne procese združevanj med različnimi podjetji, s čimer se zožuje delovanje konkurence. Vsekakor pa lahko prodor takoimenovane nove ekonomije v marsičem poruši obstoječa razmerja med monopoli in konkurenco.

Prav zaradi aktualnosti te tematike so poglavja, v katerih Lah natančno razčlenjuje

različne sodobne monopolne oblike in njihove značilnosti, zelo pomembna. Razpon njegove razlage sega od popolnega konkurenta, prek monopolističnega konkurenta in oligopolista do čistega monopolista. Celotno obsežno in natančno razlago ilustrira z vrsto diagramov, med katerimi so mnogi rezultat njegovih lastnih razmišljanj.

Četrty tematski sklop obravnava makroekonomska problematiko, ki se osredotoča na specifične procese na ravni celotnega narodnega gospodarstva. Čeprav se v realnem gospodarskem življenju dogajanja na mikro in na makroravni nenehno medsebojno prepletajo, se razlikujejo po številnih značilnostih in zato zahtevajo vsak svojo posebno teoretično obravnavo.

Avtor v tem sklopu osvetljuje agregatne količine kot so družbeni proizvod, narodni dohodek, agregatno povpraševanje ter agregatna ponudba itd. in procese njihovega uravnoveževanja. Tu gre tako za procese vzpostavljanja makroekonomskega ravnotežja, kot jih analizirata keynesianska in postkeynesianska teorija, kot tudi za obsežno problematiko gospodarske rasti in prikaz ponavljajočih se cikličnih nihanj ekonomske aktivnosti.

Avtor uvodoma opozarja, da dogajanje na makroekonomski ravni ni enostavni seštevek obnašanja in odločitev številnih posameznih gospodarskih subjektov. Narodno gospodarstvo je poseben organizem z lastnimi zakonitostmi, ki jih proučuje makroekonomska teorija. Ta pa se nadalje razcepi na poddiscipline, ki se osredotočajo na posamezne ekonomske kategorije in gospodarske tokove.

Osrednjo vlogo v teh procesih privzema sodobna ekonomska politika, ki skuša z različnimi instrumenti usmerjati temeljne gospodarske tokove, spodbujati gospodarsko rast, umirjati amplitudo nihanj med konjunkturo in krizo itd.

Sodobna makroekonomska teorija izhaja iz teoretičnega dela J.M.Keynesa, ki je po veliki gospodarski krizi izoblikoval teoretične temelje državnega poseganja v gospodarstvo, s čimer je prekinil z dotlej veljavno doktrino o nevmešavanju države v gospodarstvo (*laissez-faire*). Zanj je značilen

poudarek na nujnosti vplivanja na agregatno povpraševanje, ki se je po krizi bistveno zmanjšalo in je zaviralo gospodarsko rast. Keynesianizem je bil dolga desetletja prevladujoča ekonomska doktrina v ZDA in Zahodni Evropi. Novejši teoretiki se bolj ali manj oddaljujejo od te doktrine, s čimer nas avtor seznanja v nadaljnjem prikazu.

Danes je nujnost državnega usmerjanja ekonomskih tokov sicer splošno sprejeta, obstajajo pa velike razlike med teoretiki in praktiki glede osrednjih področij državne regulative in dometa teh posegov.

Lah navaja predvsem štiri skupine ciljev ekonomske politike, ki so: 1. čim bolj učinkovita izraba proizvodnih faktorjev oziroma čim večji output gospodarstva; 2. čim večja zaposlenost prebivalcev države oziroma čim manjša nezaposlenost; 3. stabilna raven cen - zmerna inflacija; 4. doseganje ugodne menjave gospodarstva s tujino (str. 141).

Avtor v več poglavjih natančno razčlenjuje posamezne instrumente ekonomske politike in njihove možne učinke za gospodarstvo. Tako obravnava delovanje fiskalnega, monetarnega in dohodkovnega sistema. V okviru predstavitve teoretičnega prispevka J.M.Keynesa in njegove monetarne teorije podrobneje osvetljuje endogenost in eksogenost denarja, pri čemer se opira na svoje raziskovalno delo.

Analizira značilnosti poslovnih ciklusov in primerja različne teorije gospodarske rasti. Obravnava nezaposlenost, inflacijo in razdelitev dohodka ter osvetljuje njihove medsebojne povezave in vplive.

Med sodobnimi ekonomskimi teorijami posveča večjo pozornost monetarizmu, teoriji racionalnih pričakovanj in ekonomski ponudbe. S pomočjo obravnavanih teoretičnih konceptov opredeljuje prevladujoče usmeritve ekonomskih politik po 2. svetovni vojni, predvsem na primeru ZDA in Zahodne Evrope. Označuje jih prehod od prevladujočega keynesianizma v daljšem povojnem razdobju k ponovnemu oživljanju klasičnih načel v obliki ekonomike ponudbene strani (supply-side economics) in monetarizma v osemdesetih letih ter z njimi povezanega zmanjševanja državnih

posegov v gospodarstvo (reaganomika in thacherizem kot najznačilnejša primera).

Lah se ob koncu knjige osredotoči na poskus aplikacije svojih teoretičnih dognanj na konkretne razmere slovenskega gospodarstva, s poudarkom na razčlenitvi različnih ekonomskih politik in njihovega prepletanja. Teoretično analizo ilustrira tudi s statističnimi podatki o gibanju makroekonomskih kazalcev za razdobje po osamosvojitvi Slovenije. Gre za nadvse aktualno analizo, ki zajema bistvena vprašanja našega gospodarskega dogajanja in opozarja na možne omejitve ekonomskih politik pri njihovem udejanjanju v sedanjih konkretnih razmerah. Tako vzpostavlja organsko povezavo med teorijo in njenim praktičnim pomenom.

Alenka KRAŠOVEC

Knut Heidar in Ruud Koole (ur.)
Parliamentary Party Groups in European Democracies: Political Parties Behind Closed Doors

Routledge/ECPR, 2000, 303 strani

Parlamentarna demokracija in politične institucije, ki se z njo največkrat povezujejo (parlamenti in stranke), so bile že velikokrat pod drobnogledom politologov, medtem ko tega ne moremo reči za osrednje akterje parlamentarne demokracije, za ene od delov političnih strank, ki praktično vsakodnevno delujejo v parlamentih - poslanske skupine parlamentarnih strank. Eno redkih politoloških raziskav tega fenomena predstavlja knjiga *Parliamentary Party Groups in European Democracies: Political Parties Behind Closed Doors*, ki sta jo uredila Knut Heidar in Ruud Koole. Poleg njunih uvodnih in zaključnih misli, ki so začrtale skupni okvir in terminologijo ter ponudile zaključno primerjavo razvoja, organizacije, delovanja in značilnosti poslanskih skupin ter njihovega odnosa do centralnih delov strank in vlad, je dvanajst avtorjev podrobneje predstavilo razvoj, organizacijo, delovanje in značilnosti poslanskih skupin v posameznih evropskih državah (v Nemčiji,

Veliki Britaniji, Franciji, Avstriji, Belgiji, na Nizozemskem, Švedskem, Finskem, Danskem ter v Češki republiki, Slovaški in Madžarski). Zaradi vedno pomembnejše vloge, ki je tako politično kot raziskovalno namenjena Evropskemu parlamentu, pa se eno od poglavij raziskovalno ukvarja tudi s poslanskimi skupinami, ki delujejo v njem.

Za vse poslanske skupine velja, da predstavljajo mehanizem za preoblikovanje pridobljenih volilnih mandatov v konkretne javne politike. Vendar se organizacija, delovanje in značilnosti poslanskih skupin razlikujejo med posameznimi državami in tudi znotraj njih. Formalni položaj strank, poslanskih skupin, pravice in dolžnosti poslancev, volilni sistemi, ki so določeni v ustavah in drugih pravnih aktih ter finančna in kadrovska podpora poslanskim skupinam, so glavne določnice, ki vnašajo razlike med poslanske skupine različnih držav. Na drugi strani pa na njihovo organizacijo, delovanje in značilnosti ter s tem na razlikovanje med njimi znotraj posameznih držav, vplivajo tipi političnih strank, ki jih predstavljajo (kadrovske, množične, ljudske, kartelne), družbene, ekonomske in kulturne značilnosti njihovega volilnega telesa in zgodovina nastanka njihovih strank (razvojni model, ideologija, starost). Ta je namreč po Panebiancovem mnenju glavni in najpomembnejši dejavnik, ki vpliva na organizacijske značilnosti strank, tudi na organizacijo, delovanje in značilnosti poslanskih skupin, še posebej pa na odnos med njimi in centralnimi deli strank.

Preden se podrobneje posvetimo poslanskim skupinam jih je potrebno opredeliti oz. določiti značilnosti, ki neko skupino poslancev opredelijo kot poslansko skupino. Urednika sta v uvodu predlagala, da bi termin poslanska skupina označeval organizirano skupino članov predstavniškega telesa, ki pripadajo isti politični stranki. Vendar je skozi prispevke avtorjev postalo jasno, da omenjena opredelitev ni dovolj natančna. Tako je na Slovaškem po volitvah leta 1994 sedem manjših strank zaradi praktičnih razlogov (pridobitve javnofinančnih subvencij) izoblikovalo eno večstrankarsko poslansko skupino. V Nemčiji predstavlja izjemo konzervativna

poslanska skupina CDU/CSU. Člani te poslanske skupine ne pripadajo isti stranki. Poslovnik nemškega parlamenta namreč omogoča, da člani ene poslanske skupine pripadajo različnim strankam, ki pa morajo imeti podobne politične cilje in zato ne tekmujejo med seboj v kateri od zveznih dežel. Tako imata CDU, ki v resnici deluje v vseh deželah, razen na Bavarskem, in CSU, ki je prisotna le na Bavarskem, vse od leta 1949 ustanovljeno enotno poslansko skupino. Izpostaviti je potrebno še poslanske oz. politične skupine v Evropskem parlamentu. V njem nekaj čez 100 nacionalnih strank ponavadi oblikuje do 8 političnih skupin. Nekatero od njih temeljijo na ideološki sorodnosti, medtem ko imajo druge predvsem "tehnični" značaj in malo skupnih ideoloških pogledov. Vendar lahko kot formalno ustanovljene nadnacionalne parlamentarne skupine pridobijo ugodnosti, ki pritičejo le skupinam s statusom poslanskih oz. političnih nadnacionalnih skupin. Tako bi v resnici morali poslanske skupine opredeliti kot organizirane skupine članov predstavniških teles, izvoljenih pod imenom iste stranke ali različnih strank, ki pa na volitvah medsebojno ne tekmujejo in ne ustanovijo skupine zgolj zaradi praktičnih ("tehničnih") razlogov.

Naslednje pomembno vprašanje o poslanskih skupinah se nanaša na začetke njihovega oblikovanja in delovanja. Lahko bi rekli, da je razvoj poslanskih skupin dejansko posledica razvoja parlamentarizma in splošne volilne pravice. Nekatero poslanske skupine (predvsem liberalnih in konzervativnih strank) so se razvile najprej relativno spontano v parlamentu kot akterke parlamentarne igre ter so pozneje bistveno vplivale na razvoj svojih strank tudi zunaj parlamenta, druge pa (predvsem socialističnih/socialdemokratskih strank) so se razvile kot posledica volilnega uspeha strank, ki so poslanske skupine ustanovile šele po vstopu v parlament.

Vsekakor pa imajo poslanske skupine v obravnavanih državah različen formalni položaj (sicer enoten znotraj ene države in to ne glede na specifični razvoj političnih strank in njihovih poslanskih skupin), ki lahko (ni pa nujno) odseva tudi njihovo

pomembnost v političnem življenju določene države. En ekstremni pol predstavlja Velika Britanija, ki nima pisane ustave, zaradi česar seveda tudi poslanske skupine v njej ne morejo biti omenjene in opredeljene. Vendar poslanske skupine niso omenjene niti v nobenem od parlamentarnih pravnih aktov. Kar pomeni, da v tej državi obstaja določen razkorak med politično realnostjo, saj stranke dejansko poznajo različne formalne parlamentarne organizacije, in formalno prisotnostjo poslanskih skupin. Za Dansko velja, da poslanske skupine v ustavi niso omenjene, vendar pa je njihov obstoj priznan s parlamentarnim poslovníkom in dejstvom, da so že od leta 1965 prejemnice javnofinancijskih subvencij. Nemčija pa predstavlja drugi ekstremni pol, saj je poslanskim skupinam namenjeno kar nekaj prostora v ustavi in tudi poslovníku Bundestaga.

Formalno priznanje obstoja poslanskih skupin in njihovih posebnih pravic je lahko po drugi strani dvorezen meč, kajti parlamenti so izvorno utemeljeni na politični legitimnosti posameznih poslancev. Nemška ustava npr. poudarja neodvisnost poslancev, vendar tudi privilegiranost poslanskih skupin kot glavnih in najbolj legitimnih akterk. Tako v resnici prepušča ustavnemu sodišču, da odloči ob morebitnem konfliktu med obema členoma najvišjega pravnega akta. Ob tem se postavi vprašanje dejanske neodvisnosti poslancev od svojih poslanskih skupin. Nemška ustava ni nikakršna izjema, saj tudi ustave ostalih preučevanih držav vsebujejo določbe o neodvisnosti poslancev, o tem, da so ti pri odločanju zavezani le lastni vesti in niso podrejeni navodilom kogar koli, tudi navodilom svojih strank ne. Tako ostaja ideja neodvisnosti poslancev del ustavne in parlamentarne retorike, ki je bila združljiva s "predstrankarskim" obdobjem, v času prevlade strank v procesih selekcije kandidatov za volitve, na volitvah in v parlamentih, pa je predvsem utvara, ki ima v resničnem življenju malo podpore. Enega zanimivejših primerov (ne)odvisnosti poslancev smo našli na Slovaškem. Kandidati za poslance dolgo časa vladajočega Gibanja za demokratično Slovaško so morali pred

potrditvijo kandidatur na organih stranke podpisati datumsko nedoločeno izjavo o odstopu s položaja poslanca, t.i. bianco odstopno izjavo. Tako izjavo so voditelji stranke brez večjih zadržkov uporabili pri poslancu, za katerega so menili, da ni strankarsko discipliniran in, da ne deluje v skladu z navodili stranke in njene poslanske skupine. Le-ta je za svoj odstop s položaja poslanca izvedel, ko je želel vstopiti v parlament in sodelovati na njegovem plenarnem zasedanju, pa mu varnostniki tega niso dovolili, češ, da ni več član parlamenta. No, vse stranke in poslanske skupine pa le niso tako stroge. V nekaterih primerih, zlasti ob religioznih, etičnih in tudi regionalnih vprašanjih, svojim članom namreč dopuščajo kršenje strankarske discipline.

Kot smo omenili že na začetku so poslanske skupine organizirane skupine poslancev. To pomeni, da njihovo delovanje usmerjajo tudi pisana pravila - poslovníki poslanskih skupin. Poslovníki med drugim določajo načine oblikovanja odločitev, hierarhijo in specializacijo v poslanski skupini, pogostost srečanj in sestankov. Zlasti pri sestankih se v zadnjem času, ko postajajo poslanske skupine vedno pomembnejše akterke oblikovanja javnih politik, izpostavlja dejstvo, da se člani srečujejo za zaprtimi vrati in tako novinarjem preprečujejo dostop do sestankov, s čimer se izogibajo medijski pozornosti.

Na podlagi opravljenih in predstavljenih raziskav lahko rečemo, da se v strankah preučevanih držav vedno bolj izpostavlja težnja poslanskih skupin k večji neodvisnosti od centralnih delov strank. To težnjo je zaznati tudi pri socialističnih/socialdemokratskih strankah, ki so skozi zgodovino močno poudarjale, da mora legitimna strankarska moč počivati v centralnih delih strank. Enega glavnih vzvodov večanja neodvisnosti in tudi moči poslanskih skupin predstavljajo javnofinančne subvencije, ki se nakazujejo neposredno poslanskim skupinam. Z njimi poslanske skupine pridobijo možnost zagotoviti si ostale lastne vire - kadrovske (za poslansko skupino nemške socialdemokratske stranke z 239 poslanci je leta 1991 delalo približno 2000 ljudi) in medijske. Predvsem strokovni

kadrovski viri poslanskim skupinam omogočajo hitro oblikovanje odločitev in konkretnih javnih politik v parlamentu. Pričakovana in včasih celo zahtevana hitrost odločanja v parlamentu velikokrat enostavno onemogoča sklic (naj)ožjih organov centralnih delov strank in oblikovanje njihovih odločitev, ki so ponavadi povezane z dolgoročnimi vidiki delovanja in usmeritev strank. Drugo dejstvo, ki ga urednika izpostavljata v zaključku in po njunem mnenju kaže na večanje neodvisnosti in moči poslanskih skupin, je vedno večja vključenost predstavnikov poslanskih skupin v najvišje organe strank. Ti formalno še vedno odločajo o programih, političnih usmeritvah in delovanju strank. Z večjo vključenostjo predstavnikov poslanskih skupin v najvišje organe strank naj bi poslanske skupine dobile možnost vplivanja na odločitve o najpomembnejših vidikih delovanja strank. Vendar pa je že Kopecky na primeru čeških strank ugotovil, da je ob velikem prekrivanju članstva v poslanskih skupinah in (naj)ožjih organih centralnih delov strank, težko ugotoviti, kdo vpliva na koga - poslanske skupine na (naj)ožje organe centralnih delov strank, ali obratno. Odgovor na omenjeno vprašanje je namreč odvisen predvsem od trenutne opredelitve vlog posameznikov, ki so člani obeh omenjenih delov strank. Heidar in Koole v zaključku ugotavljata, da se na splošno kaže težnja k razvoju t.i. parlamentarnih strankarskih kompleksov, za katere sta značilni visoki stopnji strankarske discipline (vsiljene ali spontane) in zunanjih organizacijskih virov, posledično pa oblikovanje poslanskih skupin kot neodvisnih teles, ki v procesu oblikovanja javnih politik pridobivajo vedno večjo moč (pri tem opozarjata, da mora biti omenjena težnja razumljena znotraj posebnih nacionalnih kontekstov).

Ravno vedno večja moč in pomembnost poslanskih skupin govori proti nekdanji zelo popularni tezi o zatonu političnih strank. Teza je sedaj do neke mere relevantna, če govorimo le o strankah na terenu ali o centralnih delih strank, ne pa tudi, če govorimo o poslanskih skupinah strank ali celo strankah kot celotah. Kar ne pomeni, da

poslanske skupine s tem razvojem niso bile prizadete. Zaradi izgube ali vsaj zmanjšanja predvsem posredovalne vloge centralnih delov strank so poslanske skupine soočene z dvojno nalogo: poleg svoje običajne naloge posredovanja med parlamentom in vlado morajo opravljati še posredovalno vlogo med državljani in državo. Zaradi dvojne naloge so poslanske skupine izpostavljene dodatnim pritiskom in kritikam. Tako so sedaj dežurni krivec tudi za poglobljanje razlik med širšo družbo in strankami ter zmanjševanje možnosti neodvisnega nadzora vlade. Vsekakor pa osrednejši, čeprav sila ranljiv položaj poslanskih skupin še poudarja interes za razkrivanje dogajanja, ki poteka za zaprtimi vrati parlamentarnih prostorov.

Za konec lahko rečemo, da knjiga ponuja relativno podroben pregled razvoja, organizacije, delovanja in značilnosti poslanskih skupin v posameznih državah. Tako v bistvu predstavlja pionirsko delo na področju raziskovanja poslanskih skupin, za katerega upamo, da bo spodbudil tudi nadaljnje raziskave. Posebno pohvalo si knjiga zasluži za natančno določitev osnovnega okvira raziskave, ki je omogočil dejansko primerjavo razvoja, organizacije, delovanja in značilnosti poslanskih skupin v izbranih evropskih državah.

Alenka ŠVAB

Ann Oakley

Gospodinja

Ljubljana 2000, založba *cf. (spremna študija Tanja Rener)

(slovenski prevod knjige *Housewife*, 1974)

Ann Oakley je ugledna angleška sociologinja, ki se pojavlja med referencami tudi v znanem Oxfordskem sociološkem slovarju (*The Concise Oxford Dictionary of Sociology*). Danes je profesorica sociologije in socialne politike ter direktorica Social Science Unit na Institute of Education londonske univerze. S svojim raziskovalnim delom o spolni delitvi družinskega dela pa je postala visokoreferenčna avtorica že v

začetku sedemdesetih let. Je ena prvih, ki je tudi empirično dokumentirala in kritično obravnavala spolno delitev dela v modernih zahodnih družbah in pokazala na do tedaj netematizirane aspekte neplačanega družinskega dela.

Kot uvodoma pravi avtorica sama, je *Gospodinja* knjiga o ženskah, o neplačanem delu žensk doma. Tu "me ni zanimal le odnos žensk do tega dela v sedanji industrijski družbi, temveč tudi zgodovinsko ozadje vloge gospodinje, vzorci delitve dela v raznih kulturah in ideologija ženskih domačih opravil". Prav iz povedanega je nedvomno jasno, da gre za eno prvih feminističnih analiz modernega modela spolne delitve dela. Prevedeno delo je del trilogije, ki ima korenine v letu 1969, ko se je Ann Oakley odločila za raziskovanje gospodinjskega dela. Raziskovalne rezultate je prvič objavila leta 1972 v knjigi *Sex, Gender and Society* (Biološki spol, družbeni spol in družba). Sledili sta morda najbolj znana *Sociology of Housework* (Sociologija gospodinjstva) (1974) ter *Housewife* (*Gospodinja*) (1974), ki jo imamo priložnost sedaj brati tudi v slovenskem prevodu.

Ker Ann Oakley zanima (tudi) zgodovinsko ozadje narave spolne delitve dela, se v *Gospodinji* najprej loteva natančne geneze moderne spolne delitve dela, ki se, tako kot jo poznamo še danes, konstituira v industrijski družbi. Za avtorico je vprašanje "Kaj je gospodinja?" predvsem vprašanje o industrijski družbi. Uvodnemu poglavju, kjer natančno opredeli pojmovni aparat, koncept gospodinje, tako sledita dve 'zgodovinski poglavji'. Prvo predstavi vlogo ženske v predindustrijskih družbah, temu pa sledi raziskovanje nastanka vloge gospodinje v procesu industrializacije. Izhodiščna ideja poglavja *Vloga ženske v predindustrijski družbi* je naslednja: vloga gospodinje združuje dve strukturi, ki sta si v moderni družbi v nasprotju: dom in delo. "Industrializacija, ki zahteva koncentracijo ekonomsko produktivnega napora v obsežnih organizacijah zunaj družine, je primarni dejavnik v tem nasprotju med zasebnim, ekonomsko neproduktivnim življenjem doma in zunanjim svetom

plačanega dela" (str.22). V nasprotju s takšno 'uredivitvijo' delitve dela pa sta "v tradicionalnih (neindustrijskih) družbah strukturi dela in družine povezani kot dela sklenjene kulturne celote" (str.22). V tem kontekstu avtorica obravnava delo žensk v predindustrijski Angliji (17. in zgodnje 18. stoletje), njihovo vlogo v družini ter status ženske kot posameznice. V tradicionalnih družbah se domače življenje nenehno prepleta s produktivnim delovnim življenjem. V 17. stoletju so bile ženske dejavnosti v družbi še v marsičem neodvisne od njenega položaja žene in matere, kar je torej v izrazitem nasprotju z moderno situacijo. Oblike ženske neodvisnosti, ugotavlja Ann Oakley, so bile v predindustrijski družbi raznolike: od dela v trgovini z enakim pravnim položajem kot je veljal za moške, do legalnih pravic v zakonski zvezi (npr. intenzivno sodelovanje žensk pri moževih poslih). "V predindustrijski Angliji je bila potemtakem vloga ženske v življenju odraslih vselej vloga produktivne delavke - bodisi v domu ali zunaj njega, na podeželju ali na urbanem delovnem mestu" (str.43). Z industrializacijo (ki v Angliji intenzivno poteka med letoma 1750 in 1850) se dogodijo koreniti družbeni premiki. Ekonomske spremembe, ki jih prinese proces industrializacije močno spremenijo vlogo ženske v družini, predvsem v dveh aspektih: z rojstvom otroštva (otrok dobi osrednje mesto v družini kot dragoceno in pomembno bitje) ter s konstituiranjem moderne zasebnosti (konceptcija zasebnega, na dom osredotočenega družinskega življenja kot primarne družbene vrednote).

Tudi tretje poglavje, *Ženske in industrializacija*, je zgodovinsko. V njem avtorica analizira moderno vlogo gospodinje kot najpomembnejše in trajne posledice, ki jo je ženskam prinesla industrializacija. Vplivala je na oba spola, na različne načine. Medtem "ko je moškim odprla svet zunaj doma, v glavnem tako, da je povečala razpon zaposlitev, ki so jim poslej na voljo, je ženskam svet zaprla v področje doma" (str. 44). Poglavje sledi procesu industrializacije od prve stopnje (od 1750 do 1841), prek druge stopnje (1841 do 1914) do tretje stopnje (1914 do 1950), ko se dokončno

konsolidirajo tiste spremembe, ki jih je v položaju žensk povzročila industrializacija. Kot pravi avtorica, je razen v vojnih letih (ko se poveča povpraševanje po ženski delovni sili) veljalo prepričanje, da ženska ustrezno uporabi svojo energijo le tako, da je gospodinja. Prevladalo je splošno mnenje, da je ženska odvisna od moškega (str.70).

Četrto poglavje, Položaj žensk danes, obravnava proces družbene diferenciacije po spolu, ki poteka na osnovi določanja položaja žensk skozi procese domestifikacije ter na ambivalentnosti do kulturnih vrednot, povezanih z ženskimi vlogami. Ključno tezo izpostavi avtorica že uvodoma: "Ker so po družbenem stereotipu ženske domestificirane, se stališče o ženskah kot ljudeh nenehno prepleta z umevanjem njihove družbene drugačnosti od moških: ženske so gospodinje" (str.74). Proces domestifikacije se dogaja v kontekstu vzpostavitve moderne družinske strukture. Ta temelji na jasni spolni diferenciaciji med vlogama ženske in moškega, ki označuje tudi drugo družinsko strukturo - po starosti. Domestifikacija se podreja temeljni funkciji moderne družine - "proizvodnji ljudi", na dva načina: s socializacijo otrok ter z umeščanjem odraslih v družbeno znana vzorca žene-matere-gospodinje in moža-očeta (str. 75). Domestifikacija pa je tudi proces, ki presega meje moderne družine in vzorec spolnih vlog prenaša na druga področja družbenega in ekonomskega življenja. Za Ann Oakley kaže nenehno domestificiranje žensk v družini in zunaj nje strukturno ambivalentnost njihovega položaja: družba obravnava ženske kot spolno kategorijo, hkrati pa kot ljudi, ki so se zmožni osebno izpopolnjevati (liberalno-demokratske vrednote veljajo za vse ljudi, ne glede na spol) (str. 95) in tako se ohranjajo tradicionalne oblike vedenja, ne pa spremembe (str. 105).

Peto poglavje, Sedanje gospodinje in njihovo delo, pomeni prehod od teorije k empiriji. Skupaj s poglavjem Štiri gospodinje, predstavlja empirične rezultate kvalitativne raziskave iz leta 1971, ki jo je Ann Oakley opravila na naključnem vzorcu štiri-desetih gospodinj (intervjuji). Empirični del knjige je tudi prehod od (zgodovinske)

analize družbene percepcije žensk, njihovih vlog, k raziskovanju ženskega izkustva - k raziskovanju odnosa, ki ga imajo ženske do gospodinjskega dela, tega, kako so z njim zadovoljne, kako ga razumejo in doživljajo. Ker družba (danes še vedno) neplačano domače delo banalizira, gre za (donedavna) povsem neraziskano področje. Ann Oakley je tu utrla pot nadaljnemu empiričnemu raziskovanju spolne delitve domačega dela.

Poglavji Miti o tem, kje je ženski mesto se vračata nazaj k teoriji. Gre za sociološko obravnavo dveh področij, ki reproducirata položaj žensk v moderni družbi - delitev dela po spolu ter materinstvo. Delitev dela po spolu producira alienacijo in zatiranje žensk skozi vlogo gospodinje. Poleg industrijskega kapitalizma kot ekonomskega in družbenega sistema, na dom osredotočeno identiteto ženske ohranjajo še druge sile - na primer miti. Izhodiščna teza iz katere avtorica analizira sodobne mite je: "cela vrsta mitov o tem, kje je ženski mesto v družbi, zagotavlja temeljno načelo ideologije spolnih vlog, v kateri sta ženskost in domestifikacija eno in isto" (str. 169). V poglavju o mitih o delitvi dela obravnava reproduciranje mitov skozi znanost, npr. etologijo, antropologijo in sociologijo. Poglavje o mitih o materinstvu pa predstavlja analizo temeljnih mitov o materinstvu: ženska mora biti mati, ženska potrebuje svojega otroka, otrok potrebuje mater. V zaključnem poglavju Gospodinje, Preboju kroga, avtorica razmišlja o tem, kako bi bilo mogoče spremeniti položaj žensk, kako se osvoboditi izpod tiranije domestifikacije.

Čeprav so od prvega izida Gospodinje minila že skoraj tri desetletja lahko ugotovimo, da v ničemer ne izgublja na svojem pomenu, relevantnosti ugotovitev ter aktualnosti. Čeprav je tudi v zahodnih družbah, kjer je še v času izida Gospodinje prevladoval model nezaposlene gospodinje, danes večina žensk zaposlenih in so se družbene razmere (še posebej trg dela) v marsičem dejansko in močno spremenile, družboslovci še vedno soglasno ugotavljajo, da se vzorec spolne delitve domačega dela ni skoraj nič spremenil. Gre za eno najbolj rezistentnih področij, kamor družbene spremembe le stežka sežejo, je tudi eno

najbolj ideološko obremenjenih področij, zavito v meglo stereotipov, predsodkov o 'naravnosti' ženskega družinskega dela; je področje t.i. 'zavlačevane revolucije' ('stalled revolution') (Hochschild, 1997), kjer ne gre za zmanjševanje družinskega dela ali celo za proces izginjanja spolne determiniranosti tovrstnega dela, ampak za njegovo intenziviranje in razširjanje na nova področja.

V tem kontekstu daje poseben pomen prevodu Gospodinje izčrpna spremna beseda sociologinje družine dr. Tanje Renner, ki ugotovitve Ann Oakley aktualizira in kontekstualizira v današnji prostor in čas. Postavi jih v okvir današnjih značilnosti spolne delitve družbenega in domačega dela. Pri tem ugotavlja diskrepanco med družbenimi spremembami, ki so se v tem času dogodile ter nespremenjenim 'temeljnim vzorcem' spolne delitve dela. Po mnenju avtorice spremne besede se je spremenilo predvsem dvoje: "v vseh evropskih državah se je izobrazjenost žensk zelo zvišala na vseh ravneh...; in večina odraslih žensk je zaposlenih zunaj doma (str. 295).

Toda pojdemo po vrsti. Spremna beseda zajema tudi pregled poskusov konceptualizacij (neplačanega) ženskega dela. Problematizacija neplačanega domačega dela se je pričela v feminističnih krogih. V angleškem prostoru se je razvila znana razprava o neformalnem, neplačanem ženskem delu, poznana kot 'Domestic Labour Debate' - DLD). Gre za področje, na katerem je vedno prihajalo do kritičnih spopadov s koncepti ekonomskih teorij, ki so ekonomsko produkcijo obravnavali neupoštevaje spol (str. 280). Mnogo novih pogledov na genezo moderne spolne delitve dela je prinesla socialna zgodovina. Kot ugotavlja tudi Ann Oakley, je proces 'ugospodinjenja' ter oblikovanje socialne figure 'gospodinje' modernega datuma, množične razsežnosti je doživel šele v 20. stoletju. Sicer pa so bili poskusi konceptualizacije (neplačanega) ženskega dela najbolj intenzivni v sedemdesetih in osemdesetih letih. Zanimiv koncept družinskega dela je v osemdesetih oblikovala italijanska avtorica M. Bianchi. Vrednost njenega koncepta je v poudarku na večplastnosti in kompleksnos-

ti družinskega dela, s čimer je izpostavila tudi najbolj samoumevne in nevidne dejavnosti v registru družinskega dela. Tako družinsko delo poleg gospodinjskega dela (s katerim se nasploh prepogosto enači žensko delo v družini) zajema tudi potrošno delo ter najbolj kompleksno - odnosno delo (od negovanja drugih, skrbi za druge do ustvarjanja prijetnega počutja v družini) (str. 286). Med zanimivimi in izstopajočimi poskusi konceptualizacije ženskega (neplačanega dela) najdemo še dva primera. Prvega je oblikovala Ulrike Prokop s konceptom 'ženskega produkcijskega načina', ki ima specifične značilnosti: vsebuje pripravljenost in sposobnost oblikovati afektivne odnose, identifikacijo s pomembnimi drugimi, sposobnost zaznavanja in zadovoljevanja njihovih potreb. Tisto, kar naj bi omogočalo oblikovanje takšnega produkcijskega načina, je specifičen socialni značaj žensk - večja usmerjenost v interese in čustva drugih kot pa v svoje lastne (str. 287). Podobno pozicijo zavzema drugi primer, ki pa je v kontekstu družbenih sprememb v zadnjih desetletjih še bolj aktualen. Italijanske avtorice Bimbi, Balbo in Saraceno so zavrnilo sicer, še posebej pa v feminističnih krogih, zelo razširjen koncept 'dvojne obremenjenosti' žensk (z neplačanim družinskim delom in plačano zaposlitvijo). Nasproti mu postavljajo koncept 'dvojne navzočnosti'. V upravljanju vsakdanjega življenja so ženske "vsakdanje migrantke med različnimi časi, prostori in habitusi, vsak dan in po večkrat na dan menjavajo realne in simbolne registre, mojstrijo se v spretnostih organizacije, koordinacije in prilagajanja veliko bolj od moških kolegov, tovarišev, prijateljev in partnerjev. Za ženske je to gotovo obremenitev, a je hkrati tudi več kakor to, je izkušnja življenja v dveh svetovih, je dvojna navzočnost" (str. 290).

Vendar pa sodobni trendi spreminjanja družinskega življenja kažejo predvsem na problematične aspekte neplačanega ženskega dela. Družinsko delo namreč ohranja svoj spolno specifičen značaj, je področje, kjer ni zaslediti trendov k enaki delitvi dela med spoloma, ampak ravno nasprotno - register neplačanega družin-

skega dela, ki samoumevno prehaja v roke žensk, se hkrati ohranja in povečuje. Tako na seznamu neplačanih dejavnosti, ki so 'v ženski domeni', v zadnjem času najdemo tudi neplačano žensko delo v družinskih podjetjih, podpiranje partnerjeve kariere, prostovoljno delo v raznih prostovoljnih organizacijah (str. 295). Najbolj zaskrbljujoči pa so demografski trendi v starostni strukturi prebivalstva. Ta se v vseh sodobnih zahodnih družbah spreminja predvsem v smeri večanja deleža starejše populacije. Čeprav gre za spremembe, ki producirajo tudi večjo kakovost življenja starejših (večja aktivnost starejše populacije po upokojitvi, npr. izobraževanje, rekreacija) (Laslett, 1996)), pa v kontekstu skrbi in nege starejših prinašajo vrsto novih situacij in problemov. Avtorica spremne besede poudarja, da bodo stari ljudje največji problem socialnih politik 21. stoletja. A ne le to. "Velika večina držav (z delno izjemo skandinavskih) odriva starost in vse, kar je z njo povezano, v področje zasebnega, v družine, torej v področje, kjer ima država malo kompetenc in malo odgovornosti" (str. 292). Tako kaže, da bo bistvena razlika med spoloma ostala prav v kompleksnem spektru negovalnega dela. Tu ostajajo današnje ugotovitve enake ugotovitvam, do katerih je prišla Ann Oakley. Neplačano žensko delo vezano na ideologijo ženskosti. Ali kot zaključni avtorica spremne besede Tanja Rener, "v začetku 20. stoletja se je množično vzpostavila figura gospodinje in ob koncu stoletja lahko rečemo le, da njeno delo še daleč ni končano" (297).

Tako Gospodinja ostaja še vedno pomembna in aktualna. Prevod knjige zato ne more biti omejen zgolj na ozko ciljno publiko - 'sladokusce' - sociologe družine, ki radi prebirajo klasična dela s tega področja, ampak je (skupaj s spremno besedo) koristno in aktualno branje za širše (strokovno) občinstvo. Velika vrednost knjige (tako v originalu kot v prevodu) je, da je pisana z jasnim jezikom in preglednimi idejami in tezami. Predstavlja vsestransko obravnavo izbrane tematike: socialnozgodovinsko analizo spolne delitve dela (genezo moderne spolne delitve dela), sociološko obravnavo spolne delitve dela v modernosti ter hkrati

tudi empirične izsledke. V tej luči je tudi dragoceno študijsko gradivo (tako na srednješolski kot dodiplomski in podiplomski ravni). Na splošno pa je knjiga lahko inspirativno branje za vse družboslovce - tako v kontekstu teorije kot prakse.

Matjaž URŠIČ

Don Mitchell

Cultural Geography. A Critical Introduction. Blackwell Publishers, Oxford, Malden 2000, 325 str.

Kulturna geografija predstavlja izredno široko področje preučevanja kulturnih pojavov v prostoru. V novejšem času ta "metadisciplina" vse bolj pridobiva na pomenu zaradi zapletenih procesov globalizacije in tehnizacije, katerih vpliv se v največji meri realizira prav v fizičnem prostoru in kulturi, ki ju zaseda. Mešanica geografije in kulturnih študij se v takih primerih izkaže kot najprikladnejše orodje za dešifriranje in analizo robnih, variabilnih pojavov, v katerih se združuje več dimenzij. Ti novi, sinergični pojavi zaradi svoje vsakdanjosti in splošnosti presegajo področja posameznih znanstvenih disciplin ter nehote izpadajo iz njihovih programskih shem. Prav zato je podlaga knjige avtorja, ki je sicer po izobrazbi geograf, močno interdisciplinarna ter vsebuje poleg socioloških in geografskih implikacij tudi ekonomske, politične, arhitekturne in psihološke elemente, ki naj bi pripomogli k boljšemu razumevanju narave teh zapletenih procesov.

Sinteza analize kulturnih sprememb in različnih geografskih okolij predstavlja svojevrsten metodološki izziv, na katerega Mitchell odgovori z obilico primerov iz takoimenovanih "kulturnih vojn", ki predstavljajo središčno os njegovega diskurza. Kulturne vojne opredeli kot spopade za pomene in strukturo družbenih odnosov, institucij ter prostorov, ki v določeni meri determinirajo delovanje posameznikov in skupin v družbi. Konflikt je zanj fluiden, ireverzibilen proces, kjer z nenehnim

rušenjem in tvorjenjem občutljivih razmerij med variabilnimi družbenimi agenci prihaja do regeneracije kulturnih sestavin. Avtor se zaveda dejstva, da diverzifikacija kulturnih elementov poleg raznovrstnosti vnaša v okolje tudi določeno stopnjo homogenizacije ter se v tem kontekstu obregne tudi ob vprašanje kulturne pravičnosti. Ne glede na pestrost tematik pa ostaja glavna teksta zgoščena okoli problematike "geometrije moči", ki predstavlja vezni pojem med dimenzijama kulture in prostora. Pojem je povzet po Doreen Massey (knjigi *Prostorska delitev delavstva* (1984) in *Prostor, kraj in spol* (1994)) in označuje obliko ter sestavo prostorskega sistema, v katerega je posameznik hote ali nehote postavljen. Opisana razmerja prostorskih moči so v trajnem transformacijskem procesu in so rezultat nenehnih spopadov med silami v prostoru. Ti spopadi vključujejo tako odprte situacije, kjer gre za jasen odpor do vladajoče strukture, ki nadzoruje in usmerja naše gibanje ali delovanje v prostoru, ter za bolj običajne, vsakdanje življenjske situacije, kjer se izraža odpor do akomodacije v trenutnem kulturnem, političnem in ekonomskem sistemu.

Pred nadaljnjo in bolj podrobno razgradnjo knjige je treba predstaviti avtorjevo močno navezanost na tradicijo materializma in marksizma, kar se nenazadnje odraža tudi v sami zgradbi teksta. V nekoliko nenavadnem uvodu nam prek prikaza lastne politične afinitete sporoča tudi strategijo knjige, v kateri bo z namenom kritičnega ovrednotenja geografskih študij kulture namerno zamolčal določene kulturne in politične procese ter s tem zavzel stališče -pozicijo, iz katere bo nagovarjal bralca. V knjigi po avtorjevih navedbah zato namerano umanjka analiza poststrukturalistične teorije in postmodernizma, prav tako opaža pomanjkanje postkolonialistične teorije, ki bi lahko odgovorila na nekatera vprašanja tvorjenja geometrij moči. Vnaprej se opraviči tudi za premajhno navezanost na kulturno ekologijo in pretirano vpetost v polje kulturnih študij ter na koncu zaključi s pojasnilom o zamolčani analizi kulturne industrije, čeprav je v knjigi ves čas govora o

razmerjih moči pri produkciji in uporabi kulture.

Knjiga je razdeljena na tri velike sklop, prvi ima naslov *Politika kulture* in je podlaga za ostala dva sklopa. V prvem poglavju je predstavljen koncept kulturnih vojn na konkretnih primerih (govori o mozaiku v kongresnem centru v Koloradu, različnih primerih rasističnih nacionalizmov, poskusu kulturne transformacije Glasgowa itd.), v nadaljevanju pa podrobneje razčleni zgodovino kulturne geografije ter v ta namen analizira prispevke avtorjev kot sta Carl Sauer in Wilbur Zelinsky. Ker pri tradicionalnih avtorjih kulturne geografije opaža precejšnje pomanjkljivosti in napake, se v naslednjem poglavju osredotoči na sodobne kulturološke študije in novo kulturno geografijo. Vzpostavi močno povezavo med kulturno geografijo in sodobnimi kulturološkimi teorijami, ki so vzklile po drugi svetovni vojni. Ena izmed osrednjih figur v tem kontekstu je Raymond Williams, omenja pa tudi Richarda Hoggarta, Stuarta Halla (Birminghamsko šolo kulturnih študij) ter Antonia Gramscija kot sivo eminenco poznejšega razvoja kulturnih študij (tu je pomemben njegov koncept kulturne hegemonije). Prvi del teksta zaokroži s poglavjem o politični ekonomiji kulture. Čeprav sodobno kulturo definira kot neločljiv del ekonomije, v ta navidez simbiotičen odnos vendarle vnese dovolj kritične distance, ki dopušča aktivno vlogo posameznika znotraj procesov produkcije kulturnih dobrin. Ta učinek doseže s konceptom kritične infrastrukture kulturne ekonomije. Avtorica tega pojma je Sharon Zukin (1991), ki teorije kulturnega kapitala (povzete po Pierru Bourdieu) poveže z analizo reprodukcije sodobnih kulturnih elit.

Drugi del knjige z naslovom *Politična pokrajina* se osredotoči na vizualno reprezentacijo kulture v prostoru. Čeprav je v začetnem poglavju predstavljeno več primerov kulturnih pokrajin, so v nadaljevanju bolj izrazito obdelana predvsem tri mestna področja in sicer: Johnstown, Vancouver (del mesta, imenovan Chinatown) in predel Pariza (Montmartre). Širok repertoar primerov kulturnih krajin dopolni z deskripcijami slikarskih pejzažev

iz različnih zgodovinskih obdobj (npr. slikarja Tompkins H. Mason in John Constable). Vplive in učinke "vizualnih ideologij" pa podrobneje razčleni v poglavjih: Pokrajina in pričakovanje - estetika, moč in dobro življenje ter Cirkulacija pomenov - pokrajina kot sistem družbene reprodukcije. Iz opisanih primerov lahko razberemo, da posameznik po Mitchellu ni le pasiven receptor vizualnih reprezentacij iz okolja, temveč slike procesira v skladu s shemo metafor, ki jih ima v svojem spominu. Prav v razgradnji metafore leži ključ do razumevanja umetno oblikovane krajine. Ko se v nadaljevanju poglobi v analizo simbolnih prostorov nakupovalnih središč, vendarle predstavi tudi senčno plat uporabe metafore v ekonomske namene in poudari možne negativne aspekte predelave vizualnih informacij. Pokrajina je zanj materialen tekst, ki lahko sporoča in sugerira tako pričakovana kot nepričakovana, iritantna razmerja med dimenzijami v prostoru ter na ta način posredno vpliva na sistem družbene reprodukcije. Metafora kot vezivo vizualnega in zgodovinskega spomina torej predstavlja pomemben del mehanizmov prilagajanja in identifikacije v prostoru, vendar je ključni aspekt, ki diktira funkcionalno rabo prostora in usmerja njegovo nenehno preoblikovanje, podan v procesih kulturnih vojn. Opiše jih v ključnem, tretjem delu knjige z naslovom *Kulturna politika*.

Različne kulturne politike, ki so zajete v tem delu knjige, nam avtor predstavi z vidika dveh kategorij, med katerima vlada nenehna napetost. To sta odpor in kontrola. Prvo navadno enačimo z alternativnimi, marginalnimi gibanji, naperjenimi zoper uradne vladajoče strukture oblasti, ki naj bi poosebljale drugi, nasprotni pol te dialektične zveze - institucijo kontrole. Meje med tema kategorijama so večkrat zabrisane in nejasne, tako nas Mitchell opozarja že v uvodnem poglavju s pomenljivim naslovom: *Kulturna politika - dialektika spektakla*. S pomočjo različnih primerov iz popularne kulture (omenja Malcoma McLarna in Sex Pistole) in opisov različnih krvavih političnih prevratov (pokol na trgu Tiananmenu, študentski in delavski upor v Parizu leta 1968) nam skuša prikazati

nekatero enotno značilnosti, podobnosti, ki jih najde v dveh navidez tako različnih manifestativnih oblikah upora. Pri tem se v veliki meri naslanja na koncepte Guya Deborda in njegovih definicij družbe spektakla (knjiga *Družba spektakla*, *Komentarji k družbi spektakla*, Panegirik, Koda, 1999). Spektakel je v sodobni družbi spremenjen v obliko kontrole, ki ga kapital izvaja nad množico potrošnikov in je nadvse dobrodošlo orodje za sproščanje negativnih impulzov, uperjenih zoper vladajočo strukturo.

Rezistenca in sodobno uporništvo gresta z roko v roki s pojavi spektakla in kontrole. Ko navaja primere uporniških kultur v glasbi ali pa visoki umetnosti (npr.: dadaisti v obdobju 1910-1920, pariški mednarodni situacionisti med 1950-1960), ne izpusti dejstva, da je bil kritični potencial teh alternativnih in avantgardnih skupin hitro utopljen v procesih kapitalizacije (zreducirani so bili na raven artikla za prodajo) in institucionalizacije, kar je v veliki meri pripomoglo k brisanju meja med kontrolo in rezistenco. Kdaj torej rezistenca opozarja na resnične probleme in se ne podreja logiki oblastniških struktur? Mitchell je mnenja, da je mogoče take oblike upora opaziti predvsem v prostoru. Opirajoč se na Henrija Lefebvra izpelje tezo, po kateri je boj za kulturo v resnici boj za prostor, njegovo kontrolo, produkcijo, nadzor oseb, ki se gibajo skozi prostor in pregled nad aktivnostmi, ki se štejejo za sprejemljive v tem okolju. Upor, nesposoben produkcije novega prostora, potemtakem ni realiziran v vsem svojem potencialu in bo zaduščen ter ne bo bistveno vplival na nadaljnji potek življenja v družbi. Naslednja štiri poglavja obravnavajo različne aspekte transformativnih kulturnih bojev, ki potekajo v prostoru in predstavljajo prvo bojno linijo marginaliziranih skupin. Po vrsti poglavja analizirajo naslednje problematike: Seks in spolna usmerjenost - kulturna politika in politična geografija osvoboditve, Feminizem in kulturna sprememba - geografija spola, "Prostor za vsakogar" - kulturna geografija rase in Geografije pripadnosti - narodi, nacionalizmi in identiteta v obdobju deterritorializacije.

Kljub izredni vsestranskosti in pravi enciklopedični strasti, ki se v knjigi zrcali z

ogromnim številom teorij in konceptov, dopoljenih z opisi večine relevantnih avtorjev s področja prostorske sociologije, geografije, zgodovine, antropologije, kulturne teorije, politike itd., nam ob branju zaključnih strani knjige v ustih vendarle ostane nekoliko grenak priokus. Predvsem zaradi neučinkovitega zaključka, v katerem se avtor obregne ob vprašanje kulturnih pravic. Svoj diskurz nasloni na Davida Harveya (knjiga *Justice, Nature and the Geography of Difference*, 1996) in opraviči svojo fragmentacijo teksta s potrebo po vzpostavljanju multifunkcionalnih prostorsko-kulturnih struktur, ki so sposobne dialoga, tako na globalnem kot lokalnem nivoju. Mitchellova kulturna geografija je tekst, konstruiran iz drugih tekstov, z namenom obogatitve in nagrajnje originalnih konceptov, vendar pa prav preširoko zastavljena struktura knjige, ki je bila sprva namenjena kot učbenik dodiplomskim študentom, na trenutke deluje konfuzno in nedodelano. Avtor je profesor geografije na Syracuse University v Združenih državah Amerike in urednik revije *Ecumene*, ki se ukvarja z vprašanji okolja, kulture in pomena. Med njegova pomembnejša dela se uvršča knjiga *The Lie of the Land: Migrant Workers and the California Landscape* (1996), poleg tega pa je tudi pisec številnih člankov z družbeno-prostorsko tematiko, v katerih se ukvarja s področji delavstva in razrednih odnosov, marginaliziranih skupin ter historično geografijo znanosti.

Kulturna geografija je razmeroma nova disciplina, ki si hitro utira pot predvsem v področja sociologije, geografije in kulturne antropologije. Za njenega začetnika velja Carl Sauer s skupino svojih študentov na Berkleyski univerzi v Združenih državah Amerike okoli leta 1920, po drugi svetovni vojni se težišče preusmeri na Evropo, natančneje v Francijo, in avtorje kot so Michel de Certeau, Guy Debord in Henri Lefebvre. Kot njihove naslednike bi lahko v zadnjem času označili predvsem Davida Harveya, Edwarda Sojo in Roba Shieldsa, ki so v Sloveniji dokaj dobro poznani avtorji. Don Mitchell izhaja iz geografskih struj in je zato bolj nepoznan avtor, ki si zasluži pozornosti predvsem zaradi drugačnega in nekoliko nenavadnega pristopa k obravna-

vani problematiki. Njegova začetna opozorila o pomanjkljivostih in ideoloških intencah teksta delujejo vznemirljivo ter vplivajo na nadaljnjo razgradnjo teksta s strani bralca, ki kaj kmalu ugotovi, da so navedene pomanjkljivosti zakamuflirane v samem tekstu. Prav zato lahko zaključim, da je avtor v svoji ideološki naravnosti ne le kritičen marksist in materialist, temveč se v ozadju skriva tudi preračunljiv poststrukturalist, ki se še kako zaveda fenomenov postmodernizma.

UDC: 316.32:004

France VREG: Globalisation and Electronic Democracy
Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 1, pg. 5-28

The author analyses new information and communication technologies, their influence on society and processes of globalisation. In this contexts, positive and negative aspects of globalisation processes, domination of the global capital and global political and economic elite, structural changes and redistribution of social power are considered. The author claims that tele-communication leads to people, to an individual as a person. Human being is becoming 'global': he/she receives global information, leads a dialog with individuals in the global community, makes global business decisions. The following dilemma is questioned: 'Is 'internet' creating a new civilisation or is it only new technical means, new 'lengthening piece of sense organ'. Internet discourse in different fields is analysed: politics, economy, media, culture and art. In addition, the use of internet in the field of economy, politics, marketing and education is analysed as well. The author exposes a dilemma, whether the new technology creates a unified cultural and educational environment of Europe and whether European nations should accept harmonisation and unification of higher education and other cultural fields. The author calls attention to the idea that 'global human being' has to preserve and defend independence and self-regulation of scientific, academic, cultural and other institutions and national originality and identity.

Key words: globalisation, information and communication technology, information society, global capital, global political and economic elite, cultures and civilisations, virtual reality, internet discourse, European educational environment.

UDC: 316.77:342.732

Slavko SPLICHAL: PUBLICITY, MASS MEDIA, AND DIVISION OF POWERS
Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 1, pg. 29-46

This essay examines intellectual history of the concept "publicity", originally defined by Immanuel Kant as a transcendental formula of public justice and the principle of the public use of reason. Later it was largely subsumed under the concept "freedom of the press". The notion of the press as the fourth estate/power was a valid concept and legitimate form of the institutionalization of the principle of publicity in the period when newspapers emanated from a new (bourgeois) estate or class: they had a different source of legitimacy than the three classic powers, and have developed as a critical impulse against the old ruling estates. Yet, discrimination in the favor of the power/control function of the press, relating to the need of "distrustful surveillance" defended by Bentham, clearly abstracted freedom of the press from the Kantian quest for the public use of reason. In democratic societies where the people - rather than different estates - legitimize all the powers, the control dimension of publicity embodied in the corporate freedom of the press should be effectively supplemented by action toward equalizing private citizens in the public use of reason.

Key words: principle of publicity, public use of reason, freedom of the press, freedom of expression, right to communication, power, legitimacy, social control

Mihael KLINE: INFORMATIVE VALUE OF ADS**Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 1, pg. 47-62**

The paper introduces findings from a study on (un)informative value of ads in Slovenia in comparison to some other, foreign studies. Data were collected on the basis of content analysis of 100 randomly selected ads, published in nine Slovenian magazines in the period of 1994/95. Cross-cultural differences were examined (USA, Canada, Japan, Australia, Denmark) and comparison was made over time (Slovenia 1982). The ads that appeared in Slovenian magazines had somewhat a greater informative value than the ads from the printed media in other countries. According to a criterion designed by experts from the field of marketing (an ad is an informative one even when it carries only one piece of information), the majority of ads (90%) can be characterised as informative. However, when the more strict criterion is applied, less than 10% of ads are informative (they carry four or more pieces of information). Therefore, there are obviously great possibilities for the improvement of the informative value of the ads in Slovenia and in other countries as well.

Key word: information, advertising, comparative analysis, consumer behavior, decision making

Valentina HLEBEC: META-ANALYSIS OF RELIABILITY OF NETWORK MEASUREMENT INSTRUMENTS FOR MEASURING SOCIAL SUPPORT IN COMPLETE NETWORKS**Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 1, pg. 63-76**

The paper evaluates the reliability of network measurement instruments for measuring social support exchange in complete networks. The author presents and discusses the results from ten experiments, designed for analysing the reliability of five measurement scales: (1) binary, (2) 5-point categorical, (3) 5-point categorical with labels (4) line production, and (5) 11-point categorical scale as well as two measurement methods for listing alters (free recall and recognition), type of network question (original, reciprocated), and characteristics of MTMM design (time between instrument presentations). Reliability was estimated by the true score multitrait-multimethod (MTMM) approach. Meta-analyses of factors affecting the reliability and the validity of network measurement, done by Multiple Classification Analysis, show the binary scale and the first presentation of measurement instruments as the least reliable. Surprisingly, the two data collection methods (free recall and recognition) and the two types of network questions (original, reciprocated) yield equally reliable data.

Key words: reliability, MTMM design, social support, meta analysis, Multiple

Roman Lavtar: IS LJUBLJANA REALLY A CAPITAL OF THE REPUBLIC OF SLOVENIA!?

Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 1, pg. 77-86

The municipality of Ljubljana is by the Constitution of the Republic of Slovenia the capital, however there is no specific law that would specify this position. The following article analyses the position of Ljubljana city in comparison with the four other capitals of the neighbor countries. The aim is to find out the possible solutions for the capital city as a municipality. The author focuses on special position of the capital city as a part of municipality system and not as an attribute of statehood. Making comparisons with some other capital cities, e.g. Vienna, Rome, Budapest and Zagreb, he attempts to answer the question: Is Ljubljana formally really a capital of the Republic of Slovenia.

Key words: capital city, local self-government, municipality, urban municipality, region

UDC: 323.15(436=863):323.14

Maruša PUŠNIK: ETHNICITY AND NARRATION OF LIFE (HI)STORIES

Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 1, pg. 87-102

The article focuses on the complex cultural phenomenon - ethnicity - connecting it with a specific methodology - ethnography. It attempts to find out the ways ethnicity is expressed through the process of narration of life histories. The main thesis is that ethnicity is not static and natural but rather constructed, continuous and very subjective category. Fieldwork in Austrian Carinthia, in the small town Pliberk (Bleiburg), showed that individuals differently understand, what it means to be a Slovenian. Their national ('Slovenian') identity is not uniform and in that sense they construct subjective ethnic identities. There is a switching of identities and identity of Slovenian Austrian is being invented. Pliberk folks do not call and perceive themselves only as Slovenians, but also as Slovenian Austrians. However, this does not mean there is no 'Slovenian-ness' in Austrian Carinthia, but that Pliberk folks perceive 'Slovenian-ness' differently than e.g. Slovenians in Ljubljana.

Key words: ethnicity, nationalism, life histories, biographies, methodology, fieldwork, Austrian Carinthia

Adam PURG: THE ROLE OF INTELLIGENCE AND SECURITY SERVICES IN POLITICAL SYSTEMS

Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 1, pg. 103-118

Links between intelligence and security services and political systems are mutual, very complex and prone to historical changes. Characteristic of political system influence the activities and the form of these services. In forming a contemporary intelligence and security system of the Russian Federation (RF), provisions of security legislation and the Russian National Security concept were used as a basis. The latter provides the main state policy course regarding the security on personal, social and state level, as well as regarding the state security in terms of external and internal threats. The President of the State and the National Security Council of the Russian Federation have a special role in the branched out intelligence and security system. In the external intelligence activities, the state administration as a whole is involved as an integral part of the state security forces, with the licence to use specific methods and means. The main fields of activity of the Federal Security Service are counterintelligence and fight against crime.

Key words: Exterior Intelligence Service (SVR), Federal Security Service (FSB), GRU, KGB, NKVD, police, Russian Federation (RF), Security Council of the RF

UDC: 355.01.341:327

Trajko TRAJKOVSKI: War, Law and Morality in Modern International Relations
Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 1, pg. 119-126

The author deals with global processes and changes in the context of war, law and morality in international relations. Equable development of international community and progress of all countries is possible only with ultimate stop of series of sanguinary wars. However, this need is in a contradiction with the fact that all countries appeal to the historical right to use force. The law in itself is not a right, although there is no right without law. International law has to protect smaller and weaker countries and compensate their actual inequality in relation to bigger and stronger countries. Behaviour of great powers in the recent history and their relationship to the generally adopted principles of international law puts some serious doubts. Great powers challenge the international law, and at the same time do not offer any other clear norms and rules for all countries. Even more, great powers have made some steps in which they used force and consequently caused suffering among civil population. The latter causes serious doubts and moral dilemmas.

Key words: use of force, war, international law, peace, globalisation, international community, national sovereignty, human rights, USA, UN.

Iztok PREZELJ: SECURITY THREATS, SECURITY RISKS AND
CHALLENGES IN CONTEMPORARY SOCIETY

Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 1, pg. 127-141

The author argues that the gap between the real and the perceived security threats has brought to many terminological problems. The development of non-traditionalist understanding of security has contributed to the huge cognitive confusion, exposing us to various military, political, economic, environmental, terrorist, criminal, health, identity and cultural threats to security of individuals, societies, nations, states or international community. Further, author attempts to define the meaning of and mutual relations between security threats, security risks, insecurities and security challenges. In addition, one also has to differentiate between the threats to security, interests, stability, peace and values of reference objects.

Key words: security, threats, risks, challenges, perception

Nove knjige založbe ZNANSTVENO IN PUBLICISTIČNO SREDIŠČE

Aleš Debeljak

NA RUŠEVINAH MODERNOSTI - Institucija umetnosti in njene zgodovinske oblike

Delo prinaša teoretsko in socialno-zgodovinsko analizo razvoja institucije umetnosti v civilizacijski paradigmi Zahoda. V interpretaciji modernizma izhaja iz analize avtonomije umetnosti kot meščanske institucije 17. stoletja. Skozi oris umetniških modelov, paradigem in gibanj, zlasti romantike in realizma 19. stoletja, pokaže postopno radikalizacijo umetniškega izraza, ki doseže svoj vrh v umetniških avantgardah prve tretjine 20. stoletja. Po 2. svetovni vojni pa Zahod doživlja prepuščanje umetnosti svetu kapitala in tu avtor v najboljši tradiciji kritične teorije neusmiljeno razgali postmodernizem, ki je pripeljal v slepo ulico umetnostnih prizadevanj in ujetost v mehanizme kapitala in potrošništva.

Knjiga je opremljena z imenskim in pojmovnim kazalom in izčrpno bibliografijo.

248 str., 145x205 mm, broš.,

prodajna cena: 3.996,00 SIT

Michael T. Clanchy

ABELARD - Človek v srednjem veku

Peter Abelard (1079-1142), ki so ga sodobniki imenovali "francoski Sokrat" in "naš Aristotel", je širše poznan tudi kot ljubimec svoje učenke Heloize in njuna ljubezen velja za prototip nesmrtno ljubezni. Bil je filozof - logik, teolog in latinist ter sholastik in učenjak, po kastraciji pa puščavnik, menih in opat, ki so mu dvakrat sodili zaradi herezije in ga je papež obsodil na "večni molk". Ob prikazu Abelardovega razgibanega življenja spoznamo najpomembnejše mislece in učitelje tedanje dobe, sholastične in teološke zagate, način pouka v srednjeveških šolah in življenje v francoskih samostanih tistega časa.

Knjiga je opremljena z zemljevidi, dodatkom 'Kdo je kdo', imenskim in pojmovnim kazalom ter priporočeno literaturo.

Prevod: Jure Potokar,

360 str., 170x240 mm, broš.,

prodajna cena: 4.968,00 SIT

Eric Hobsbawm

ČAS SKRAJNOSTI - Svetovna zgodovina 1914-1991

"Izjemna knjiga... Hobsbawmova zgodovina 20. stoletja je zgodovina sveta, ki je pripeljal do polnega razcveta materialnih in kulturnih potencialov 19. stoletja in se obenem izneveril njegovim obljubam... Napisana je v jasni in čisti prozi, brez pretiravanj, senzacionalizma in pristranskosti... Hobsbawm je razred zase... Izzivalen, pogosto briljanten in vseskozi prepričljiv in inteligen ten prikaz sveta, kakršnega smo nasledili..." (Tony Judt, The New York Review of Books)

"Hobsbawm zgodovine ne pripoveduje v ponavljalni maniri, on o dejstvih premišljuje, jih vzporeja in sledi njihovim učinkom... Pronicljiva in prodorna knjiga." (Bernard Nežmah, Mladina)

Prevod: Seta Knop, Katarina Jerin in Srečo Balent, 628 str. (64 fotografij, imensko in pojmovno kazalo, bibliografija in izbrana literatura), 170x240 mm, trda vezava,

prodajna cena: 6.966,00 SIT

John Keane

CIVILNA DRUŽBA - Stare podobe, nova videnja

Avtor, v 80. letih pobudnik svetovne debate o civilni družbi, izpostavlja pregled dogajanj v civilnodružbeni sferi in sprememb v pojmovanju civilne družbe v 80. in 90. letih, ostaja pa na stališču, da je demokracija eksistenčno odvisna od razvite civilne družbe, ta pa je tudi politični koncept, in sicer globalne narave. Pri tem pa je realist - pokaže tudi temno plat civilne družbe, saj ta ne pomeni avtomatično demokratičnega potenciala, o čemer pričajo mnoga populistična gibanja, ki so necivilna in necivilizirana, nasilna in nacionalistična. Posebej ga zanima sprememba javne sfere v dobi medijske prevlade in računalniške informatizacije, ki pelje v večjo svobodo komuniciranja posameznikov, hkrati pa se vzpostavlja kot nova moč nad njimi.

Keane je napisal predgovor k slovenski izdaji, delo pa zaključuje imensko in pojmovno kazalo.

Prevod: Marjan Sedmak, 220 str., 145x205 mm, broš.,

prodajna cena: 3.780,00 SIT

Igor Lukšič (ur.)

NOVA SOCIALDEMOKRACIJA - Opredelitve in kontroverze tretje poti

Igor Lukšič je zbral najbolj poglobljene razprave o tretji poti, ki so se v zadnjih dveh letih pojavile med evro-ameriškimi družboslovci, zlasti politologi, sam pa je osvetlil polpreteklo zgodovino iskanj tretje poti. Izbor začenja programski tekst britanskega premiera Tonyja Blaira o tretji poti laburistov in o konkretnih korakih posameznih politik na področju sociale, zaposlovanja, izobraževanja, itd. Osrednji del knjige zavzema t.i. Nexus debata prek interneta, v kateri so sodelovali številni ugledni znanstveniki, David Halpern pa je povzel njihove ugotovitve o pojmu tretje poti, o politikah in vrednotah, o globalizaciji in o praktičnih ukrepih tretje poti v nacionalnih politikah. Sledijo teksti Thomasa Meyerja, Simona Szreterja in Stuarta Whitea o pomenu človeškega in socialnega kapitala, državlјanski odgovornosti in enakih priložnostih, vlogi civilne družbe in aktivne države.

Prevod: Igor Lukšič, Jernej Pikalo, Borut Petrovič Jesenovec, Slavica Jesenovec Petrovič in Alina Žugelj,

200 str., 145x205 mm, broš.,

prodajna cena: 3.348,00 SIT

Gregor Tomc

ŠESTI ČUT - Družbeni svet v kognitivni znanosti

Monografija prinaša nova spoznanja s področja kognitivne znanosti, ki presega pojmovanja človeka kot ločenega biološkega, psihosocialnega, političnega ipd. bitja. Ob ostri kritiki redukcionističnih pristopov klasičnega družboslovja avtor pojasni temeljne epistemološke zagate sodobne znanosti o človeku. Obširno analizira prehode v duševnosti v zadnjih dveh tisočletjih, iz katerih se je porodil moderni človek, s posebnim poudarkom na problematiki religijskega izkustva, ustvarjalnosti, moralnih vrednotenj in estetskih občutenj. Ponuja pa tudi poglobljen razmislek o posledicah raziskovanja človeka, ki vključuje laboratorijsko opazovanje delujočih možganov in računalniško oblikovanje umetnih skupnosti, in v katerega jedru je šesti čut - kultura v duševnosti.

Dodano je imensko in pojmovno kazalo ter bogat izbor literature.

412 str., 145x205 mm, broš.,

prodajna cena: 4.536,00 SIT

Igor Lukšič in Andrej Kurnik

HEGEMONIJA IN OBLAST - Gramsci in Foucault

Slovenska politologa v knjigi predstavljata in vzporejata dva evropska misleca, ki sta močno zaznamovala tako politično znanost kot filozofijo 20. stoletja: Antonia Gramscija (1891-1937), italijanskega filozofa, marksista in političnega aktivista, in Michela Foucaulta (1924-1984), francoskega filozofa in zgodovinarja, navadno prištevanega med strukturaliste. Obema je skupno, da iščeta odgovore na izzive prevratnega časa - Gramsci v času revolucionarnega vrenja po 1. svetovni vojni, Foucault v revolucionarnem obdobju 1968 -, in da vključujeta v politično analizo zasebno sfero, kulturo, emocije, moralo in praktično delovanje ljudi ter tako na novo definirata političnost človeka.

228 str., 145x205 mm, broš.,

prodajna cena: 3.996,00 SIT

Mario Perniola

ESTETIKA 20. STOLETJA

Knjiga italijanskega filozofa prinaša pregled raznolike in obsežne estetske misli, kot se je izoblikovala skozi 20. stoletje. Perniola je to misel predstavil problemsko, v štirih estetskih poljih, za katera najde izhodišča v Kantovi in Heglovi filozofiji: kot estetiko življenja (od Diltheya do Foucaulta), estetiko forme (od Wölfflina do McLuhana), estetiko spoznanja (od Croceja do Goodmana) in estetiko dejanja (od Deweya do Blooma). Vsako od teh polj dobi v obratu v 60. letih novo vrednost: estetika življenja se izteče v političnost, estetika forme v medijskost, estetika spoznanja v skeptičnost in estetika dejanja v političnost. Pisec dodaja še peto polje - estetiko kot raziskovanje predmeta, po katerem je dobila ime: aisthesis, čutenje, čustvovanje (od Freuda in Heideggra do Lacana in Deleuza).

Dodani so pregled literature za nadaljnje branje, bibliografija in imensko kazalo.

Prevod: Aleksa Šušulič, spremna študija: dr. Lev Kreft,

216 str., 145x205 mm, broš.,

prodajna cena: 3.996,00 SIT

Breda Luthar

POETIKA IN POLITIKA TABLOIDNE KULTURE

Avtorica pokaže, kako nastaja tabloidna kultura in kako vpliva na naše vsakdanje življenje in širše, na družbena razmerja in kolektivitete, v katere se vključujemo. Njena zgodba se začne v devetnajstem stoletju, ko se je oblikovala delitev na popularni in "resni" informativno-politični tisk, zlasti v Veliki Britaniji in ZDA, nadaljuje pa se v bogati analizi sodobnih medijskih praks v svetu in pri nas. Z nazornimi primeri tako predstavi, kako sistem popularnih zgodb ponuja in vsiljuje svoj pogled na svet, svoje univerzalne resnice, junake in vrste življenjskega stila.

272. str., 145x205 mm, broš.,

prodajna cena: 4.104,00 SIT

Knjige lahko naročite z 20% popustom pri založbi:

Znanstveno in publicistično središče,

Slomškova 6, p.p. 1710, 1001 Ljubljana,

tel.: + 386 1 434 49 35, fax: + 386 1 434 49 38

e-mail: zps.dario@email.si

ČLANKI

Besedilo. Teorija in praksa (TIP) sprejema v presojo za objavo originalna znanstvena in strokovna besedila, ki še niso bila objavljena drugje niti niso drugje v recenzentskem postopku. Besedila (vključujoč reference in opombe) naj bodo enostransko izpisana v treh izvodih na papirju formata A4 z 1,5 vrstičnim razmikom. Vse strani besedila morajo biti zaporedno oštevilčene. Izpisu je treba priložiti besedilo na 3,5-palčni disketi, na kateri naj bo poleg imena in priimka avtorja označen tudi računalniški program v katerem je besedilo pripravljeno (na primer Microsoft Word 97).

Besedila pošljite na naslov: Teorija in praksa, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija. E-pošta: teorija.praksa@uni-lj.si.

V kolikor je besedilo poslano po elektronski pošti na naslov uredništva, izpis treh kopij ni potreben.

Zaradi dvostranskega anonimnega recenzentskega postopka naj prva stran besedila vsebuje le naslov besedila brez imen avtorjev. Imena avtorjev naj bodo izpisana na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in trenutno zaposlitvijo, s polnim naslovom, telefonsko številko, elektronsko pošto ter na povzetku. Besedilo mora spremljati izjava avtorja, da besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk. Uredništvo zavrženih besedil ne vrača.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni članki naj praviloma ne presegajo 8000 besed; pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 3000 besed; recenzije do 1500 besed.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslov ne sme presegati dolžine 100 znakov. Besedila daljša od 1500 besed morajo vsebovati podnaslove.

Povzetki. Izvirni znanstveni članki morajo biti opremljeni s povzetkom in smiselnimi ključnimi besedami (oboje v slovenskem in angleškem jeziku) v obsegu do 100 besed. Povzetki naj vsebujejo natančno opredelitev teme besedila, metodo argumentacije ter zaključke.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z jasnimi naslovi. Vsaka tabela in slika mora biti izpisana na posebnem listu papirja. V besedilu naj bo okvirno označeno mesto kamor sodijo.

Opombe morajo biti v besedilu jasno označene z zaporednimi številkami od začetka do konca, nadpisane na ustreznem mestu v besedilu in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Število in dolžina opomb naj bo omejena.

Opomba o avtorju in zahvala vključuje informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, ter o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi besedila.

RECENZENTSKI POSTOPEK

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

NAVAJANJE

Reference v besedilu: Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak, 1994). Za navajanje strani uporabljajte (Novak, 1994:27-8). Če je več avtorjev besedila, uporabljate v tekstu obliko (Novak et al., 1994:27), v seznamu literature pa navedite vse avtorje. Če ne uporabljate prve izdaje knjige, napišite tudi letnico prve izdaje (Novak, 1953/1994:7). Več referenc hkrati ločite s podpičjem (Novak, 1994:7; Kosec, 1998:3-4; Kosec, 1998a:58). Če navajate več del istega avtorja, objavljena v istem letu, dela med sabo ločite s črkami a, b, c, itd. (Novak, 1994a:27-9) (Novak, 1994b:1).

Seznam referenc: v seznam referenc vključite vse uporabljene vire. Seznam referenc mora biti urejen po abecednem redu priimkov avtorjev ter v primeru istega avtorja po časovnem zaporedju izdaje.

Knjige: Avtorjev priimek, ime (letnica izdaje knjige): Naslov knjige: Morebitni podnaslov. Kraj: Založba.

Na primer: Geertz, Clifford (1980): *Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Zborniki: Avtorjev priimek, ime (letnica izdaje zbornika): Naslov prispevka v zborniku. V Ime Priimek urednika (ur.), Naslov zbornika, strani prispevka. Kraj: Založba.

Na primer: Palan, Ronen (1999): *Global Governance and Social Closure or Who is to Governed in an Era of Global Governance?* V Martin Hewson in Timothy J. Sinclair (ur.), *Approaches to Global Governance Theory*, 55-72. Albany: State University of New York Press.

Članki: Avtorjev priimek, ime (letnica izida članka): Naslov članka. Ime revije Letnik (številka): strani.

Na primer: Bachrach, Peter in Morton S. Baratz (1963): *Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework*. *American Political Science Review* 57(3): 632-42.

Svetovni splet (WWW): Avtorjev priimek, ime (letnica): Naslov. Dostopno preko Internet naslov, datum dostopa.

Na primer: Deleuze, Gilles (1978): *Spinoza*. Dostopno preko <http://www.imaginet.fr/deleuze/TXT/240178.html>, 10.1.2001.

RECENZIJE KNJIG

TIP sprejema v objavo recenzije domačih in tujih znanstvenih del, ki niso starejša od dveh let. Recenzije naj ne presegajo 1500 besed. Na prvi strani zgoraj naj bo v prvi vrstici napisano ime avtorja recenzirane knjige, v drugi z odebeljeno pisavo naslov in morebitni podnaslov knjige, v tretji vrstici pa je treba navesti sledeče podatke: naziv izdajatelja, kraj izdaje, leto izdaje dela in število strani. Recenzija se podpiše na koncu besedila.

100% na kvadrat

Odlični sadni nektarji in 100% sadni sokovi iz Fructala postavljajo užitek na kvadrat! V priročni embalaži so uporabni kjerkoli in kadarkoli. V manjši pospešijo užitek za enega, v veliki Tetra Brik embalaži pa naravo delijo vsem v družini. Z desetino okusov

pomnožijo izbiro. S svojo 100% naravnostjo ohranjajo vsa bogastva jabolk, pomaranč in ananasa, v nektarjih pa združujejo odličnosti marelic, breskev, črnega ribeza, jagod, grozdja, hrušk, borovnic ...

Preprosto na kvadrat!

FRUCTAL
v sodelovanju z naravo

FRANCE VREG

GLOBALIZACIJA IN ELEKTRONSKA DEMOKRACIJA

SLAVKO SPLICHAL

PUBLICITETA, MNOŽIČNI MEDIJI IN DELITEV OBLASTI

MIHAEL KLINE

(NE)INFORMATIVNOST OGLASNIH SPOROČIL

VALENTINA HLEBEC

META-ANALIZA ZANESLJIVOSTI ANKETNEGA MERJENJA

SOCIALNE OPORE V POPOLNIH OMREŽJIH

ROMAN LAVTAR

ALI JE LJUBLJANA RES GLAVNO MESTO!?

MARUŠA PUŠNIK

ETNIČNOST IN PRIPOVEDI ŽIVLJENJSKIH ZGOD(B)OVIN

VARNOST

Adam PURG, Trajko TRAJKOVSKI, Iztok PREZELJ

